

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

KUR'ÂN-I KERÎM'DE “HAMD” KAVRAMI

Mustafa Cihad BAKKAL

1130207037

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Ali Galip GEZGİN

ISPARTA-2013

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ SAVUNMA
SINAV TUTANAĞI

Tez Savunması I

Tarih: 8/7/2013

Enstitü Yönetim Kurulunun 12/ 6/2013 tarih ve 606 s. sayılı kararıyla oluşturulan jürimiz Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tefsir Bilim Dalı YÜKSEK LİSANS öğrencisi Mustafa Cihad BAKKAL'ın "Kur'an-ı Kerim'de 'Hamd' Kavramı" başlıklı tezini incelemek ve değerlendirmek üzere 8/7/2013 tarihinde saat 10.30'da toplanmış ve adayın tez savunmasına almıştır.

Lisansüstü Yönetmeliği Madde 25 uyarınca adaya 90 dakika süreyle teziyle ilgili Ek'te sunulan sorular yöneltilmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonunda adayın tezinin aşağıda belirtilen sebeplerle,

☒ **Tezin kabul edilmesine**

(Öğrenci, varsa jüri tarafından gerekli görülen düzeltmeleri yaparak, tezinin onaylı son şeklini bir (1) ay içinde Enstitü'ye teslim etmelidir.)

☐ **Tezde düzeltme verilmesine**

(Öğrenci, tezde gerekli görülen düzeltmeleri yaptıktan sonra üç (3) ay içinde savunmasını yineleyecektir.)

☐ **Tezin reddedilmesine**

(Öğrenci, yeni tez konusu belirlemelidir.)

***Tez adı değişikliği yapıldı/yapılmadı.**

oy birliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.
Gereği için arz olunur.

Jüri

Adı Soyadı

İmza

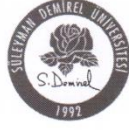
Danışman : Prof. Dr. Ali Galip GEZGİN

Üye : Doç. Dr. M. Sadık AKDEMİR

Üye : Yard. Doç. Dr. Ali BULUT

Ek : Herbir jüriye ait tez değerlendirme jüri raporları

Enstitü Yönetim Kurulu Kararı	Tarih:	Karar No:
Bu form danışman tarafından düzenlenerek 3 gün içerisinde ilgili Anabilim Dalı aracılığı ile Enstitüye teslim edilir.		

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Kur’ân-ı Kerîm’de ‘Hamd’ Kavramı” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Mustafa Cihad Bakkal'.

Mustafa Cihad BAKKAL
18/7/2013

ÖZET

KUR'ÂN-I KERÎM'DE "HAMD" KAVRAMI

Mustafa Cihad BAKKAL

Süleyman Demirel Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Bölümü

Yüksek Lisans Tezi, 157 sayfa, 2013

Danışman: Prof. Dr. Ali Galip GEZGİN

Kur'ân-ı Kerîm'in doğru bir şekilde anlaşılabilmesi için öncelikle içinde geçen kelime ve kavramların bütünlük arz eden bir sistem dâhilinde, tutarlı bir yaklaşımla incelenmesi; ifade ettikleri anlamların ve kavram alanlarının da tam olarak tespit edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla elinizdeki çalışmada, Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan önemli kavramlardan biri olan "hamd" incelenmiştir.

Türkçede övgü, senâ, şükür, ve medh gibi karşılıkları olan "hamd", aslı itibariyle eksiksiz ve mükemmel mânâda yapılan övgünün adıdır. Bir kavram olarak ise "hamd"i, "nimet olsun olmasın, iradeye dayalı (ihtiyârî) güzelliği, ta'zîm kastıyla, gönül hoşnutluğu içerisinde ve güzel bir şekilde övmek" diye tanımlamak mümkündür.

Kur'ân-ı Kerîm'de farklı türevleriyle birlikte 68 yerde geçen "حمد/hamd", Allâh'a has kılınan ve O'nu övmek için kullanılan bir kavramdır. Söz konusu kavram Kur'ân bütünlüğü içerisinde, bütün hamdlerin ve övgülerin yalnızca Allâh'a âit olduğunu ifade etmektedir.

Bu çalışmada, "hamd" kelimesi önce semantik analiz yöntemiyle tahlil edilmiş ve bu kelimenin benzer övgü lafızlarıyla olan münâsebeti incelenmiştir. Sonra ise "hamd" kavramı, Kur'ân bütünlüğü açısından değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Hamd, Şükür, Medh, Zemm, Hicv, Semantik Analiz.

ABSTRACT

THE CONCEPT OF “HAMD” IN THE HOLY QUR’ÂN

Mustafa Cihad BAKKAL

Süleyman Demirel University, Department of Basic Islamic Sciences

Thesis For the Degree of Master of Arts (MA), 157 pages, 2013

Supervisor: Prof. Dr. Ali Galip GEZGİN

In order to understand the Holy Qur’ân and its messages properly, it is first required to investigate and determine the exact meanings of concepts, words and expressions and their with a wholistic and coherent approach. Based on this fact, the concept of “hamd”, which is one of the most important concepts of the Holy Qur’ân, is examined in this research.

Expressed and translated as övgü, sena, şükür and medh in Turkish Language, the term of “hamd” means all the praise completely and perfectly to Allâh, the creator of all the creations. The “hamd” can be conceptualized as a “praise of kindness based on will in a glorifying, grateful and good manner, whether it is blessing or not”.

The “hamd” belongs to Allâh and it is used in the Qur’ân 68 times with the different derivatives to express praise only to Allâh. The concept and usage of “hamd” represents that all the praise and worship belongs to Allâh.

In this study, the term of “hamd” was initially investigated through semantic analysis. Next, its relationship with similar expressions and concepts were analyzed. Finally, the concept of “hamd” is evaluated in terms of the integrity of the Holy Qur’ân.

Keywords: Qur’ân, Praise, Gratitude, Medh, Zem, Satire, Semantic Analysis.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR.....	viii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1

1. Araştırmanın Amacı, Konusu ve Önemi.....	1
2. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları	2

BİRİNCİ BÖLÜM

“حمد/HAMD”İN SEMANTİK AÇIDAN İNCELENMESİ

I. “حمد/HAMD” KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ	5
1. “ح-م-د/Ha-Mi-De” Kökü ve Türevleri.....	5
1.1. “حمد/Hamide”.....	5
1.2. “أحمد/Ahmede”.....	6
1.3. “تحمد/Tehammede”.....	7
1.4. “حمد/Hamd”	7
1.5. “تحميد /Tahmîd”	8
1.6. “حميد /Hamîd”	8
1.7. “محمد /Muhammed”	8
1.8. “محمود/Mahmûd”.....	9
2. “ح-م-د/Ha-Mi-De” Kökünden Türeyen Kalıp İfâdeler	9
II. “حمد/HAMD” KELİMESİNİN SEMANTİK ALANINA GİREN KELİMELER	11
1. “حمد/Hamd” Kelimesine Yakın Anlamda Geçen Kelimeler.....	11
1.1. شكر/Şükr.....	11
1.2. مدح/Medh	16
1.3. ثناء/Senâ	17

2. “حمد/Hamd”ın Zıddı Olan Kelimeler	20
2.1. ذم/Zemm	20
2.2. هجاء/Hicâ (Hicv)	24
III. “HAMD”İN DİĞER BAZI KAVRAMLARLA İLİŞKİSİ.....	25
1. Hamd-Şükür İlişkisi	25
2. Hamd-Medh İlişkisi	31
IV. KUR’ÂN’DA “حمد/HAMD” ve TÜREVLERİNİN KULLANIMI	34
1. الحمد/el-Hamd	34
2. حميد/Hamîd	37
3. الحامدون/el-Hâmidûn.....	38
4. أحمد/Ahmed	39
5. محمد/Muhammed	42
6. محمود/Mahmûd	45
V. HAMD HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	46
1. Hamdin Temel Unsurları	46
2. Hamdin Kısımları.....	47
3. Tefsîrlerde “حمد/Hamd”	48
3.1. Rivâyet Tefsîrlerinde “Hamd”	49
3.2. Dirâyet Tefsîrlerinde “Hamd”.....	50
3.3. Tasavvufî Tefsîrlerde “Hamd”	52
3.4. Diğer Tefsîrlerde “Hamd”.....	53
4. Sözlük Benzeri Kaynaklarda “Hamd”	54
VI. HADİSLERDE “حمد/HAMD”	57
VII. “EL-HAMDU LİLLÂH/ الحمد لله” CÜMLESİ.....	61
1. Lafzî Tahlîli	61
2. Mânâsı.....	68
3. Kırâatı	71
VIII. DEĞERLENDİRME.....	73

İKİNCİ BÖLÜM

MUHTEVA AÇISINDAN KUR'ÂN-I KERÎM'DE HAMD KAVRAMININ
ANLAM VE İÇERİĞİ

I. KUR'ÂN'DA ALLÂH'A HAMD İLE BAŞLAYAN SÛRELER.....	76
1. Sûre Başlarında Allâh'a Hamd İfade Eden Âyetler	76
2. Sûrelerin Allâh'a Hamd İle Başlamasının Hikmetleri	82
II. KUR'ÂN'DA “HAMD-TESBÎH” İLİŞKİSİ	84
III. KUR'ÂN'DA “HAMD-ĞİNÂ” İLİŞKİSİ.....	87
IV. ALLÂH'IN KENDİ ZÂTINA HAMD ETMESİ	90
V. MAHLÛKÂTIN ALLÂH'A HAMD ETMESİ	93
1. Peygamberlerin Hamdi	94
1.1. Hz. İbrâhim (a.s.)'in Hamdi	94
1.2. Hz. Dâvud (a.s.) ve Hz. Süleymân (a.s.)'in Hamdleri	96
1.3. Hz. Nuh (a.s.)'in Hamdi.....	97
1.4. Hz. Muhammed (s.a.v.)'in Hamdi	99
2. Cennetliklerin Hamdi.....	105
3. Meleklerin Hamdi	114
4. Diğer Varlıkların Hamdi	119
4.1. Bütün Mahlûkâtın Hamdi	119
4.2. Gök Gürültüsünün Hamdi.....	124
VI. ÂHİRETTE HAMD.....	127
VII. DEĞERLENDİRME	129
SONUÇ.....	132
KAYNAKÇA.....	136
ÖZ GEÇMİŞ	146

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen madde
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.y.	: Aynı yer
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c.	: Celle Celâluhu
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DÜİFD	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
Krş.	: Karşılaştırınız
no	: Numara
ö.	: Ölüm
r.a.	: Radıyallâhu Anh
s.	: Sayfa
a.s.	: Aleyhi's-selam
s.a.v.	: Sallallâhu Aleyhi ve Sellem
Tahk.	: Tahkîk Eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: Tarihsiz
y.y.	: Yayın yeri yok

ÖNSÖZ

Hamd, Kur’ân-ı Kerîm’in kelime hazinesi içerisinde yer alan en önemli övgü lafzıdır. Bütün mahlukatı yaratan, yöneten, onların rızıklarını veren, her türlü ihtiyaçlarını gideren yegâne varlık Allâh (c.c.), Kur’ân-ı Kerîm’de sadece kendisinin hamde lâıyk olduğunu haber vermekte ve sonsuz lütuflarına karşılık kullarına, hamdlerini kendisine yöneltmelerini emretmektedir.

Allâh Teâlâ Kur’ân’da “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” diyerek kendi zatını övmektedir. Söz konusu cümlede “şükür”, “medh” ve “senâ” gibi benzer övgü lafızlarının yerine “حمد/hamd” kelimesinin kullanılması, “hamd”in ifade ettiği mânâ bakımından anlam ilişkisi içerisinde olduğu diğer lafızlara karşı üstünlüğünü ortaya koymaktadır. İşte biz bu çalışmamızda “övgü”nün en mükemmel mânâdaki ifadesi olan “hamd” kavramını ele alıp inceledik.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun amacı, önemi, metodu ve kaynakları hakkında bilgiler verdikten sonra birinci bölümde öncelikle “hamd” kelimesinin semantik tahlilini yaparak kavramın anlam alanını tespit etmeye çalıştık. Bunu yaparken “hamd” kelimesinin anlam alanı içerisine giren yakın ve zıt anlamlı kelimeleri de inceledik. Ardından “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünden türeyip, Kur’ân’da geçen kelimeler üzerinde durduk. İlerleyen kısımlarda hadîslerde “hamd” konusuna değindikten sonra “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesini detaylı bir şekilde tahlil ettik ve nihayetinde bölümün bir değerlendirmesini yaptık.

İkinci bölümde önce hamd ile başlayan sûreler üzerinde durduk. Daha sonra Kur’ân’da “hamd” kavramının, “tesbîh” ve “ğınâ” kavramlarıyla ilişkisini ortaya koymaya çalıştık. Ardından Kur’ân’da Allâh’a hamdlerinden bahsedilen Peygamberler, melekler ve cennetlikler gibi varlık sınıflarını gruplar halinde inceledik. Son olarak ise âhirette hamd konusuna değindikten sonra bir değerlendirme yaparak bölümü sonlandırdık.

Sonuç kısmında araştırmamızın genel bir değerlendirmesini yaptık ve önce “hamd” kelimesinin semantik analizi neticesinde elde ettiğimiz tanıma yer verdik. Daha sonra ise “hamd” kavramıyla ilgili ulaştığımız sonuçları özetledik.

Yukarıdaki plan dâhilinde gerçekleştirdiğimiz araştırmamız esnasında, yoğun mesaisine rağmen değerli fikir ve önerileriyle çalışmanın içerik ve şekil yönünden olgunlaşmasına katkı sağlayan, başta danışman hocam Prof. Dr. Ali Galip GEZGİN Bey olmak üzere yardımlarını esirgemeyen tüm hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca bu çalışmayı hazırlarken dâima manevî yardımlarını ve desteklerini eksik etmeyen aileme ve değerli dostlarıma şükranlarımı sunarım.

alışmak bizden, Başarı Allâh’tan...

Mustafa Cihad BAKKAL

Isparta, 2013

GİRİŞ

1. Araştırmanın Amacı, Konusu ve Önemi

Kur’ân-ı Kerîm, anlaşılması için Allâh tarafından bütün insanlığa gönderilmiş bir kitaptır. Günümüz dünyasında, farklılaşan ve çoğalan meşguliyetler insanları Kur’ân okumaktan ve O’nu anlamaya çalışmaktan alıkoymaktadır. Ayrıca pek çok insan Kur’ân okuduğunda bazı kavramlarla ve konularla karşılaşmakta ve bunlarla ilgili detaylı bilgi sâhibi olmak istemektedir. İnsanların bu ihtiyaçları nedeniyle ki, son dönemlerde konulu tefsîr metodu yaygınlık kazanmış; Kur’ân’da yer alan bir kavramı, Kur’ân bütünlüğü içerisinde, geçtiği tüm âyetleri dikkate alarak derinlemesine inceleyen pek çok çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışma da; ifade edilen ihtiyaca binâen ortaya çıkmış ve insanlara hamd kavramıyla ilgili detaylı bilgiler sunmayı hedeflemiştir.

“حمد/Hamd” kavramı İslâm geleneğinde çok önemli bir konuma sahiptir. Allâh Tealâ Yüce Kitâbına bu kelimeyle başlamış, zâtına hamd ederek kendisini övmüş, Kur’ân-ı Kerîm’de 68 yerde söz konusu kelime ve müştaklarına yer vermiştir. Bu bakımdan “hamd”, Kur’ân’ın önemli kavramlarından biridir. Ayrıca Peygamber Efendimiz (s.a.v.)’in hayatına bakıldığında zaman Allâh’a hamd etmeye çok büyük önem verdiği görülmektedir. Hadîs kaynakları, çeşitli vesilelerle Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Allâh’a çokça hamd ettiğini gösteren rivâyetleri içermektedir. “Hamd” kavramının Kur’ân ve hadîslerdeki önemine binâen İslâm âlimleri de söz konusu kavrama çok büyük değer atfetmiş, eserlerine ve konuşmalarına başlarken Allâh’a hamd etmeyi kendilerine şîâr edinmişlerdir. İşte “hamd”ın İslâm geleneğinde bu derece yoğun bir şekilde kullanılması, bizi bu çalışmayı yapmaya sevk eden en önemli faktörlerden biridir.

Bu çalışmada, Kur’ânî kavramlardan biri olan “hamd”, semantik analiz yöntemiyle incelenmiştir. Konuyla ilgili yapılan literatür taraması sonucunda, görebildiğimiz kadarıyla Türkiye’de “hamd” kavramıyla ilgili olarak herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Araştırmalarımızın sonucunda yurt dışında ise konuyla ilgili iki çalışmanın yapıldığını gördük. Bunlardan ilki Muhammed Muhammed Halîfe

tarafından yazılan “الحمد في القرآن الكريم/Kur’ân-ı Kerîm’de Hamd”¹ kitabıdır. Söz konusu eserde yazar sadece “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökü ve türevlerinin geçtiği âyetleri mushaf sırasına göre kısaca incelemektedir. Elinizdeki çalışmada ise “hamd” kelimesi ilk önce semantik analiz yöntemiyle tahlil edilmiş, daha sonra da Kur’ân bütünlüğü içerisinde ele alınıp incelenmiştir. Bu açıdan bakıldığında yaptığımız çalışmanın söz konusu kitaptan daha farklı ve kapsamlı olduğu açıkça görülecektir. Diğer çalışma ise Mekke Ummu’l-Kurâ Üniversitesi’nde, Suleyman Sâdık el-Bîre danışmanlığında Abdurrahman Âbid b. Suveylih el-Garîbî tarafından hazırlanmış “الحمد في القرآن الكريم و السنة النبوية/Kur’ân-ı Kerîm ve Sünneti Nebvî’de Hamd”² adlı yüksek lisans tezidir. Söz konusu çalışmaya bütün uğraşlarımıza rağmen ulaşamadığımızı burada belirtmemiz gerekir.³ Sonuç itibarıyla “hamd” kavramıyla ilgili olarak konuyu tüm yönleriyle ele alan bir çalışmaya rastlayamamış olmamız, söz konusu kavramı çalışmayı tercih etmemizdeki bir diğer önemli etkindir. Yapılan çalışmanın tefsîr bilim dalında önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Eğer bu çalışma, Kur’ân-ı Kerîm’in anlaşılması noktasında kavram düzeyinde alanıyla ilgili yapılan ilmî faaliyetlere bir nebze de olsun katkı sağlayabilirse, amacına ulaşacak demektir.

2. Araştırmanın Metodu ve Kaynakları

Araştırmada, semantik analiz yöntemi uygulanmıştır. Semantik Analiz kısaca, bir dilin temelini oluşturan kelimeleri ayrıntılı bir şekilde tahlil ederek, kelimelerin mânâlarını doğru anlama çabasıdır.⁴ Semantik sadece kelimenin kök mânâsına inmek değil, aynı zamanda elde edilen kök anlamdan hareketle kelimenin tarih boyunca kazandığı mânâların bir analizini yapmaktır. Doğru bir şekilde semantik analiz yapabilmek için elde edilen kök anlamın, kelimenin diğer türevlerinde de olup olmadığına bakmak gerekir. Dolayısıyla semantik analiz yapan kişi bir kelimenin anlamını, tarihî süreç içerisinde ne gibi daralmalara ve gelişmelere uğradığını, mânâ

¹ Muhammed Muhammed Halîfe, الحمد في القرآن الكريم/el-Hamdu fi’l Kur’âni’l-Kerîm, Dâru’l-Vefâ, el-Mansûra 1405/1984, s. 1-106.

² Abdurrahman Âbid b. Suveylih el-Garîbî, el-Hamdu fi’l Kur’âni ve Sünneti’n-Nebeviyye, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mekke 1427/2007.

³ Yapılan bu çalışmaya ulaşabilmek için önce birkaç defa Mekke Ummu’l-Kurâ Üniversitesi ed- Da’ve ve Usûlu’d-Dîn Fakültesine mail yolladık ve çalışma alanlarımızın benzerliğini belirterek söz konusu tezin tarafımıza gönderilmesini rica ettik. Fakat uzun bir müddet beklememize rağmen herhangi bir cevap alamadık. Daha sonra ise Mekke’de yaşayan ve bu tezi bize gönderebilecek birilerine ulaşmaya çalıştıysak da bu girişimlerimizden de bir sonuç alamadık.

⁴ Bkz. Gezgin, Ali Galip, Tefsirde Semantik Metod ve Kur’ân’da “Kavm” Kelimesinin Semantik Analizi, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, s. 107-108.

bakımından hangi kelimelerle irtibatlı olduğunu da tespit etmek mecburiyetindedir.⁵ İşte bu gerçeklerden hareketle elinizdeki çalışmada ilk önce “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökü ve türevleri detaylı bir şekilde tahlil edilmiştir. Daha sonra “hamd” kavramının anlam alanına giren kelimeler incelenerek, söz konusu kavramın asıl anlamı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun için de öncelikle kadîm Arapça sözlüklere başvurulmuştur. En çok istifade edilen eserler arasında, Ferâhidî (ö.175/791)’nin *Kitabu’l-Ayn*’ı, İbn Dureyd (ö.321/1001)’in *Kitabu Cemhereti’l-Luga*’sı, Sâhib (ö.385/995)’in *el-Muhit fi’l-Luga*’sı, Cevherî (ö. 393/1002)’nin *es-Sıhah*’ı; İbn Fâris (ö.395/1004)’in *Mu’cemu Mekâyîsi’l-Luga*’sı, İbn Manzûr (ö.711/1311)’un *Lisânu’l Arab*’ı ve Zebîdî (ö.1205/1790)’nin *Tâcu’l Arûs*’u sayılabilir.

Araştırmanın ana konusunu oluşturan “hamd” kavramına ilişkin geniş ve önemli bilgiler bulunan sözlük benzeri kaynaklar arasında Ebû Hilâl el-Askerî (ö.400/1009)’nin *el-Furûk fi’l-Luga*’sı; Râğîb el-İsfahânî (ö.502/1108)’in *el-Mufredât*’ı; Seyyid Şerif Curcânî (ö.816/1413)’in *Kitâbu’t-Ta’rîfât*’ını; et-Tehânevî (ö.1158/1745)’nin *Keşşâf Istılâhâtî’l-Funûn*’u; Ebu’l-Bekâ (ö.1262/1845)’in *Kulliyât*’ı sayılabilir.

Birinci bölümün büyük kısmı ve ikinci bölümün tamamında ise genellikle Arapça ve Türkçe mütedâvil tefsîrlerden yararlanılmış ve “hamd” kavramının Kur’ânî boyutu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu araştırma yapılırken bilgiler kronolojik sıraya göre verilmiştir. Söz konusu tefsîrlerden en çok mürâcaat edilenler arasında Ebû Ca’fer et-Taberî (ö.310/922)’nin *Câmi’u’l-Beyân*’ı; el-Beğavî (ö.516/1122)’in *Meâlimu’t-Tenzîl*’i; ez-Zemahşerî (ö.538/1143)’nin *el-Keşşâf*’ı; Fahrüddîn er-Râzî (ö.606/1209)’nin *Mefâtîhu’l-Ğayb*’ı; el-Kurtubî (ö.671/1272)’nin *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*’ı; el-Beydâvî (ö.685/1286)’nin *Envâru’t-Tenzîl*’i; Ebû Hayyân (ö.745/1344)’nin *Bahru’l-Muhîr*’i; İbn Kesîr (ö.744/1372)’in *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*’i; Hatîb eş-Şîrbînî (ö.977/1569)’nin *es-Sirâcu’l-Munîr*’i; Ebussuûd (ö.982/1574)’un *İrşâdu’l-’Akli’s-Selîm*’i; eş-Şevkânî (ö.1250/1834)’nin *Fethu’l-Kadîr*’i; el-Âlûsî (ö.1270/1853)’nin *Rûhu’l-Meânî*’si ve Tâhir b. Âşur (ö.1394/1973)’un *et-Tahrîr* ve *t-Tenvîr*’i yer almaktadır. Sıkça başvuru yapılan Türkçe tefsîrler arasında ise Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö.1361/1942)’in *Hak Dîni Kur’ân Dili* ve Diyanet İşleri Başkanlığınca hazırlattırılan *Kur’ân Yolu* tefsîrleri zikredilebilir.

⁵ Gezgin, A.G., a.g.e., s. 116-117.

Araştırma esnasında söz konusu kaynakların yanı sıra, yeri geldikçe yapılan benzer kavram çalışmalarına, konuyla ilgili ansiklopedi maddelerine ve makalelere de başvurulmuştur.

İlgili yerlerde geçen âyet meâlleri daha çok Diyânet İşleri Başkanlığı meâli olan, Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin'in birlikte hazırladıkları *Kur'ân-ı Kerîm Meâli* esas alınarak verilmiştir.

Yazar ve eser isimleri ilk geçtikleri yerlerde tam olarak verilmiştir. Yazarların ölüm tarihleri (hicrî/milâdî) şeklinde gösterilmiştir. Müracaat edilen kaynaklar arasında birden fazla kitabı bulunan yazarların eserleri her geçtikleri yerde ayrıca zikredilmiştir. Âyetlerle ilgili dipnotlarda önce sûre numarası, daha sonra ise âyet numarası verilmiştir. Hadîslerin kaynakları gösterilirken, cilt ve sayfa numaraları da belirtilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

“حَمْد/HAMD”İN SEMANTİK AÇIDAN İNCELENMESİ

I. “حَمْد/HAMD” KELİMESİNİN ETİMOLOJİSİ

“Hamd” kelimesi batı dillerinde *praise*,⁶ *glorification*,⁷ *ascription*,⁸ *blessing*⁹ gibi anlamlara gelirken, Türkçede *medh*, *senâ*, *sitâyiş*, *şükür*, *teşekkür*,¹⁰ *övme*, *övgü*,¹¹ *faziletle övmek*,¹² *Tanrıya olan şükran duygularını bildirme*¹³ gibi mânâlara gelmektedir.

“Hamd” kelimesinin tam olarak ne mânâyâ geldiğini tespit edebilmek için öncelikle kadîm sözlüklerde kelimenin araştırılması gerekmektedir. Bu nedenle ilk önce “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünü ve türevlerini inceleyeceğiz.

1. “ح-م-د/Ha-Mi-De” Kökü ve Türevleri

“ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünü incelerken ilk önce bu kökten türemiş fiilleri, daha sonra da isimleri ele alacağız.

1.1. “ح-م-د/Hamide”

Ferâhidî (ö.175/791), “hamd”in “övmek (senâ)” mânâsına geldiğini belirtmektedir.¹⁴ Bununla birlikte sözlüklerde “ح-م-د/Ha-Mi-De” fiilene; râzı olmak, hoşnut olmak, bir şeyi övgüye lâyık bulmak¹⁵, şükretmek, karşılık vermek, hakkını

⁶ Websters, A. Merriam, *Webster's Third New International Dictionary of the English Language*, Springfield, Massachusetts, U.S.A 1981, s. 1781.

⁷ Websters, a.g.e., s. 966.

⁸ Websters, a.g.e., s. 127.

⁹ Websters, a.g.e., s. 233. İngilizce Kur'ân meâllerinde kelime “praise” olarak çevrilmiştir. Bkz. Asad, Muhammed, *The Message of the Qur'ân*, Dâr Andalus, Gibraltar 1993, s. 1, 171, 289, 654; Picthall, Marmaduke, *The Glorious Qur'ân*, Bi-Lingual Edition, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996, s. 1, 6, 128, 209.

¹⁰ Şemseddin Sâmî (ö.1322/1904), *Kâmûs-ı Türkî*, Alfa Yayınları, İstanbul 1998, s. 558.

¹¹ Parlatır, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006, s. 570.

¹² Muallim Naci (ö. 1310/1893), *Lugat-ı Naci*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987, s. 361.

¹³ Devellioğlu, Ferit (ö.1405/1985), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, (Yayına Haz. Aydın Sami Güneyçal), 11. Baskı, Aydın Kitapevi Yay., Ankara 1993, s. 320; Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 9. Baskı, T.D.K. Yay., Ankara 1998, c. I, s. 937.

¹⁴ el-Ferâhidî, Halil b. Ahmed (ö.175/791), *Kitabu'l-Ayn* (I-VIII), (Tahk. Mehdî el-Mahzûmî- İbrâhim es-Samrâî), Muessesetu'l-Âlemî li'l-Âlemî li'l-Matbûât, Beyrut 1408/1988, c. III, s. 189.

¹⁵ el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö.817/1414), *el-Kâmûsu 'l-Muhît*, Muessesetu'r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut 1987/1407, s. 355; *el-Okyanûsu 'l-Basît fî Tercemeti 'l-Kâmûsi 'l-Muhît* (I-III), (çev. Mütercim Âsım Efendi, Matbaatu'l-Osmâniyye, İstanbul 1305, c. I, s. 600.

ödemek,¹⁶ mânâları da yüklenmektedir. Ayrıca bu fiil, “yermek” mânâsına gelen “zemm” kelimesinin zıddıdır.¹⁷ “حَمَدَهُ” cümlesi “ona şükretti (teşekkür etti), ona karşılık verdi ve onun hakkını ödedi” mânâlarına gelir. “حَمْدًا جَمْدًا مَحْمَدًا مَحْمَدَةً مَحْمَدَةً” bu kökün mastarlarıdır.¹⁸

Sözlüklerde fiilin, “أَحْمَدُ إِلَيْكَ اللهُ/Seninle beraber Allâh’a hamd ediyorum.” şeklinde cümle içerisinde kullanımına rastlanmaktadır. Söz konusu cümlede geçen “إِلَى/ilâ” harf-i cerri “مَعَ/maa” mânâsındadır.¹⁹ Bu fiil nadir de olsa Arapça’da kızmak anlamına da gelmektedir.²⁰ Ayrıca “hamd” fiilinin bir hadîste “hoşnut ve râzı olmak” anlamında kullanıldığı da görülmektedir.²¹

1.2. “أحمد/Ahmede”

“Bir şeyi takdîre lâayık yapmak, birinin işinden, gidişatından memnun olmak” gibi anlamlara gelmektedir. Arapça’da bir kişi övgüye değer bir şey yaptığında “أحمد الرجل” ifadesi kullanılmaktadır.²² Ayrıca herhangi bir yere giden bir kişinin, o

¹⁶ ez-Zebîdî, Muhibbuddîn Muhammed Murtezâ Huseyn Vâsîfî (ö.1205/1790), *Tâcu’l Arûs min Cevâhiri’l-Kâmus* (I-XX), Dâru’l Fikr, Beyrut 1414/1994, c. IV, s. 426.

¹⁷ el-Ferâhidî, a.g.e., c. III, s. 188; İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed Hasen (ö.321/1001), *Kitabu Cemhereti’l-Luga* (I-III), (Tahk. Remzî Munîr Ba’lebekkî), Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 1. Baskı, Beyrut 1408/1987, c. I, s. 505; el-Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed (ö.370/980), *Mu’cemu Tehzîbi’l-Luga* (I-IV), (Tahk. Riyad Zeki Kâsım), Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 2001, c. I, s. 913; es-Sâhib, İsmâil b. Abbâd (ö.385/995), *el-Muhit fi’l-Luga* (I-IX), (Tahk. Muhammed Âli Yâsin), 1. Baskı, Beyrut 1414/1994, c. III, s. 47; el-Cevherî, İsmail b. Hammâd (ö.393/1002), *es-Sihah Tâcu’l-Luga ve Sihahu’l-Arabiyye* (I-VI), (Tahk. Ahmet Abdulğafûr Attar), Dâru’l-İlim, 3. Baskı, Beyrut 1404/1984, c. II, s. 466; İbn Fâris, Ebu’l Huseyn Ahmed b. Zekerîyya (ö.395/1004), *Mu’cemu Mekâyisi’l-Luga* (I-VI), (Tahk. Abdüsselam Muhammed Hârûn), 2. Baskı, Mısır 1972, c. II, s. 100; İbn Fâris, Ebu’l Huseyn Ahmed b. Zekerîyya (ö.395/1004), *Mucmelu’l-Luga* (I-IV), (Tahk. Zuheyr Abdu’l-Muhsin Sultan), Müessesetü’r-Risale, Beyrut 1406/1986, c. I, s. 250; el-Askerî, Ebû Hilâl (ö.400/1009), *el-Furûk fi’l-Luga*, Dâru’l-Afâki’l-Cedîde, 3. Baskı, Beyrut 1979, s. 42; İbn Manzûr, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrim (ö.711/1311), *Lisânu’l Arab* (I-XV), Dâru Sâdir, Beyrut 1979, c. III, s. 155; ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.

¹⁸ ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 426, İbn Manzûr, c. III, s. 155.

¹⁹ el-Ferâhidî, a.g.e., c. III, s. 189; el-Ezherî, a.g.e., a.y.; es-Sâhib, a.g.e., c. III, s. 47; ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 427.

²⁰ el-Ezherî, a.g.e., c. I, s. 914; ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 428, İbn Manzûr, a.g.e., c. III, s. 157.

²¹ el-Ferâhidî, a.g.e., a.y.; İbn Manzûr, a.g.e., c. III, s. 157; ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 429; İbnu’l-Esîr, Muhibbuddîn Muhammed Cezerî (ö.606/1209), *en-Nihâye fi Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser* (I-VI), (Tahk. Ahmed ez-Zâvî-Mahmûd Muhammed et-Tanâhî), Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabiyye, 1. Baskı, Kâhire 1383/1963; c. I, s. 1035; el-Hattâbî, Ebu Süleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm (ö.388/998), *Garîbu’l-Hadîs* (I-III), (Tahk. Abdülkerim İbrâhîm El-Azbâvî), Câmiatu Ummu’l-Kurâ, 2. Baskı, Mekke 1422/2001, c. II, s. 453; İbnu’l Cevzî, Ebu’l-Ferec (ö.597/1200), *Garîbu’l-Hadîs* (I-II), (Tahk. Abdulmu’dî Emîn Gal’acî), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2004, c. I, s. 240.

²² el-Ferâhidî, a.g.e., a.y.; el-Ezherî, a.g.e., c. I, s. 913; ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım, Cârullah Mahmûd b. (ö.538/1143), *Esâsu’l-Belâğa* (I-II), Dâru’l-Kutubi’l-Mısıryye, Kahire 1341/1922, c. I, s. 196.

yerden hoşlandığını ifade etmek için de “أحمد” fiili kullanılmaktadır.²³ Mesela: “أتيت موضع كذا فأحمدته/Filan yere vardım ve oranın övgüye lâyık bir yer olduğunu gördüm” demek gibi. Bu ifadeler, bir kimse o yerde kalıp yaşamayı arzuladığında veya oradaki otlakları beğendiğinde kullanılır. Bu bağlamda Arapça’da “أحمد الارض” cümlesi de, “bir yeri övgüye değer bulmak” mânâsındadır.²⁴ Yine Arapça’da bir kimse, bir kişinin yaptıklarından ve gidişatından memnun olmasına rağmen, o kişinin yaptığı bu güzellikleri insanlara yaymadığında “أحمد فلاناً” denilmektedir.²⁵

1.3. “تحمد/Tehammede”

Kadîm sözlüklerde “تحمد/Tehammede” fiiliyle ilgili olarak tek başına bir mânâ zikredilmemektedir. Bunun yerine fiilin cümle içerisindeki kullanımları sözlüklerde yer almaktadır. Nitekim Arapça’da, “هو يتحمد علي” bana iyilikte bulunuyor mânâsına gelirken; “فلان يتحمد الناس بجوده” cümlesi ise “*falanca, cömertliği sebebiyle insanlara övgüye lâyık olduğunu gösteriyor.*”²⁶ mânâsına gelmektedir. Fiilin bu kalıptaki kullanımına Arap atasözlerinde de rastlanmaktadır. Bir atasözünde şöyle denilmektedir: “من أنفق ماله على نفسه فلا يتحمد به الى الناس/Malını kendi ihtiyaçları için harcayan bir kimse bundan dolayı insanlar tarafından övgüye lâyık olmaz” (Ancak diğer insanlara yaptığı iyilikten dolayı övgüye lâyık olur.)²⁷

Görüldüğü üzere Arapça’da “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünden türeyen fiiller genellikle övmek, râzı ve hoşnut olmak mânâlarında kullanılmaktadır. “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünden türeyen fiiller hakkında açıklamalar yaptıktan sonra şimdi de bu kökten türeyen isimlere geçelim.

1.4. “حمد/Hamd”

“حمد/Hamd” kelimesi, senâ (övgü)²⁸, rızâ, karşılık verme, hakkı ödeme,²⁹ hoşnutluk³⁰ mânâlarına gelmektedir. Âsım Efendi “hamd”in, “üzerine lâzım gelen hakkı

²³ ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, a.y.

²⁴ İbn Dureyd, a.g.e., a.y.; ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.; el-Cevherî, a.g.e., c. II, s. 367; İbn Manzûr, a.g.e., a.y., el-Fîrûzâbâdî, Okyanûs, a.y.

²⁵ İbn Manzûr, a.g.e., a.y.; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, a.y.; Okyanûs, a.y.

²⁶ el-Cevherî, a.g.e., a.y.; ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 428.

²⁷ el-Ezherî, a.g.e., c. I, s. 914; el-Cevherî, a.g.e., c. II, s. 467; ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.; İbn Manzûr, c. III, s. 156.

²⁸ el-Ferâhidî, a.g.e., c. III, s. 189.

²⁹ ez-Zebîdî, Muhibbuddîn Muhammed Murtezâ Huseyn Vâsîfî (ö.1205/1790), *Tâcu'l Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus*, (I-X), Dâru'l Fikr, Beyrut 1414/1994, c. IV, s. 426.

ve nimetin şükrünü edâ eylemek” mânâsında kullanıldığını söylemektedir.³¹ Mastar olmasından dolayı Arapça’da “hamd” kelimesinin cemîsinin olmadığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte bedevîlerin “hamd” kelimesini isim olarak kabul edilip, “أحمد” şeklinde cemîsini kullandıkları görülmektedir:

أبيض محمود الثناء خصصته بأفضل أقواله وأفضل أحمدي

Övgünün en güzelini (parlağını), sözlerimin ve hamdlerimin en fazîletlisiyle
övgüye lâayık olana (Mahmûd) tahsîs ettim.³²

“Hamd” kelimesi, ismi mef’ûl olarak, “mahmûd” mânâsına gelecek şekilde de kullanılmaktadır. Nitekim Arapça’da “övmüş adam/رجل حمد”, “övmüş ev/منزل حمد” ifadeleri “hamd”’in bu mânâda kullanıldığını örnek teşkil etmektedir.³³

1.5. “تحميد /Tahmîd”

Övgüye lâayık özelliklerinden dolayı Yüce Allâh’ı tekrar tekrar övmektir. Tahmîd, “hamd”den daha beliğ bir ifadedir.³⁴

1.6. “حميد /Hamîd”

Her durum ve şartta övgüye lâayık olanın Allâh Teâlâ olduğunu belirten bir sıfattır. Bu isim, esmâ-i hüsnâdandır.³⁵

1.7. “محمد /Muhammed”

Bu şerefli isim, Hz. Peygamber (s.a.v.)’e alem olarak kullanılmaktadır ve onun isimleri arasında en meşhûrudur. Tekrar tekrar övüldüğü için O’na Muhammed ismi verilmiştir.³⁶ Ayrıca övgüye değer özellikleri çok olan kimseye de Muhammed denir.³⁷

³⁰ el-Fîrûzâbâdî, *Okyanûs*, c. I, s. 600.

³¹ el-Fîrûzâbâdî, *Okyanûs*, a.y.

³² ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 429.

³³ el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, a.y.; *Okyanûs*, a.y.

³⁴ el-Ferâhidî, a.g.e., c. III, s. 188., ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.; el-Cevherî, a.g.e., a.y.; İbn Manzûr, c. III, s. 156. Kadîm sözlüklerde “تحميد/Tahmîd” kelimesinin mâzî fiil olarak “حميد/Hammed” şeklindeki kullanımına rastlanmazken, modern sözlüklerde söz konusu fiilin “çok çok övmek” mânâsına geldiği belirtilmektedir. Bkz. İbrâhim Mustafa; Ahmed Hasan ez-Zeyyat; Hamîd Abdulkâdir; Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu’cemu’l-Vasîd*, el-Mektebetu’l-İslâmiyye, İstanbul ts., s. 196.

³⁵ İbnu’l Esîr, Muhibbuddîn Muhammed Cezerî (ö.606/1209), *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser* (I-VI), (Tahk. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tenâhî), Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabiyye, 1. Baskı, Kahire 1383/1963, c. I, s. 436; ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.; İbn Manzûr, a.g.e., c. III, s. 156.

³⁶ İbn Dureyd, a.g.e., a.y.; ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.

³⁷ el-Cevherî, a.g.e., s. 466; İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyîsi’l-Luga*, a.y.; ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 427;

A'sâ'nın divanında kelimenin bu mânâsı vurgulanarak şöyle denilmektedir:

”إلى الماجد الفرع الجواد المحمد“

“Şanlı, şerefli, son derece cömert,

Çokça övülmeye değer özellikleri olana...”³⁸

Araplar, Hâmid, Humeyd, Mahmûd, Hammâd ve Hamd isimlerini kullanıyorlardı. Bunun yanı sıra Câhiliyye devrinde Araplar, Ruhbanların ileride Muhammed isminde bir Peygamber geleceğini haber vermelerinden dolayı gelecek Peygamber kendi aralarından çıksın diye çocuklarına Muhammed ismini de koyuyorlardı.³⁹

1.8. “محمود/Mahmûd”

“Mahmûd” lafzı ism-i mef’ûl kalıbında, “övgüye lâyık” anlamına gelen bir kelimedir. Ayrıca Kur’ân’da “كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحَابِ الْفِيلِ/Rabbinin, fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi?”⁴⁰ âyetinde bahsi geçen filin ismidir.⁴¹

Kadîm sözlüklerde “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünden türeyip “övgüye lâyık hareket” anlamına gelen “محمدة/Mahmede” kelimesi de yer almaktadır. Bu kelimenin çoğulu “محامد”dir.⁴²

2. “ح-م-د/Ha-Mi-De” Kökünden Türeyen Kalıp İfâdeler

Kadîm Arapça sözlüklerde bu kökten türeyen ve kalıp ifade olarak kullanılan bir takım yapılar göze çarpmaktadır. Şimdi biraz da bu yapılar üzerinde duralım:

“حُمَادٍ/O’na hamd olsun ve O’na teşekkürler” demektir. Burada kelimenin kesreli olarak gelmesinin sebebi, mastardan dönüşmüş olmasıdır.⁴³ “كَذَا حُمَادِكَ أَنْ تَفْعَلَ/En fazla yapabileceğin şunu yapmandır.” derken yine bu kökten türemiş bir kelime geçmektedir.⁴⁴

³⁸ el-A’sâ, Meymun b. Kays (ö.7/629), *Dîvânu’l-A’sâ el-Kebîr*, (Şerh. Hannâ Nasr el-Hittî), Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, Beyrut 1992, s. 131.

³⁹ İbn Dureyd, a.g.e., c. I, s. 505-506.

⁴⁰ Fîl, 105/1.

⁴¹ el-Cevherî, a.g.e., c. II, s. 467.

⁴² el-Fîrûzâbâdî, *Okyanûs*, a.y.

⁴³ el-Cevherî, a.g.e., s. 467; ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 427; İbn Manzûr, a.g.e., c. III, s. 157.

⁴⁴ el-Ferâhidî, a.g.e., a.y.; İbn Dureyd, a.g.e., s. 505; el-Cevherî, a.g.e., a.y.; İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyisi’l-Luga*, a.y.; ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.

Arapça’da “رجل حَمْدَة، رجل حَمَّاد” tamlamaları, çokça hamd eden kişileri ifade etmek için kullanılmaktadır.⁴⁵ Ayrıca, eşyayı çokça öven ve eşyanın kendisinde bulunan özelliklerden daha fazlasına sahip olduğunu söyleyen kimse için “رجل حَمْدَة” tabiri kullanılmaktadır.⁴⁶

“حَمْدَة النار” Ateşin alevinin gürültüsünü ifade etmektedir.⁴⁷ Burada geçen حَمْدَة kelimesinin aslı “حَمْمَة” dür. Kelime, kalbe uğrayarak bu hale gelmiştir.⁴⁸

“يَوْمٌ مُحْتَمِدٌ” Çok sıcak bir gün anlamına gelmektedir. İfadede yer alan “مُحْتَمِدٌ” kelimesinin ise “مُحْتَمِدٌ” kelimesinden dönüştüğü belirtilmektedir.⁴⁹

Bahsi geçen ifadeler dışında sözlüklerde ayrıca “(Güzel bir şeyi) tekrar tekrar yapmak, daha çok övgüye değerdir” anlamında “الْعَوْدُ أَحْمَدُ” ifadesi yer almaktadır. Bir şiirde bu ifade şu şekilde geçmektedir:

”فلم تجر إلا جنّت في الخير ساقياً

ولا عدت إلا أنت في العود أحمد“

“Sen hayırda zaten öncüydün.

Hayrı tekrar tekrar işlediğinde, daha çok övgüye lâyık oldun.”⁵⁰

Bir kimse iyi bir şey yaptığında övgüyü hak eder. Bu iyiliği tekrar yaptığında ise daha çok övgüye lâyık olur.

“ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünün bahsi geçen bütün bu türevlerinin yanı sıra kişi isimleri, kabile isimleri, İskenderiyye, Tunus ve Rey gibi farkı yerlerde bulunan kasaba, köy, mahalle gibi yerleşim yerlerine ad olarak kullanılan çok sayıda türevi de mevcuttur. Fakat çalışmamızı ayrıntıya boğmamak adına söz konusu türevleri burada zikretmiyoruz.⁵¹

⁴⁵ el- Ezherî, a.g.e., c. I, s. 914; ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.; İbn Fâris, *Mucmelu'l-Luga*, a.y.; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, a.y.; İbn Manzûr, a.g.e., c. III, s. 156.

⁴⁶ el-Cevherî, a.g.e., a.y.

⁴⁷ el-Cevherî, a.g.e., a.y.; İbn Manzûr, a.g.e., c. III, s. 158, ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 427.

⁴⁸ İbn Faris, a.g.e., a.y.

⁴⁹ el-Cevherî, a.g.e., a.y.; İbn Manzûr, a.g.e., a.y.; ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.

⁵⁰ el-Cevherî, a.g.e., a.y.; ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 428; İbn Manzûr, a.g.e., c. III, s. 158; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, a.y.; Okyanûs, a.y.

⁵¹ “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünün söz konusu türevlerinin geçtiği yerler için bkz. İbn Dureyd, a.g.e., c. I, s. 506; ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 427; İbn Manzûr, a.g.e., c. III, s. 157-158.

Görüldüğü üzere kadîm sözlüklerde “hamd” kelimesiyle ilgili olarak farklı mânâlar zikredilse de verilen misallerin pek çoğunda kelimenin “*٤٧٩/٥٧٩*” anlamı ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte söz konusu eserlerde kelimenin “*rızâ ve hoşnutluk*” mânâsında kullanıldığına dâir misallere de rastlanmaktadır. İlerde görüleceği üzere Kur’ân’da ve hadîslerde kelimenin kullanımı genellikle kök mânâsına uygun şekildedir. O halde sözlükte yer alan kök anlamları dikkate alındığında “hamd”, “*övmeye lâyık olanı gönül hoşnutluğu içerisinde övmek*” şeklinde târif edilebilir. Nitekim bazı dilciler kullanım yerlerine bakıldığında “hamd”in “gönül hoşnutluğu ile övme” anlamına geldiğini belirtmektedir.⁵²

II. “**حمد/HAMD**” KELİMESİNİN SEMANTİK ALANINA GİREN KELİMELER

“Hamd” kelimesinin kavram alanını belirleyebilmek için, bu kelimeyle mânâ ilişkisi içerisinde olan yakın anlamlı ve zıt anlamlı kelimeleri de incelemek gerekmektedir. Bu nedenle bu bölümde “hamd” kelimesine yakın mânâda geçen “şükür”, “medh” ve “senâ” kelimeleri ile zıt anlamda geçen “zemm” ve “hicâ (hicv)” kelimeleri üzerinde duracağız.

1. “**حمد/Hamd**” Kelimesine Yakın Anlamda Geçen Kelimeler

1.1. **شكر/Şükr**

Şükür sözlükte; nimeti tasavvur edip göstermek,⁵³ ihsanı bilip yaymak⁵⁴ ve o ihsanı yapana hamd etmek,⁵⁵ nimet verenin lütfettiği nimetin kadir ve kıymetini bilip, o nimeti insanlara yaymak,⁵⁶ elde edilen herhangi bir nimete karşılık iyilik yapmak⁵⁷ gibi anlamlara gelmektedir. “Şükür”ün zıddı “küfür”dür. Türkçe’de, Allâh’a karşı

⁵² Ebu’l-Bekâ el-Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî (ö.1262/1845), *el-Kulliyât Mu’cemu fi’l-Mustalahâtı ve’l-Furuki’l-Lugaviyye*, (Tahk. Adnan Dervîş, Muhammed el-Mısırî), 2. Baskı, Beyrut 1413/1993, s. 366.

⁵³ Râğıb el-İsfâhânî, Hüseyin b. Muhammed (ö.502/1108), *el-Mufredât fi Garibi’l-Kur’ân*, (Tahk. Muhammed Seyyid Keylânî), Şerike Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1381/1961, s. 265.

⁵⁴ el- Ezherî, a.g.e., c. II, s. 1911; el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 537; *Okyanûs*, c. I, s. 922.

⁵⁵ el-Ferâhidî, a.g.e., c. V, s. 292; es-Sâhib, a.g.e., c. VI, s. 161; ez-Zebîdî, a.g.e., c. VII, s. 48.

⁵⁶ el-Fîrûzâbâdî, *Okyanûs*, a.y.

⁵⁷ Curcânî, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed (ö.816/1413), *Kitâbu’t-Ta’rifât*, (Tahk. Abdulmun’im el-Hufnâ), Dâru’r-Reşâd, Kahire 1991, s. 145.

minnettarlık için şükür, insanlara karşı minnettarlık için teşekkür kelimeleri kullanılmaktadır.⁵⁸

“Şükür”ün sözlüklerde yer alan en temel mânâsı, nimeti izhâr etmektir. Nitekim Arap dilinde, semizliğiyle sahibinin ona olan bakımını gösteren hayvanı tanımlamak için “دابة شكور” ifadesi kullanılmaktadır.⁵⁹ Kelimenin insanlar için kullanımında da aynı anlam göze çarpmaktadır. Şöyle ki: İnsanlar birtakım nimetler elde ederler, bunun karşılığı olarak da o nimetin sahibine çeşitli yollarla şükranlarını sunarlar ve bu şekilde şükretmiş olurlar. Ayrıca Arap dilinde az yiyen ve az yemle yetinen hayvana da “شكور/Şekûr” denir.⁶⁰ Buradan hareketle “شكور/Şekûr” ismi insanlar için kullanıldığında aynı zamanda “az nimete çok şükreden kişi” mânâsına geldiği anlaşılmaktadır. Hayvanın memesi süt ile dolduğunda bu durumu ifade etmek için “أشكر الدابة” denilirken, bulutun yağmur yüklendiğini ifade etmek için, yine bu kökten türemiş bir fiil kullanılarak “أشكرت السحابة” denilir. Yine Arapça’da “شكير/Şekîr” kelimesi, “budanmış yabânî dallar arasında büyüyen bitki fideleri”⁶¹ anlamına geldiği gibi aynı zamanda “at yelesi ve kırık ağaç dallarına benzeyen, büyük ağaçlar arasında yetişen küçük bitkiler”⁶² mânâsına da gelmektedir. Öyleyse kelime kökeni ve türevleriyle ilgili yapılan bu açıklamalardan sonra “şükür”ü şöyle tanımlamak mümkündür: “Nimeti verenin hakkını ödeyebilmek için, nimetin hakkını vermektir.”⁶³

Şükür, Müslümanların günlük hayatlarında sıkça kullandıkları bir kavramdır. Aynı zamanda İslâm literatüründe önemli bir yer teşkil etmektedir. Bu nedenle İslâm tarihi boyunca bu kavram üzerine pek çok açıklamalar yapılmıştır. Görebildiğimiz kadarıyla yapılan açıklamalar şükürün farklı özelliklerini yansıtmaktadır. Şimdi biraz bu açıklamalar üzerinde duralım.

⁵⁸ Çağrı, Mustafa, “Şükür” mad., *DİA*, c. XXXIX, s. 259-260.

⁵⁹ el-Ezherî, a.g.e., a.y.; Râğıb el-İsfahânî, a.g.e., a.y.

⁶⁰ es-Sâhib, a.g.e., c. VI, s. 162; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, c. I, s. 500; el-Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö.817/1414), *Besâir Zevi't Temyîz fî Letâifi'l-Kitabi'l-Azîz* (I-VI), (Tahk. Muhammed Ali en-Neccâr), el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut ts., c. III, s. 334; ez-Zebîdî, a.g.e., c. VII, s. 50.

⁶¹ es-Sâhib, a.g.e., a.y.

⁶² el-Ferâhidî, a.g.e., c. V, s. 293.

⁶³ el-Askerî, a.g.e., s. 40.

Şükür: “Kulun, Allâh’ın lutfettiği kulak, göz vb. nimetlerini yaratılış amacına uygun olarak kullanmasıdır.”⁶⁴ Kul, Allâh’ın lütuf ve nimetlerini dile getirir ve O’nu överse şükretmiş olur. Ancak esas şükür, verilen nimetleri yerli yerince kullanmaktır.⁶⁵ Tanımda bu hususa dikkat çekilmektedir.

Şükür, insanın kendisine ulaşan nimeti düşünmesi ve bunu bir takım dış belirtilerle ortaya koymasındır.⁶⁶ Söz konusu tanım, şükürün sözlük mânâsını yansıtmaktadır. Nitekim şükürün en temel özelliği, bir nimete ulaşılması ve bu nimete karşılık minnettarlığın ifade edilmesidir.

Şükür, nimet verenin nimetini saygılı bir şekilde itiraf etmektir. Nimetin sadece Allâh’tan olduğunu bilmektir.⁶⁷ İyilikte bulunanı, iyiliğini de anarak övmektir. Kalbin, nimeti verenin sevgisiyle dolu olması, organların ona ibadetle meşgul olması ve dilin nimeti vereni zikretmesidir. İyiliği görüp yasaklardan kaçınmaktır. Şükür, kişinin nimete ehil olmadığını görüp şükür konusunda acziyetini bilmesidir ve bunun da ötesinde kendisini nimet içerisinde bir tufeylî gibi görmesidir. Ayrıca şükür, şükredilene hizmet uğrunda bütün çabaları harcamaktır ve nimeti değil, nimeti vereni görmektir.⁶⁸

Şükür, ihsanda bulunanı, ihsanını da anarak övmektir. Kulun Allâh’a şükretmesi böyledir. Nitekim kul, Allâh’ın kendisi üzerindeki nimetlerini anarak O’nu över.⁶⁹

Allâh’ın kuluna şükretmesi ise mecâzî mânâda olup, kulların yaptığı ibadetleri kabul etmesi,⁷⁰ az amellerine karşılık çok sevap vermesi, ihsânını anıp nankörlük etmediği için kullarını övmesi, şükre muvaffak olsun diye kuluna nimetler vermesi⁷¹ gibi farklı anlamlara gelebilmektedir.

⁶⁴ et-Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali b. Muhammed (ö.1158/1745), *Keşşâfu Istılâhâtı'l-Funûn*, (I-IV), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1418/1998, c. II, s. 483-484.

⁶⁵ Karaman, Fikret; Karagöz, İsmail; Paçacı, İbrâhim; Canbulut; Mehmet; Gelişgen, Ahmet; Ural, İbrâhim, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, DİB. Yayınları, Ankara 2006, s. 622.

⁶⁶ Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'an'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut, İstanbul 1991, s. 602.

⁶⁷ Ateş, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuk Neşriyat, İstanbul 1992, s. 308.

⁶⁸ el-Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c.III, s. 338.

⁶⁹ el-Curcânî, a.g.e., s. 145.

⁷⁰ el-Curcânî, a.g.e., a.y.

⁷¹ el-Kuşeyrî, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, Dâru Sâdır, 1. Baskı, Beyrut 2001, s. 109.

Kaynaklarda üç çeşit şükürün varlığından söz edilmektedir: Kalp ile şükür, dil ile şükür ve organlarla şükür.⁷²

Kalp ile şükür: Kalben nimeti vereni tanımak, nimeti vereni tasdîk etmek, ve nimeti ondan bilmektir.

Dil ile şükür: nimeti vereni anmak, onu övmek ve nimeti izhâr konusunda dilin üzerine düşeni yapmasıyla olur. İslâm ahlâkında, nimetin dile getirilişine tahdîs-i nimet (nimetleri dile getirmek) denir.⁷³

Vücûdun diğer organlarıyla şükür: Nimeti verenin emir ve yasakları hangi organı ilgilendiriyorsa, o organların emir ve yasaklara uygun hareket etmesini sağlamaktır. Organlar şükretmedikçe, nimeti vereni dil ile ikrâr edip, kalben tanımak tam mânâsıyla şükretmek olmaz. Kalbin şükürünü ortaya koyan bedenın uzuvlarıdır. Kısaca şunu söylebiliriz ki, şükür, bir bakıma İslâm'ı her bakımdan yaşamamanın adıdır. Bu yüzden kolay değildir.⁷⁴

“Şükür”ün gerçekleşebilmesi için beş temel esas gereklidir: Şükredilene saygı, onu sevmek, nimetini itiraf etmek, verdiği nimetlerden dolayı onu övmek ve söz konusu nimeti, nimet verenin hoşlanmadığı yerlerde kullanmamaktır. Bu beş şey, “şükür”ün esaslarıdır. “Şükür” bunlar üzerine kurulur. Şâyet bunlardan bir tanesi bile bulunmazsa, “şükür”ün temel dayanaklarından biri eksik kalır⁷⁵ ve bundan dolayı da tam mânâsıyla şükredilmiş denilemez.

“Şükür” hakkında yaptığımız bu açıklamalardan sonra “şükür”ün kesinlikle bir nimet karşılığı olması gerektiği ve “şükür”ün, nimeti verene karşı minnettarlığın bir ifadesi olduğu anlaşılmaktadır.

⁷² Râğıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 265; İbnu'l Esîr, a.g.e., c. II, s. 493; ez-Zebîdî, a.g.e., s. 49; et-Tehânevî, a.g.e., c. II, s. 483.

⁷³ Öztürk, Y.N., a.g.e., s. 603.

⁷⁴ Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İzmir 1999, s. 463-464.

⁷⁵ el-Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c. III, s. 337; el-Fîrûzâbâdî, *Okyanûs*, a.y.; ez-Zebîdî, a.g.e., s. 49; Ateş, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, s. 310.

“Şükür” kavramı Kur’ân’da farklı türevleriyle birlikte yetmiş beş âyette geçmektedir.⁷⁶ Bu derece kullanılmasından da anlaşılacağı üzere “şükür”, Kur’ân’ın önemli kavramlarından biridir.

Kur’ân’da “şükür” kavramının kullanımına bakıldığında ilgili âyetlerin çoğunda Allâh’ın nimetleri ve ihsanlarından söz edilmekte, bu şekilde insanın Allâh’a nimetlerinden dolayı şükretmesi gerektiği gerçeği hatırlatılmakta ve şükredenlere verilecek mükâfatlardan bahsedilmektedir.⁷⁷ Neml sûresinde, Hz. Süleyman’ın dilinden “Kim şükrederse ancak kendisi için şükretmiş olur; kim de nankörlük ederse bilsin ki rabbim her bakımdan sınırsız zengindir, cömerttir.”⁷⁸ Âyette ifade edildiği üzere kulların şükretmelerinden dolayı Allâh herhangi bir menfaat elde etmemektedir. Şükreden ancak kendi iyiliği için şükretmiş olmaktadır. Ayrıca âyetlerde şükürün azâbı engellediği⁷⁹ ve nimetin artmasına vesile olduğu⁸⁰ belirtilmektedir.

Kur’ân’da Allâh’ın insanlara bahşettiği maddî ve mânevî nimetler arasında⁸¹ çeşitli kusurlarına rağmen onları bağışlaması,⁸² onlara yardım etmesi,⁸³ kurtarıcı âyetler göndermesi,⁸⁴ duyu ve idrâk yeteneği vermesi⁸⁵ gibi nimetler zikredildikten sonra “belki şükredersiniz” ifadesiyle nimetin verilisinin, insanlar için şükür konusunda bir sınama olduğuna vurgu yapılmaktadır. Kur’ân’da Hz. Süleymân’ın böyle bir imtihandan geçtiği belirtilmiştir.⁸⁶ Aynı ifadeler nimet sahibine şükretmenin ahlâkî bir ödev olduğunu da göstermektedir. Nitekim bazı âyetlerde Allâh’ın lütufları sayılarak “ne kadar da az şükrediyorsunuz! Fakat insanların çoğu şükretmez; hâlâ şükretmeyecekler mi?”⁸⁷ gibi ifadelerle bu görevi ihmal edenler uyarılmaktadır.⁸⁸

⁷⁶ Abdalbâkî, Muhammed Fuad, *el-Mu’cemu’l-Mufehres li Elfâzi’l-Kur’âni’l-Kerîm*, Dâru’l-Hadîs, Kahire 1996/1417, s. 474-475.

⁷⁷ Çağrı, Mustafa, “Şükür” mad., *DİA*, c. XXXIX, s. 260.

⁷⁸ Neml, 27/40.

⁷⁹ Nisâ, 4/147.

⁸⁰ İbrâhim, 14/7.

⁸¹ Meselâ bkz. Mâide, 5/6; Nahl, 16/14; Hac, 22/36.

⁸² Bakara, 2/52.

⁸³ Enfâl, 8/26.

⁸⁴ Mâide, 5/89.

⁸⁵ Nahl, 16/78; Mu’minûn, 23/78; Secde, 32/9.

⁸⁶ Neml, 27/40.

⁸⁷ Meselâ bkz. A’râf, 7/10; Yâsin, 36/35; Mülk, 67/23.

⁸⁸ Detaylı bilgi için bkz. Topaloğlu, Bekir, a.g.m., a.y.

1.2. مدح/Medh

Methetmek, övmek anlamlara gelen ح-د-ه/Me-De-Ha kökünden türeyen “مدح /medh” kelimesi sözlükte “güzel övgü” demektir.⁸⁹ “Medh”, “bir insanı veya nesneyi yahut eylemi üstün bir özelliği dolayısıyla övme” anlamında mastar olarak kullanılırken, ayrıca bu şekilde övücü söz ve davranışları ifade etmek için isim şeklinde de kullanılmaktadır. Yaranmak ve çıkar elde etmek amacıyla birine abartılı sözlerle methiye yöneltenlere “meddâh” denilir.⁹⁰ Arapça’da kendisini medheden, medhi hak etmediği halde başkaları tarafından medhedilmeyi isteyen, böbürlenmiş kişileri anlatmak için “تمدح الرجل” ifadesi kullanılmaktadır.⁹¹ Söz konusu misalden de anlaşıldığı üzere medhedilen bir kişi, her zaman hak ettiği için medhedilmemiş olabilir.

Genel kabule göre “medh”in zıt anlamlısı “hicv”dir.⁹² Fakat filologlar arasında medhin iki farklı anlama geldiğini ve bu nedenle iki farklı zıt anlamlısının olduğunu söyleyenler de bulunmaktadır. Bu anlamlardan ilkinde göre “medh”, “güzellikle nitelemek”tir. Bu mânâdaki “medh”in zıddı, “zemm” (yerme)dir. “Medh”in ikinci mânâsı ise “yiğitlikleri ve kahramanlıkları sayıp anlatmaktır”. Bu mânâdaki “medh”in zıddı ise “hicv”dir.⁹³ Mâlum olduğu üzere “zemm” esasında “hamd”in zıddıdır. “Medh” ilk anlamıyla “zemm” (yerme)in zıddı olarak gösterilmesinden, “hamd” ile aynı mânâda kabul edildiği anlaşılmaktadır. Nitekim Zemahşerî (ö.538/1143) ve Hâzin (ö.741/1341) gibi âlimler “hamd” ile “medh”in aynı mânâyâ geldiklerini söylemektedirler.⁹⁴

Medh, mutlak mânâda güzelliği dil ile övmektir.⁹⁵ Güzelliğin mutlak mânâda olmasından kasıt şudur: Övülen güzellik, bir insan, nesne veya bir eylemden kaynaklanmış olabilir. Söz konusu güzellik üstün bir vasıf olabileceği gibi, bir iyilik de olabilir. Aynı şekilde güzelliğin ihtiyârî olup olmaması da önemli değildir.⁹⁶

⁸⁹ el-Ezherî, a.g.e., c. IV, s. 3360; el-Cevherî, a.g.e., c. I, s. 403; İbn Manzûr, a.g.e., c. II, s. 589; el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 308, ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 199.

⁹⁰ Çağrı, Mustafa, “Medh” mad., *DİA*, c. XXVIII, s. 304.

⁹¹ el-Ezherî, a.g.e., a.y.; el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûs*, a.y.; ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 200.

⁹² el-Ezherî, a.g.e., a.y.; İbn Manzûr, a.g.e., a.y.; ez-Zebîdî, a.g.e., c. IV, s. 199; Hatîb eş-Şîrbînî (ö. 977/1570), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (es-Sîrâcu'l-Munîr)* (I-VIII), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2004/1425, c. I, s. 29.

⁹³ ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.

⁹⁴ Konu hakkında “hamd-medh” ilişkisi bölümünde detaylı bilgi verilecektir.

⁹⁵ el-Beydâvî, Nâsiruddîn Ebi'l-Hayr Abdullah b. ‘Umer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Tefsîru'l Beydâvî (Envaru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl)* (I-V), Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ts., c. I, s. 27.

⁹⁶ Ebu'l-Bekâ, a.g.e., s. 857.

“Medh”te övgüye değer unsura mutlak kaydının konulması, yapılan güzellikte ihtiyârîlik şartının aranmaması, canlı ve cansız varlıkların medhe konu olabilmesi “medh”in, “hamd”den daha kapsamlı bir kavram olmasını sağlamaktadır.

“Medh”, “birini, yaratılıştan getirdiği veya sonradan elde ettiği güzel vasıflar sebebiyle övmek”⁹⁷ şeklinde de tanımlanmaktadır. Söz konusu tanımda medhin en önemli vasıfları arasında sayılan, iradeli ve iradesiz her türlü güzelliğe yönelik kullanılabilme özelliği vurgulanmaktadır.

Kur’ân-ı Kerîm’de “medh” kelimesi yer almadığı gibi bu kökten türemiş herhangi bir kelime de geçmemektedir. Bununla birlikte, “hamd”⁹⁸ ve “tezkiye”⁹⁹ kelime kullanılarak kişinin kendisini övmesinden söz edilmiş ve bu davranış yerilmiştir.

1.3. شاء/Senâ

“Senâ” sözlükte; katlamak, kıvrırmak, bükmek, tekrarlamak¹⁰⁰ gibi mânâlara gelen, “ث-ن-ي/Se-Ne-Ye” kökünden türemiş bir kelimedir. “Senâ” kelimesinin ne mânâyâ geldiği konusunda farklı açıklamalar olmakla beraber, bu açıklamalardan ikisi birbirine oldukça benzemektedir. İlk izaha göre “senâ”, ta’zîmi hissettirecek şeyler söylemektir. İkinci izaha göre ise, ta’zîmi hissettirecek şeyler yapmaktır.¹⁰¹ Dil, kalp veya organlarla kişi ta’zîmini sergileyebilir. “Senâ” bir şeyin karşılığı olarak yapılabileceği gibi, ayrıca bir kişi herhangi bir fayda görmediği halde başka birini de övebilir. Bu mânâda “senâ” kapsam bakımından “hamd”, “şükür” ve “medh”i içermektedir. İfâde edilen husus, âlimlerin çoğu tarafından kabûl edilen meşhûr bir görüştür.¹⁰²

“Senâ” ile ilgili olarak yapılan iki açıklama bazı farklılıklar arz etmektedir. Ayrıca bu izahların, hamd ve şükür hakkında zikredilen açıklamalarla da yakın bir ilişki içerisinde olduğu görülmektedir. Bu nedenle söz konusu hususlar hakkında bazı açıklamalar yapmak gerekmektedir.

⁹⁷ ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.

⁹⁸ Âli İmrân, 3/188.

⁹⁹ Necm, 53/32.

¹⁰⁰ Ebu’l-Bekâ, a.g.e., s. 324.

¹⁰¹ et-Tehânevî, a.g.e., c. I, s. 241.

¹⁰² Ebu’l-Bekâ, a.g.e., a.y.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, “senâ” ile ilgili yapılan ikinci açıklama, birinci açıklamadan daha kapsamlıdır. Çünkü birinci izah “ta’zîmi hissettirecek şeyler söylemek” şeklinde yapılarak “senâ/övgü”, sadece dile has kılınmıştır. Yani bu açıklamaya göre “senâ/övgü” sadece dil ile yapılabilir. İkincisi ise “ta’zîmi hissettirecek şeyler yapmak” şeklinde yapıldığından, söz konusu ifadenin içerisine hem dil ile yapılan övgü, hem de organlarla ve benzerleri ile yapılan övgüler girmektedir. Bu durumda ikinci açıklamanın daha kapsamlı olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca birinci izaha göre “hamd” ile kıyaslandığında “senâ”nın daha kapsamlı bir kavram olduğu görülmektedir. Çünkü “hamd”, tazîm kastıyla, nimet verenin yüceltildiğini haber veren şeyler söylemektir. “Senâ” ile ilgili olarak yapılan izah da benzer şekilde olmakla birlikte, “senâ”da ta’zîm kastının olması şart değildir. Kişi övgüsünü ta’zîm kastıyla yapabileceği gibi, ta’zîm kastı olmadan da yapabilir. Bu açıdan “senâ” mutlak ve her iki amaçla da “senâ/övgü” yapılabilir. Açıklamadan da anlaşıldığı üzere “hamd”in ise ta’zîm kastıyla yapılması şarttır. İşte bu yönüyle “senâ”, “hamd”den daha kapsamlıdır. Aynı şekilde ikinci izaha göre de “senâ”, mânâ bakımından “hamd”den daha kapsamlıdır.¹⁰³

“Senâ-Şükür” ilişkisine bakıldığında, birinci açıklamaya göre “senâ”, bir yönüyle “şükür”den daha kapsamlı bir kavramdır. Çünkü “şükür”, nimete karşılık nimet verenin ta’zîm edildiğini haber veren davranıştır. Görüldüğü üzere “şükür”, nimete karşılık olmaktadır. “Senâ” ise nimet olsun, olmasın yapılmaktadır. Bu açıdan “senâ”, “şükür”den daha kapsamlıdır ve aralarındaki ilişki, “hamd” ile “şükür” arasındaki ilişki gibidir.¹⁰⁴ “Senâ” hakkında yapılan birinci izaha göre ise övgü sadece dil ile yapılabilir olduğundan, bu açıdan “şükür”, “senâ”dan daha kapsamlı bir kavram olmaktadır. Çünkü “şükür”, dil, kalp ve organlarla yapılabilirken, “senâ” ise ifade edildiği üzere sadece dil ile yapılmaktadır.¹⁰⁵ İkinci açıklamaya göre de “senâ”, “şükür”den daha kapsamlıdır. Çünkü “şükür” nimetlere karşılık olurken, “senâ” ise nimetlere ve başka şeylere karşılık olabilmektedir.¹⁰⁶

¹⁰³ et-Tehânevî, a.g.e., c. I, s. 241-242.

¹⁰⁴ Detaylı bilgi “hamd-şükür” ilişkisi bölümünde verilecektir.

¹⁰⁵ “Senâ- Şükür” ilişkisi hakkında yapılan bu açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla burada söz konusu edilen “senâ” ile “hamd” aynı mânâda olmaktadır. Çünkü benzer ifadeler “hamd-şükür” ilişkisi hakkında da geçmektedir.

¹⁰⁶ et-Tehânevî, a.g.e., c. I, s. 241-242.

Ebû Hilâl el-Askerî (ö.400/1009), “senâ”nın, tekrar tekrar övmek mânâsına geldiğini söylemektedir. Kelime, bir ipi iki kat yaptığında söylenen “تَنَيْتُ الْخَيْطَ” ve ipi başka bir ipe bağladığında söylenen “تَنَيْتُهُ” ifadelerinden alınmıştır. Fâtîha sûresi de buradan hareketle her rekatte tekrarlandığı için “سبعاً من المثاني/tekrarlanan yedi”¹⁰⁷ diye isimlendirilmiştir.¹⁰⁸

“Senâ”, “birinin iyiliğini veya kötülüğünü övmek, zikretmek” şeklinde de açıklanmıştır.¹⁰⁹ Hadîsteki¹¹⁰ kullanımından hareketle “senâ” kelimesinin hakîkî mânâda hem iyilik hem de kötülük için kullanılabileceği ifade edilmiştir. Fakat âlimlerin pek çoğu bu görüşü kabul etmeyerek “senâ”nın hakîkî mânâsıyla sadece iyilikler için kullanılabileceğini söylemişlerdir.¹¹¹ Bu nedenle kelimenin kötülükler için kullanılması hakîkî mânâda olmayıp mecâzîdir.¹¹² Tâhir b. Âşur (ö.1393/1973)’un görüşü de bu yöndedir. O’na göre “senâ” kelimesi bir kötülüğü övme mânâsında kullanılamaz. “Senâ”, sadece iyilik için değil kötülük için de kullanılır görüşü konuyla ilgili hadîsin yanlış anlaşılması sonucu ortaya çıkan şaz bir görüştür. Hadîste lafzî problemlere sebep olan mecâzî bir kullanım söz konusudur. Anlatılmak istenen şudur: Bir müslüman hakkında konuşan kişi, ondan övgüyle bahsetsin veya sussun. Hadîste geçen “kötülüğünü övmek (zikretmek)” ifadesi, bu mânâyı dikkat çekmek için kullanılmıştır.¹¹³

“Senâ” kelimesi Kur’ân’da geçmezken, bu kökten türeyen bazı kelimeler farklı mânâlarda Kur’ân’da yer almaktadır.¹¹⁴ Nitekim Hûd sûresinde “ث-ن-ي/Se-Ne-Ye” kökünden türeyen “يَتَنَوْنَ” fiili eğmek, bükme anlamında şu şekilde geçmektedir:

¹⁰⁷ Hicr, 15/87.

¹⁰⁸ el-Askerî, a.g.e., s. 42.

¹⁰⁹ el-Ezherî, a.g.e., c. I, s. 508; es-Sâhib, a.g.e., c. X, s. 178; İbn Manzûr, a.g.e., c. XIV, s. 124; ez-Zebîdî, a.g.e., c. XIX, s. 259.

¹¹⁰ İlgili Hadîsin metni şu şekildedir: حَدَّثَنَا آدَمُ حَدَّثَنَا شُعْبَةُ حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ صُهَيْبٍ قَالَ سَمِعْتُ أَنَسَ بْنَ مَالِكٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَقُولُ مَرُّوا بِجَنَازَةٍ فَأَتَوْا عَلَيْهَا خَيْرًا فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَجِبَتْ لَكُمْ بِأَخْرَجَ فَأَتَوْا عَلَيْهَا شَرًّا فَقَالَ وَجِبَتْ لَكُمْ عَنْهُ يَقُولُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ مَا وَجِبَتْ قَالَ هَذَا أَتَيْنَاهُمْ عَلَيْهِ خَيْرًا فَوَجِبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ وَهَذَا أَتَيْنَاهُمْ عَلَيْهِ شَرًّا فَوَجِبَتْ لَهُ النَّارُ أَنْتُمْ شُهَدَاءُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ Buhârî, Cenâiz 86, (c. II, s. 100); Muslim, Cenâiz 59, (c. I, s.655); Tirmizî, Cenâiz 63, (c. III, s. 373).

¹¹¹ Hatîb eş-Şirbînî, a.g.e., c. I, s. 28.

¹¹² Ebu'l-Bekâ, a.g.e., s. 324.

¹¹³ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (ö. 1973), *Tefsiru't-Tahrîr ve't-Tenvîr* (I-XXX), Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1984, c. I, s. 154-155.

¹¹⁴ Abdalbâkî, a.g.e., s. 198.

أَلَا إِنَّهُمْ يَشْتُونَ صُدُورَهُمْ لَيَسْتَخِفُّوا مِنْهُ أَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ

*İyi bilin ki onlar ondan gizlenmek için göğüslerini **bükerler**. Yine iyi bilin ki, elbiselerine büründükleri zaman bile, Allâh onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da bilir. Çünkü O, kalplerde olanı hakkıyla bilendir.*¹¹⁵

Bir başka âyette ise bu kökten türeyen “المُتَّانِي” kelimesi “tekrarlanan” mânâsında kullanılmaktadır:

وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ

*“Andolsun, biz sana **tekrarlanan** yedi âyeti ve büyük Kur’ân’ı verdik.”*¹¹⁶

Sonuç itibariyle görüldüğü kadarıyla “senâ” bazı farklı özellikleri sebebiyle kullanım açısından “hamd”den daha kapsamlı bir lafız olarak kabul görmektedir. Fakat “hamd”in mükemmel mânâda yapılan övgüyü ifade etmesi, “senâ” da ise böyle bir anlamın bulunmaması, bu açıdan bakıldığında “hamd”i “senâ”dan daha farklı ve üstün bir övgü lafzı yapmaktadır. Nitekim Kur’ân’da Allâh Teâlâ’nın kendi zâtını “التَّناء/es-Senâu lillâh” şeklinde değil de, “الْحَمْدُ/el-Hamdu lillâh” diyerek övmesi bu duruma dair en açık örnektir.

2. “Hamd/Hamd”in Zıddı Olan Kelimeler

2.1. ذَمُّ/Zemm

Zemmetmek, yermek ve kınamak gibi anlamlara gelen “ذَمُّ-Ze-Me-Me” kökünden türemiş bir kelimedir. Kök anlamlarına paralel olarak “ذَمُّ/zemm” kelimesi

¹¹⁵ Hûd, 11/5. Bu âyette geçen göğüs bükme tabiri Arapça’da kullanılan bir deyimdir. Rivayet olunduğuna göre, Mekkeli müşriklerden bir kısmı, Rasûlullah geçerken böyle göğsünü büker, sırtını döner, elbiselerini başlarına çeker bürünürlerdi. Allâh’ın Rasûlünden böyle gizlenmekten maksatları da Allâh kelamını işitmekten kaçınmak, bu da bir anlamda Allâh’tan gizlenmeye çalışmak mânâsına geldiği için burada buna işaret olunmakta, kafirlerin haktan yüz çevirmelerinden kinaye olarak bu deyim kullanılmaktadır. Yani “göğüs bükme” mecaz ve kinaye olarak, Allâh’tan gizlenmek, O’ndan yan çizip kaçınmak anlamına gelmektedir. Bkz. Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (ö.1361/1942), *Hak Dîni Kur’ân Dili* (I-IX), Eser Neşriyat, Haznedar Ofset, İstanbul 1979, c. IV, s. 2755.

¹¹⁶ Hicr, 15/87.

yerme ve kınama gibi mânâlara gelmektedir.¹¹⁷ Arapça’da birini yerilmeye lâyık bulmak anlamında “أذمه” ifadesi kullanılmaktadır.¹¹⁸ Bu kökten türeyen “مَذْمُوم/mezemme” kelimesi de yerme mânâsındadır.¹¹⁹ Aynı kökten türeyen “ذمة/zimmet” kelimesi ise, “söz, ahit, hak, temînât” gibi anlamlara gelmektedir.¹²⁰

“Zemm” kelimesinin zıddının ne olduğu hakkında “hamd” ile “medh” arasındaki ilişkiden kaynaklanan bir belirsizlik söz konusudur. Çünkü Zemahşerî gibi bazı âlimler “medh” ile “hamd”i aynı mânâda kabul etmektedir. Bundan dolayı onlara göre “hamd” ile “medh”in zıt anlamlısı da aynı kelimedir. Tezimizin ana konusunu teşkil eden hamd kavramının zıddının ne olduğunun ortaya konulması, çalışmamız açısından büyük bir önemi hâizdir. Bu nedenle burada konu hakkında açıklamalar yapmamız gerekmektedir.

Konuya ilişkin en detaylı bilgilerin bulunabileceği kadîm sözlüklere bakıldığında yeterli açıklama yapılmamakta, sadece zıt anlamlı kelimenin zikredilmesiyle yetinilmektedir. Örneğin İbn Dureyd (ö.321/1001) “zemm”in, “medh”in zıddı olduğunu ifade etmektedir.¹²¹ Cevherî (ö.393/1002) başlangıçta “zem”in zıddı olarak “medh”i zikrederken, daha sonra ise “مَذْمُوم/mezemme” kelimesinin zıddını “مَحْمُود/mahmede” diye açıklayarak “zemm”in, “hamd”in zıddı olduğunu kabul etmiş görünmektedir.¹²² İbn Fâris (ö.395/1004) ise “zemm”, bütünüyle “hamd”in zıddıdır derken, söz konusu kelimenin “medh” ile herhangi bir âlakasının bulunmadığına işaret etmektedir.¹²³ Zebîdî (ö.1205/1790) de, “zemm” kelimesinin, başlangıçta “medh” kelimesinin zıddı olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra ise kelimenin ifâl bâbındaki “أذمه/onu yerilmeye değer buldu” kullanımına yer vererek, söz konusu fiilin “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünden türeyen “أحمده/onu övülmeye değer buldu” fiilinin zıt anlamlısı olduğunu söylemekte ve “zemm” kelimesiyle ilgili olarak yaptığı sonraki açıklamalarında da bu görüşüne uygun bilgiler vermektedir.¹²⁴

¹¹⁷ el-Ferâhidî, a.g.e., c. VIII, s. 179; es-Sâhib, a.g.e., c. X, s. 66; ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, c. II, s. 302; İbn Manzûr, a.g.e., c. XII, s. 220; ez-Zebîdî, a.g.e., c. XVI, s. 264.

¹¹⁸ el-Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1926; İbn Manzûr, a.g.e., a.y.

¹¹⁹ İbn Manzûr, a.g.e., c. XII, s. 221; ez-Zebîdî, a.g.e., c. XVI, s. 266.

¹²⁰ İbn Manzûr, a.g.e., a.y.

¹²¹ İbn Dureyd, a.g.e., c. I, s. 118.

¹²² el-Cevherî, a.g.e., c. V, s. 1925-1926. İbn Manzûr da Cevherî’nin metodunu tâkip etmektedir. Bkz. İbn Manzûr, a.g.e., c. XII, s. 220-221.

¹²³ İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyisi'l-Luga*, c. II, s. 345.

¹²⁴ ez-Zebîdî, a.g.e., c. XVI, s. 264-266.

Konu hakkındaki en doyurucu bilgileri ise Ebû Hilâl el-Askerî (ö.400/1009) vermektedir. O, “zemm”, “hamd”in zıddıdır derken, aynı zamanda “hicv”in ise “mehd”in zıddı olduğunu açık bir şekilde belirtmektedir. Daha sonra “zemm”in fiillere yönelik olduğunu, “hicv”in ise hem fiil hem de sıfatlara yönelik kullanıldığını söyleyerek aralarındaki farka da dikkat çekmektedir. Ayrıca iki kelime arasındaki bir diğer fark olarak “zemm”in hem fiil hem de fâile yöneltildiğini; “hicv”in ise fiil ve sıfata değil de, fâile ve mevsûfa yönelik kullanıldığını belirtmektedir. Bu yüzden Arapça’da “ذممته بفعله/Onu davranışı sebebiyle yerdim” ve “ذممت فعله/davranışını yerdim” denir. Fakat benzer şekilde Arapça’da “هجوته بالخل و قبح الوجه/onu cimriliği ve yüzünün çirkinliği sebebiyle hicv ettim” ifadesi kullanılırken, “هجوته بخله و قبحه/onun cimriliğini ve çirkinliğini hicv ettim” denmez.¹²⁵ Görüldüğü üzere Ebû Hilâl el-Askerî iki kelime arasındaki kullanım farklarını da zikrederek konunun gâyet açık bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmuştur.

Anlaşılan o ki, filologlar “zemm” kelimesine ilişkin eserlerinde bilgi toplarken, “hamd-medh” ilişkisi hakkındaki tartışmalardan doğan farklı görüşlere yer vermişler, bunun bir sonucu olarak da “zemm” kelimesinin zıddını hem “medh”, hem de “hamd” kelimeleriyle açıklamışlardır. Ama ifade edildiği üzere söz konusu âlimler genellikle, sadece başlangıçta “zemm”in zıddı “medh”dir derlerken, diğer yerlerde “zemm”in, “hamd”in zıddı olduğunu gösteren açıklamalar yapmaktadırlar. Özellikle İbn Fâris’in konuya ilişkin “zemm bütünüyle “hamd”in zıddıdır” sözü ve Ebû Hilâl el-Askerî’nin açıklamaları tartışmalara son verecek kabildendir. Bu durum bizi, “hamd” ile “medh”in aynı mânâyı ifade etmesinin zayıf bir ihtimal olduğu ve bu nedenle “zemm” kelimesinin “hamd” kelimesinin zıddı olarak kabul edilmesi gerektiği sonucuna götürmektedir. Görüşümüzün doğruluğunu ispatlayan en çarpıcı delil ise söz konusu kadîm sözlüklerde “hamd”in zıddının “zemm” olduğuna dâir neredeyse ittifâk bulunmasıdır.¹²⁶ Ayrıca konuyla ilgili tefsirlere bakıldığında da “hamd”in zıddının “zemm” olduğu açık bir şekilde görülmektedir.¹²⁷

¹²⁵ el-Askerî, a.g.e., s. 42-43.

¹²⁶ el-Ferâhidî, a.g.e., c. III, s. 188; İbn Dureyd, a.g.e., c. I, s. 505; el-Ezherî, a.g.e., c. I, s. 913; es-Sâhib, a.g.e., c. III, s. 47; el-Cevherî, c. II, s. 466; İbn Fâris, *Mu’cemu Mekâyisi’l-Luga*, c. II, s. 100; İbn Fâris, *Mucmelu’l-Luga*, c. I, s. 250; el-Askerî, a.g.e., s. 42; İbn Manzûr, a.g.e., c. III, s. 155.

¹²⁷ es-Sa’lebî, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim (ö.427/1035), *Tefsîru’s-Sa’lebî (el-Keşf ve’l-Beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân)* (I-VI), (Tahk. Seyyid Kesrevî Hasan), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2004, c. I, s. 36; el-Beydâvî, a.g.e., c. I, s. 27; el-Hâzin; Alâeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-

Kur'ân'da “zemm” kelimesi geçmemekle birlikte bu kökten türeyen “ذمة/zimmet” ve “مذموم/mezmûm” kelimeleri yer almaktadır. “Zimmet” kelimesi Tevbe sûresinde iki yerde “**ahit**” mânâsında şu şekilde geçmektedir:

كَيْفَ وَإِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ إِلَّا وَلَا ذِمَّةً يُرْضُونَكُمْ بِأَفْوَاهِهِمْ وَتَأْبَىٰ قُلُوبُهُمْ وَأَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ

“Nasıl olabilir ki! Onlar size galip gelselerdi, sizin hakkınızda ne **ahit**, ne de antlaşma gözetirlerdi. Onlar ağızlarıyla sizi râzı ediyorlar, halbuki kalpleri (buna) karşı çıkıyor. Çünkü onların çoğu yoldan çıkmışlardır.”¹²⁸

لَا يَرْقُبُونَ فِي مُؤْمِنٍ إِلَّا وَلَا ذِمَّةً وَأُولَٰئِكَ هُمُ الْمُعْتَدُونَ

Bir mü'min hakkında ne **ahit** tanurlar ne de antlaşma. Çünkü onlar saldırganların kendileridir.”¹²⁹

Mezmûm kelimesi ise yerilmiş, kınanmış anlamında üç yerde geçmektedir:

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ يَصْلَاهَا مَذْمُومًا مَّدْحُورًا

“Kim bu geçici dünyayı isterse orada ona, (evet) dilediğimiz kimseye dilediğimiz kadar hemen veririz. Sonra da cehennemi ona mekân yaparız. O, buraya **kınanmış** ve Allâh'ın rahmetinden kovulmuş olarak girer.”¹³⁰

لَا تَجْعَلْ مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَّخْذُومًا

“Allâh ile birlikte başka bir ilah daha tanıma! sonra **kınanmış** ve kendi başına terkedilmiş olarak kalırsın.”¹³¹

لَوْلَا أَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهِ لَنُبِذَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ

Şâyet Rabbinden ona bir nimet yetişmemiş olsaydı, o mutlaka **kınanmış** bir hâlde ıssız bir yere atılacaktı.”¹³²

Bağdâdî (ö.741/1341), *Tefsîru'l-Hâzin (Lubâbu't-Te'vîl fî Maâni't-Tenzîl)* (I-IV), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1995/1415, c. I, s. 19; Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yusuf el-Gırnâtî (ö.745/1344), *el-Bahru'l-Muhît fî't-Tefsîr* (I-X+Fihrist), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1413/1992, c. I, s. 32; Hatîb eş-Şirbînî, a.g.e., c. I, s. 29.

¹²⁸ Tevbe, 9/8.

¹²⁹ Tevbe, 9/10.

¹³⁰ İsrâ, 17/18.

¹³¹ İsrâ, 17/22.

¹³² Kalem, 68/49.

“Zemm” kelimesine ilişkin yapılan bu açıklamalardan sonra, şimdi de bazı kaynaklarda “hamd”in zıttı olarak kabul edilen هجاء/Hicâ (Hicv) kelimesi hakkında bilgi verelim.

2.2. هجاء/Hicâ (Hicv)

“ه-ج-و/He-Ce-Ve” kökünden türeyen “hicâ” kelimesi sözlükte “harfleri isimleriyle sayıp okumak,¹³³ bir kişinin ayıp ve kusurlarını sayıp dökmek,¹³⁴ yermek” gibi mânâlara gelmektedir. Terim olarak ise “bir kişi, kurum veya toplumu alaycı bir tarzda eleştirme” şeklinde tanımlanabilir.¹³⁵ Kelimenin masterları “هجاء/hicâ” ve “هجو/hecv” dir.¹³⁶ Arap edebiyatında “hicv” karşılığı olarak “hicâ” terimi kullanılmaktadır. Fakat Türkçeye bu kelime “hicv” olarak geçmiştir. Yine Arapça’da hicv türü şiire أَهْجَوُ/ühcüvve, أَهْجِي/ühciyye; karşılıklı hicivleşmeye “مُهَاجَات/mühâcât”, “تَهَاجِي/tehâcî”, bir sözü veya şiiri hicivli bulmaya da “هَاجَاء/ihcâ” denmektedir.¹³⁷

el-Muhît fi’l-Luğa, *Lisânu’l-Arap* ve *Muhtâru’s-Sıhah* gibi sözlüklerde “hicv”in, “medh”in zıddı olduğu belirtilmektedir.¹³⁸ Görebildiğimiz kadarıyla diğer sözlüklerde bu kelimenin zıt anlamlısı hakkında herhangi bir açıklama yapılmamaktadır. Bu durumda açık bir şekilde “hicv” kelimesinin, “medh” kelimesinin zıddı olduğu anlaşılmaktadır. “Zemm” kelimesi işlenirken konusu geçtiği üzere bu kelimeyi “medh”in zıddı kabul eden dilciler bulunmakla birlikte, sonuç itibarıyla “zemm” kelimesinin “hamd”in zıddı olduğunu belirtmiştik. Öyleyse “hicv” kelimesinin “medh”in zıddı olduğu açık bir şekilde ortaya çıkıp, “zemm kelimesinin de “hamd”in zıddı olduğu anlaşılınca, konu hakkındaki kapalılık da ortadan kalkmaktadır. Tüm bu açıklamalardan sonra sonuç itibarıyla “hamd”in zıddı “zemm”; “medh”in zıddı ise “hicv”dir demek mümkündür.

Kur’ân’da “hicv” kelimesi geçmediği gibi bu kökten türemiş herhangi bir kelime de bulunmamaktadır.

¹³³ el-Ferâhidî, a.g.e., c. IV, s. 65; ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, c. II, s. 537; ez-Zebîdî, a.g.e., c. XX, s. 327.

¹³⁴ ez-Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, a.y.; ez-Zebîdî, a.g.e., c. XX, s. 326.

¹³⁵ Okay, M. Orhan, “Hiciv” mad., *DİA*, c. XVII, s. 447.

¹³⁶ el-Cevherî, a.g.e., c. VI, s. 2533; el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 1733; ez-Zebîdî, a.g.e., c. XX, s. 326.

¹³⁷ el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûs*, a.y., İbn Manzûr, a.g.e., c. XV, s. 353; ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.; Okay, M. Orhan, a.g.m., a.y.

¹³⁸ el-Cevherî, a.g.e., a.y.; İbn Manzûr, a.g.e., a.y.

III. “HAMD”İN DİĞER BAZI KAVRAMLARLA İLİŞKİSİ

“Hamd”in tam mânâsıyla ne anlama geldiğini anlayabilmek için, kavram alanına giren kelimelerle arasındaki ilişkinin de ortaya konulması gerekmektedir. Dolayısıyla bu bölümde “hamd” ile anlam yönünden paralellik arz eden “şükür” ve “medh” kelimeleri arasındaki münâsebeti ortaya koymaya çalışacağız.

1. Hamd-Şükür İlişkisi

“Hamd” kavramıyla ilgili olarak kaynaklarda üzerinde en çok durulan konulardan biri de “hamd” ve “şükür” arasındaki ilişkidir. “Hamd-Şükür” ilişkisi hakkında farklı görüşler vardır. Bu görüşler üç başlık altında toplayabiliriz.

a) “*Hamd*” ile “*şükür*” aynıdır. Bu görüş daha çok ilk dönemlerde taraftar bulmuştur. İbn Abbâs (ö.68/687) (r.a.), Mükâtil b. Suleymân (ö.150/767), Taberî (ö.310/922), Tusterî¹³⁹ (ö.283/896), Ahfeş (ö.177/793) ve Lihyânî (ö.215/830) gibi âlimler “hamd” ile “şükür”ün aynı mânâda olduğunu kabul ederek iki kelime arasında herhangi bir ayrım yapmamaktadırlar. İbn Abbâs (r.a.), Kur’ân’da “الْحَمْدُ/el-Hamdu lillâh” ifadesinin geçtiği âyetleri, “العَشْرُ/Şükürü lillâh” diye tefsîr etmektedir.¹⁴⁰ Lihyânî: “Hamd ve ‘şükür’ aynıdır, aralarında fark yoktur.” derken Ahfeş de: “الْحَمْدُ/el-Hamdu lillâh” demenin, “العَشْرُ/Şükürü lillâh” demek olduğunu belirtmektedir.¹⁴¹ “Hamd” ile “şükür”ün aynı mânâda olduğunu savunanlar, bu iki kelimenin birbirinin yerine kullanılmasını delil göstermektedirler.¹⁴² İbn Atiyye tefsîrinde, Taberî’nin “hamd” ile “şükür”ü aynı mânâda kabul ettiğini belirttiikten sonra bu görüşün, kabûl görmediği kaydını da peşi sıra zikretmektedir.¹⁴³ İbn Kesîr ise,

¹³⁹ et-Tusterî, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah (ö.283/896), *Tefsîru’t-Tusterî*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 23.

¹⁴⁰ Örnekler için bkz. el-Fîruzâbâdî, Tâhir b. Ya’kûb (ö.817/1414), *Tenvîru’l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbas*, Dâru’l-Fikr, Beyrut ts., s. 2, 105, 233, 358, 364.

¹⁴¹ İbn Manzûr, a.g.e., c. III, s. 155.

¹⁴² et-Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/922), *Câmi’u’l-Beyân an Te’vîli Âyi’l-Kur’ân* (I-XXX), Dâru’l-Fikr, 1415/1995, c. I, s. 91; eş-Şevkânî, Muhammed Ali b. Muhammed (ö. 1250/1834), *Fethu’l-Kadîr el-Câmi’ Beyne Fenneyi’r-Rivâye ve’d-Dirâye min ‘İlmi’t-Tefsîr* (I-V), Dâru’l-Ma’rife, Beyrut 1417/1997, c. I, s. 25.

¹⁴³ İbn Atiyye el-Endelûsî (ö.546/1152), *el-Muharrarul-Veciz fî Tefsîri’l-Kitâbi’l-Aziz* (I-VI), (Tahk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiye, Beyrut 1422/2001, c. I, s. 66. Kurtubî de Taberî’nin, “hamd ile şükürün aynı olduğu” yönündeki görüşünün kabûl gören bir görüş olmadığını söylemektedir. Bkz. el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed Ensârî (ö.671/1272), *el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân* (I-XX), Mısır 1372/1952, c. I, s. 133.

Taberî'nin bu görüşünün tartışmalı olduğunu söyleyerek müteahhir âlimlerin pek çoğuna göre iki kavram arasında farkların bulunduğu dikkat çekmektedir.¹⁴⁴

Anlaşıldığı kadarıyla ilk dönemlerde çoğunlukla “hamd” ile “şükür” aynı mânâda kabul ediliyorken sonraki dönemlerde söz konusu iki kavramın farklı olduğu görüşü ağırlık kazanmıştır.

b) “Hamd”, “şükür”den farklı ve daha kapsamlı bir kavramdır: Çoğunluğun görüşü budur.¹⁴⁵ “Şükür” kavramı, “hamd” kavramına yakın bir anlam taşımakla birlikte “hamd”in, “şükür”den daha kapsamlı bir kavram olduğu ifade edilmekte ve iki kavram arasında bir takım farklar ortaya konmaktadır. Kurtubî, “hamd-şükür” ilişkisi hakkında, “hamd”in “şükür”den daha kapsamlı olduğunu söylemektedir. “Hamd”, “önceden bir ihsan söz konusu değilken, vasıflarından dolayı övülmeye değer olanı övmek” anlamına gelirken, “şükür” ise; “bağışladığı ihsâna karşılık şükredileni övmek” demektir. Bu tanımlardan hareketle “hamd”, “şükür”den daha kapsamlıdır.” denilmiştir. Çünkü “Hamd, hem “senâ” hem de “şükür” anlamına gelebilen bir kavramdır. “Şükür” ise sadece nimete karşılıktır. İyilik yapana karşı bir mükâfattır. Özel bir hâli ifade eder.¹⁴⁶ O halde denilebilir ki, “hamd”, güzel ve yüce olanı hiçbir karşılık beklemeden iyi bir lisan ile ifade etmek, “şükür” ise yine iyi ve güzel olana, bir iyiliği sebebiyle veya başka bir sebepten dolayı teşekkür etmek demektir. Birincisinde hamde sebep, iyi ve güzelin bizzat kendisi, ikincisinde ise ondan gelen iyiliktir. Birincisi bir karşılık değilken, ikincisi ise tamamen bir karşılıktır.¹⁴⁷ Bu ifadelerden de anlaşılıyor ki “hamd” ile “şükür” ayrı kavramlardır. O halde şimdi iki kavram arasındaki farklar üzerinde duralım.

¹⁴⁴ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dımeşkî (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (I-VIII), (Tahk. Sami b. Muhammed es-Sellâme), Dâru Tayyibe, 2. Baskı, Riyad 1420/1999, c. I, s. 128.

¹⁴⁵ en-Nahhâs, Ebû Ca'fer (ö.338/950) (I-VI), *Meâni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Tahk. Muhammed Ali es-Sâbûnî), Merkezu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Mekketu'l-Mukerrame 1409/1988, c. I, s. 57; İbnu'l Esîr, a.g.e., c. II, s. 493; İbn Abdi's-Selâm, a.g.e., c. I, s. 90; İbn Cuzey el-Kelbî (ö.741/1340), *et-Teshîl li Ulûmi't-Tenzîl* (I-III), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1995, c. I, s. 44-45; el-Kurtubî, a.g.e., c. I, s. 134; es-Seâlebî, Abdurrahman b. Mahlûf Ebî Zeyd (ö.875/1471), *Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'an* (I-V), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1418/1997, c. I, s. 163; Vehbe ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-Munîr fî'l-Akide ve's-Şerî'a ve'l-Menhec* (I-XXXII), Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut-Dımeşk 1411/1991, c. I, s. 56. Ebû Hayyân, “hamd” ile “şükür” aynıdır şeklindeki görüşü zikrettikten sonra ikinci olarak “hamd”in “şükür”den daha kapsamlı bir kavram olduğu yönündeki görüşe yer verir ve bu görüşün daha doğru olduğunu söyler. Bkz. Ebû Hayyân, a.g.e., c. I, s. 33.

¹⁴⁶ el-Kurtubî, a.g.e., c. I, s. 134.

¹⁴⁷ Duman, Zeki, *Beş Sürenin Tefsîri (Fâtiha, Ahzâb, Nûr, Hucurât, Mümtehine)*, Fecr Yayınları, Ankara 1999, s. 38.

“Hamd” ile “şükür” arasında zikredilen en temel fark, “şükür”ün bir nimet karşılığı olması, “hamd”in ise nimet olsun olmasın yapılmasıdır.¹⁴⁸ “Şükür”, mutlaka elde edilen bir nimet karşılığında yapılır. Halbuki “hamd”, bir kudret sahibinin, nimete ve güzelliğe kaynaklık ettiğini bilmemiz durumunda, nimet ve güzellik fiilen bize ulaşmasa da yapılır. Bu nedenle Allâh’a hamd her hal ve şartta, şükür ise bize ulaşan nimetler karşılığında yapılır.¹⁴⁹ Söz konusu gerçeği vurgulamak amacıyla “hamd”in, bâtinî nimetlere, “şükür”ün ise zâhirî nimetlere karşılık olduğu ifade edilir.¹⁵⁰ Bunun yanı sıra “hamd”, nimetin kişinin kendisine veya başkasına ulaşmasını içine alır. Nimete sahip olunsun olunmasın hamd edilir. “Şükür” ise sadece elde edilen nimetlere mahsustur.¹⁵¹ Nitekim Râzî’ye göre de ortada bir nimet bulunmasa bile bir kişiye sahip olduğu güzel sıfatlarından dolayı hamd edilebilir. Buna herhangi bir engel yoktur. Meselâ bir kişi hiçbir karşılaşmadığı bir âlim hakkında: “*O, âlimdir, ilmiyle âmildir, kâmil bir insandır*” şeklinde konuşmasında bir sakınca yoktur. Böyle konuşan kimse için: “*O, falancaya hamd ediyor (övüyor).*” denir fakat: “*O, falancaya şükrediyor, teşekkür ediyor.*” denilmez. Çünkü ortada hamd edene ulaşmış bir nimet yoktur. Burada hamde sebep, hamd edilende bulunan güzel vasıflardır.¹⁵²

İki kavram arasındaki bir başka fark ise şöyledir: Bir kimse hem iyilikleri, hem de güzel niteliklerinden dolayı hamdedilir (övülür). “Şükür” ise güzel vasıflar için kullanılmaz; sadece yapılan iyiliğe karşılık ortaya konan minnettarlığı ifade eder.¹⁵³ “Şükür” nimetlere olur, sıfatlara olmaz. Bir kimseye sahip olduğu üstün vasıfları sebebiyle şükredilmez. “Hamd” ise hem nimetlere, hem de sıfatlara olur. Sıfatlarından dolayı Allâh’a şükredilmez. Allâh’ın iradesine, görmesine, bilmesine şükredilmez. Oysa bu sıfatlarından dolayı Allâh’a hamd edildiği gibi ihsânından ve adaletinden dolayı da Allâh’a hamdedilir. Bu bakımdan da “hamd”, “şükür”den daha kapsamlı bir

¹⁴⁸ en-Nîsâbü’rî, Nizâmuddîn Hasan b. Muhammed b. Huseyn (ö.728/1327), *Garâibu’l-Kur’ân ve Regâibu’l-Furkân* (I-XXX), Şirketu Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1962/1381, c. I, s. 91-92.

¹⁴⁹ Öztürk, Y.N., a.g.e., s. 162.

¹⁵⁰ es-Sa’lebî, a.g.e., c. I, s. 37; el-Âlûsî, Şihâbuddîn Muhammed (ö.1270/1853), *Rûhu’l-Meânî fî Tefsîri’l-Kur’ânî’l-Azîm ve’s-Seb’i’l-Mesânî* (I-XXX), Dâru’l-Fikr, Beyrut 1418/1997, c. I, s. 119.

¹⁵¹ er-Râzî, Fahrüddîn (ö.606/1209), *Mefâtihu’l-Ğayb, (et-Tefsîru’l-Kebîr)* (I-XXXII+Fihrist), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990, c. I, s. 179.

¹⁵² er-Râzî, a.g.e., c. XXV, s. 207.

¹⁵³ İbnu’l Esîr, Muhibbuddîn Muhammed Cezerî (ö.606/1209), *en-Nihâye fî Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser*, (I-VI), (Tahk. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tenâhî), Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-Arabiyye, I. Baskı, Kahire 1383/1963, c. II, s. 493; İbn Manzûr, a.g.e., s. 156.

kavramdır.¹⁵⁴ Tefsîrlerde “hamd” ile “şükür” arasında bahsi geçen farka benzer şekilde “şükür”ün, fiilleri sebebiyle Allâh’ı övmek, “hamd”in ise sıfatları sebebiyle Allâh’ı övmek olduğu belirtilmektedir.¹⁵⁵ Fakat bu açıklamalarla “şükür” fiillere has kılınırken, “hamd” de sadece sıfatlara özgü kılınmaktadır. Bu şekilde “şükür” ile “hamd”in arası tamamen ayrılarak “hamd”in kavram alanının kısıtlandığı görülmektedir. Çünkü ilk haliyle “hamd”, “şükür”ü de içine alan bir kavram iken, sonraki açıklamayla söz konusu iki kavram, birbiriyle ilişkisi olmayan, birbirinden tamamen farklı kavramlar haline dönüşmektedir.

“Hamd” dil ile olurken, “şükür” ise hem dil hem kalp hem de organlarla olur.¹⁵⁶ Bu bağlamda Peygamber Efendimiz (s.a.v.) *“Hamd, şükürün başıdır. Allâh’a hamd etmeyen kul, O’na şükretmiş olmaz.”*¹⁵⁷ buyurmuştur. Nimeti dil ile anmak, nimetin kalp ile yapılan şükürden veya organlarla yapılan fiilî şükürdekinden daha fazla duyulmasını sağlar. Çünkü kalp ile yapılan şükür diğer insanlara gizli kalır. Organlarla yapılan fiilî şükürde ise fiiller ihtimâlîdir.¹⁵⁸ İşte bu sebepten dolayı Peygamber Efendimiz (s.a.v.) “hamd”i “şükür”ün başı olarak nitelendirmektedir.

Bir kişinin yaptığı bazı güzellikler sebebiyle kendisine hamd etmesi câizdir, fakat kendine şükretmesi câiz değildir. Çünkü “şükür”, borç ödeme konumundadır ve insanın kendi kendisine borçlu olması câiz değildir. Bu nedenle “şükür” nimet gereği; “hamd” ise hikmet gereği olur.¹⁵⁹

“Hamd”, verdi, verecektir gibi geçmiş ile gelecek arasında dönüp dolaşan bir sevinç durumundan kaynaklanırken; “şükür” ise işte verdi gibi elde edilen nimete ulaşma zevkinden ileri gelen bir mutluluğun ilanıdır.¹⁶⁰

¹⁵⁴ ez-Zebîdî, a.g.e., c. VII, s. 49.

¹⁵⁵ Ebû Hayyân, a.g.e., c. I, s. 33; İbn Atiyye, a.g.e., a.y.; Semîn el-Halebî, (ö.756/1355), *ed-Durru’l-Masûn fî Ulûmi’l-Kitâbi’l-Meknûn* (I-XI), (Tahk. Dr. Ahmed Muhammed el-Harrat), Dâru’l-Kalem, Dimaşk, ts., c. I, s. 36-37.

¹⁵⁶ el-Beğavî, Ebû Muhammed Husyn b. Mes’ûd (ö.516/1122), *Tefsîru’l-Beğavî (Meâlimu’t-Tenzîl)* (I-VIII), 4. Baskı, Dâru’t-Tayyibe, Riyad 1418/1997c. I, s. 52; Semîn el-Halebî, a.g.e., c. I, s. 36.

¹⁵⁷ Abdurrazzâk b. Hemmâm, *el-Musannef*, c. X, s. 424.

¹⁵⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. III, s. 231; Ebussuûd, Muhammed el-İmâdî el-Hanefî (ö.982/1574), *İrşâdu’l-Akli’s-Selîm İlâ Mezâye’l-Kitâbi’l-Kerîm* (I-V), (Tahk. Abdulkâdir Ahmed Atâ), Mektebetu’r-Riyad, Riyad ts.,c. I, s. 47; en-Nesefî, Ebu’l-Berekât, Abdullah b. Ahmed Mahmûd (ö.710/1310), *Tefsîru’n-Nesefî (Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl)* (I-III), 1. Baskı, Dimeşk-Beyrut 1426/2005, c. I, s. 29.

¹⁵⁹ el-Askerî, a.g.e., s. 40.

¹⁶⁰ Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 57.

“Hamd”de de “şükür”de de hak ve hakikat sevgisi ile gönlün sevinçle dolması vardır. Ancak “hamd”de sevinç ve arzu mânâsı, “şükür”de ise içten bağlılık ve dostluk mânâsı daha açık bir şekilde bulunur. Bu mânâdaki şükürün, gerçekleşen bir geçmişin yâd edilmesi olduğundan yerine getirilmesi daha zor ve yapanları daha azdır.¹⁶¹

“Hamd”, akâid ağırlıklı, “şükür” ise ahlâkî ağırlıklı bir terimdir.¹⁶² Çünkü insan Yüce ve her şeye gücü yeten bir Yaratıcıya inanmasından dolayı başına her ne gelirse gelsin, her zaman hamd halindedir. Oysa “şükür” için aynı şeyler söylenemez. “Şükür”de daha çok menfaat ilişkisi vardır. Ahlâkî olarak bir kişi iyilik gördüğü bir kişiye teşekkür etmesi gerekir. Şükreden kişi de bu görevini yerine getirmiş olmaktadır.

“Hamd”, “şükür”den daha kapsamlı bir kavramdır. Çünkü “hamd”, “şükür”ün yerine kullanılabilirken, “şükür” “hamd”in yerine kullanılamamaktadır.¹⁶³ Bu nedenle hamd eden her kişi aynı zamanda şükretmiş olurken, şükreden herkes hamd etmiş olmaz.¹⁶⁴

“Şükür”, “hamd”in sözlük mânâlarından sadece biridir. Allâh’a hamd eden bir kişi hem O’nu övmüş, hem de nimetlerinden dolayı O’na şükretmiş olur.¹⁶⁵ Bu mânâda “hamd”in “şükür”ü kapsayan bir yapısının olduğu anlaşılmaktadır. “Hamd” Allâh için kullanılınca, bu aynı zamanda O’nun bütün nimetlerine karşılık teşekkür etme anlamına da gelir. Çünkü Allâh’ın sıfatlarının tamamı mutlak mânâda övgüye lâyıktır ve hepsi de aynı zamanda yaratılmışlara, özellikle biz insanlara O’nun emsalsiz lütfu ve ihsânıdır. İşte bu nedenle “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” denildiğinde, aynı zamanda Allâh’a karşı şükür borcu da îfâ edilmiş olur.¹⁶⁶ Söz konusu durum, “hamd”in “şükür”den daha kapsamlı bir kavram olduğunu gösteren bir diğer delildir.

Ortaya konan farklar ve söz konusu iki kavram arasındaki ilişkilerden açıkça anlaşıldığı üzere “hamd” ile “şükür” -her ne kadar aralarında anlam ilişkisi olsa da- aynı mânâyı ifade eden kavramlar değildir. “Hamd”, “şükür”den farklı ve daha kapsamlı bir kavramdır.

¹⁶¹ Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 58.

¹⁶² Topaloğlu, Bekir, “Hamd” mad., *DİA*, c. XV, s. 444.

¹⁶³ es-Sa’lebî, a.g.e., c. I, s. 37; el-Kurtubî, a.g.e., c. I, s. 134.

¹⁶⁴ el-Begavî, a.g.e., c. I, s. 52.

¹⁶⁵ el-Vâhidî, Ebi’l-Hasen Ali b. Ahmed (ö.468/1075), *el-Vasît fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd* (I-III), Dâru’l-Kutubi’l-İlmiye, Beyrut 1415/1994, c. I, s. 64.

¹⁶⁶ Duman, Z., a.g.e., s. 39.

c) “Hamd” ile “şükür” arasında umum-husus ilişkisi vardır. Bu görüşü savunanlara göre, bazı yönlerden “şükür” “hamd”den, bazı yönlerden de “hamd” “şükür”den daha kapsamlıdır.¹⁶⁷ “Şükür”, “hamd”den sebepleri ve çeşitleri açısından daha genel, ilgili olduğu şeyler açısından ise daha özeldir. Bunun mânâsı şudur; “şükür”, saygı olarak kalp ile, övgü olarak dil ile, tâat olarak organlar ile yapılır. “Hamd” ise sadece dil ile olur. Bu bakımdan “şükür”, “hamd”den daha genel bir mânâ ifade etmektedir. Bununla birlikte “şükür”ün ilgili olduğu şey ise bizzat nimeti verenin kendisidir, nimeti verenin sıfatları değildir. Bu açıdan ise “hamd” “şükür”den daha geneldir.¹⁶⁸

Şevkânî’ye göre kaynağı açısından “hamd” “şükür”den daha özel bir mânâ ifade etmektedir. Çünkü “hamd” sadece dil ile yapılırken “şükür” ise dilin yanı sıra kalp ve organlarla da olur. İlgili olduğu şeyler açısından ise “hamd”, “şükür”den daha genel bir mânâ ifade etmektedir. Çünkü nimet sebebiyle hamd edilebildiği gibi başka şeylerden dolayı da hamd edilebilir. “Şükür” ise sadece nimet sebebiyledir.¹⁶⁹ Buradan da anlaşılıyor ki, “şükür” sadece kaynakları açısından “hamd”den daha kapsamlı bir kavram olarak kabul görmektedir. Bunun dışında diğer açılardan ve mânâ bakımından “hamd” “şükür”den daha kapsamlı bir kavramdır.

Hamd-şükür ilişkisi hakkında yapılan araştırmanın sonucunda görebildiğimiz kadarıyla bu kavramlar ilk dönemde âlimler tarafından çoğu zaman aynı mânâda kullanılmışlardır. Sonraki dönemlerde ise “hamd” ile “şükür”ün aynı mânâyı ifade etmedikleri savunulmuş, iki kavram arasında bir takım farklar zikredilmiştir. Çoğunluğun görüşü bu yöndedir. Ayrıca üçüncü bir görüş olarak bu iki kavram arasında umum-husus ilişkisi olduğu belirtilmiş, bu bağlamda her iki kavramın farklı yönleri dikkate alınarak, bazı açılardan birinin diğerinden daha kapsamlı olduğu ifade edilmiştir.

¹⁶⁷ Semîn el-Halebî, a.g.e., c. I, s. 36.

¹⁶⁸ ez-Zebîdî, a.g.e., a.y.

¹⁶⁹ eş-Şevkânî, a.g.e., c. I, s. 24. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, zayıf da olsa “hamd” ile “şükür”ün kaynaklarının aynı olduğu görüşü de mevcuttur. Bu görüşe göre, bir kişi sadece dil ile hamd edip söylediğine kalben inanmıyor ve ona uygun hareket etmiyorsa bu hamd olmaz, aksine yapılan alay etme olur. Dolayısıyla hamd de şükür gibi hem dil hem kalp hem de organlarla olur. Şükürün kaynakları bakımından hamdden daha kapsamlı olduğunu savunanlar ise bu görüşe cevap olarak, kalb ve organların dilin söylediğine uygun hareket etmesinin hamdin kaynakları değil de şartları olduğunu ifade etmişlerdir. eş-Şevkânî, a.g.e., a.y.

2. Hamd-Medh İlişkisi

Hamd-medh ilişkisi tartışmalı bir konudur. Zemahşerî ve Hâzin gibi âlimler “medh” ile “hamd”in aynı mânâda kabul ederlerken cumhur ulemâ, “medh”in “hamd”den daha kapsamlı olduğunu kabul etmektedir. Cumhurun bu görüşü savunurken genelde “medh”in, iradeli ve iradesiz fiillere yönelik; “hamd”in ise sadece ihtiyârî (iradeli) fiiller için kullanılmasını esas aldıkları görülmektedir.

Zemahşerî, *Keşşâf* adlı tefsirinde, “hamd” ile “medh”in kardeş olduğunu ifade etmektedir.¹⁷⁰ O’nun bu ifadesi üzerinden bir takım tartışmalar yapılmaktadır. Bazı âlimler, “hamd ile medh kardeşir.” ifadesinin, iki kelimenin anlamlarının aynı olduğu mânâsına gelmediğini söylemektedir. Onlara göre burada kullanılan “kardeş” tabiri, iki kelimenin mânâları bakımından kardeşliklerini ifade eden, *Keşşaf*’ta kullanılan bir ıstılahtır. Ayrıca Zemahşerî kullandığı ifadeyle, iki kelimenin “ıştikâk-ı kebîr”¹⁷¹de kardeş olduğunu anlatmak istemiştir. Yoksa bu ifade, iki kelimenin tam mânâsıyla birbirinin aynı olduğu anlamına gelmez.¹⁷² Hatîb eş-Şirbînî konuyla ilgili Zemahşerî’nin “hamd” ile “medh”i kardeş kabul ettiğini söylemekte, fakat konu hakkında daha uygun olanın -çoğunluğun da kabul ettiği- “hamd” ile “medh” aynı olmayıp, mânâları bakımından ve “ıştikâk-ı kebîr”de birbirine benzeyen iki kelime olduğu şeklinde görüş bildirmektedir.¹⁷³ Görüldüğü kadarıyla âlimler, yaptıkları bu açıklamalarla Zemahşerî gibi bir âlimin aralarında farklar olduğu bilinen “hamd” ve “medh” gibi iki önemli kavramı aynı kabul etmeyeceğini kanıtlamak istemişlerdir.

Öyleyse diyebiliriz ki, “hamd-medh” ilişkisi hakkında zâhir görüş, “hamd”in faziletler ve kemâl sıfatları için kullanıldığı yönündedir. Bunun yanı sıra “hamd” ancak iradeye dayalı sâdır olan fiiller için kullanılmaktadır. Araplar bunun dışında yapılan övgüleri ise “medh” diye isimlendirmektedirler. Örneğin Arapça’da mal ve güzellik medhedilirken, bu ve benzeri şeyler için “hamd” kullanılmamaktadır.¹⁷⁴

¹⁷⁰ İfâdenin aslı şöyledir: الحمد والمدح أخوان

¹⁷¹ İştikâk-ı kebîr: Tertîbe riâyet edilmeksizin iki lafzın aslî harflerinin ortak olmasıdır. Örneğin, “ح-م-د/Ha-mi-de” ve “ح-د-م/Me-de-ha” lafızları gibi. Bkz. Hatîb eş-Şirbînî, a.g.e., c. I, s. 28.

¹⁷² Tahir b. Âşûr, a.g.e., c. I, s. 155.

¹⁷³ Hatîb eş-Şirbînî, a.g.e., a.y.

¹⁷⁴ Reşid Rızâ Muhammed, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Hakîm (Tefsîru’l-Menâr)* (I-XII), Dâru’l-Fikr, Beyrut 1393/1973, c. I, s. 50.

Anlaşılan o ki, Zemahşerî'nin “hamd” ile “medh”in aynı mânâyı ifade ettiği görüşü pek kabul görmemiş, bundan dolayı tarihî seyir içerisinde “hamd” ve “medh” kavramları arasında hep farklar zikredile gelmiştir.

Öncelikle iki kavram arasında zikredilen en önemli fark şudur: “Medh”, hem insanın kendi iradesiyle yaptığı, hem de doğuştan sahip olduğu şeyler hakkında söz konusu iken “hamd” sadece insanın kendi iradesiyle yaptığı şeylerde söz konusu olur. Örneğin insan, boyunun uzunluğu ve yüzünün güzelliğinden dolayı medhedilebilir. Bunun yanı sıra malını hayır yolunda harcaması, cömertliği ve ilmi sebebiyle de medhe konu olur. Oysa boy uzunluğu ve yüz güzelliği gibi insanın doğuştan getirdiği özelliklerine hamd edilmez. “Hamd”, malı hayır yolunda harcama ve cömertlik gibi iradeye dayalı davranışlarda söz konusu olur.¹⁷⁵ Konuyla ilgili Beydâvî şunları söylemektedir: “Hamd”, iradeye dayalı olarak ortaya konan güzel bir fiilden dolayı yapılan övgü iken “medh”, mutlak mânâda güzel bir fiilden dolayı yapılan övgüdür. Mesela; “ilmi ve cömertliğinden dolayı adama hamd ettim” denir fakat “güzelliğinden dolayı adama hamd ettim.” denmez, burada “medh” fiili kullanılır.¹⁷⁶

Hem canlı hem de inci, yakut gibi cansız varlıklar için “medh” kullanılabiliriyken, “hamd” sadece canlılar için kullanılır.¹⁷⁷

“Hamd”in Allâh için kullanılması câiz iken, “medh”in Allâh için kullanılması câiz değildir. Örneğin bir kişi Allâh’ı övmek amacıyla “*حمدت الله / Allâh’a hamd ettim*” diyebilir fakat “*مدحته / O’nu (Allâh’ı) medhettim*” diyemez.¹⁷⁸

“Medh”, iyilikten bazen önce, bazen de sonra olabilir. “Hamd” ise sadece iyilikten sonra olur.¹⁷⁹

“Medh”, bazen yasaklanmıştır. Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Meddahların yüzüne toprak saçın.”¹⁸⁰ “Hamd” ise mutlak olarak emredilmiştir.

¹⁷⁵ Râgıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 131.

¹⁷⁶ el-Beydâvî, a.g.e., c. I, s. 27.

¹⁷⁷ er-Râzî, a.g.e., c. I, s. 178; el-Âlûsî, a.g.e., c. I, s. 119.

¹⁷⁸ Semîn el-Halebî, a.g.e., c. I, s. 37.

¹⁷⁹ er-Râzî, a.g.e., a.y.; el-Hâzin, a.g.e., c. I, s. 19; et-Tehânevî, a.g.e., c. I, s. 395. Ebu’l-Bekâ, kitabında zayıf bir rivâyet olarak medhin sadece nimetten önce olabileceği görüşüne yer vererek, medhin bu özelliğinden dolayı “Allâh’ı methettim” denilemeyeceğini belirtmektedir. Çünkü hiçbir şekilde insanın, nimetlerinden önce Allâh’ı övmesi düşünülemez. Zîrâ bizzat insanın var olması, Allâh tarafından bahşedilmiş bir nimettir. Bkz. Ebu’l-Bekâ, a.g.e., s. 857.

Peygamberimiz (s.a.v.); “من لم يحمد الناس لم يحمد الله/İnsanlara hamd etmeyen, Allâh’a hamd etmemiş olur” buyurmuştur.¹⁸¹

“Hamd”, kullanıldığı yerlere bakıldığında râzı olarak yapılan bir övgü iken “medh” ise mutlak mânâda bir övgüdür. “Hamd”in zanna dayalı değil de bilgiye dayalı olması ve övgüye lâayık niteliklerin de kemâl sıfatları olması şart koşulmuştur. “Medh” ise bazen zanna dayalı olarak ve övülen şeyin kendisinde herhangi bir noksanlık olsa bile güzel kabul edilen bir sıfattan dolayı olabilir.¹⁸²

“Hamd”, güzelliği ve üstünlüğü sebebiyle yalnız övgüye değer olanı övmek anlamına gelirken “medh”, hak etsin etmesin bir kimseyi yada nesneyi övmek anlamında kullanılır. Bir şey ancak lâayık olduğu için hamde konu olurken; lâayık olmadığı halde, hatta övülmekten çok uzak olmasına rağmen medhedilmiş olabilir.¹⁸³

Allâh’ın zâtî ve fiilî sıfatlarını medhetmek caizdir. Fakat Allâh’a fiilî sıfatlarından dolayı hamd etmek caiz iken zatî sıfatlarından dolayı hamd etmek caiz değildir. Meselâ Allâh, ilmi ve kudreti sebebiyle medhedilebilir fakat bunlardan dolayı O’na hamd edilmez. Çünkü ilim ve kudret Allâh’ın zatî sıfatlarıdır. Bununla birlikte Allâh, yaratma sıfatı gibi fiilî sıfatlarından dolayı ise hem medhedilir hem de hamd edilir.¹⁸⁴ Ebû Hilâl el-Askerî (ö.400/1009) konu hakkında şunları söylemektedir: “Hamd”, fiiller için kullanılır. Oysa “medh”, hem fiil, hem de sıfatlar için kullanılır. Bir kişi yüzünün güzelliği sebebiyle medhedilebileceği gibi, kâdir, alîm, hakîm gibi sıfatlarından dolayı da medhedilebilir. Ama o kişiye bu sıfatlarından dolayı hamd edilemez. Hamd sadece, hamd edilenden sâdır olan ihsâna karşılık yapılır.¹⁸⁵ Anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hilâl el-Askerî’nin bu görüşü, “hamd” ile ilgili açıklamaların pek çoğunda dile getirilen “nimet olsun olmasın” şeklindeki ifadeye ters düşmektedir. “Hamd”in en önemli özelliklerinden biri, herhangi bir nimet hamd edene ulaşmasa bile, hamd edilenin sahip olduğu güzellikleri ve üstün vasıfları sebebiyle hamde konu

¹⁸⁰ Muslim, Zuhd 69, (c. III, s. 2297); Tirmizî, Zuhd 55, (c. IV, s. 600); Ahmed b. Hanbel, Musned, c. VI, s. 5.

¹⁸¹ Tefsîrlerde hadîs olarak nakledilen bu rivâyet hadîs kaynaklarında yer almamaktadır. (er-Râzî, a.g.e., a.y.; el-Âlûsî, a.g.e., c. I, s. 119) Bununla birlikte hadîs kaynaklarında “يُحَمَّدُ” fiilinin yerine “يُشْكِرُ” fiilinin kullanıldığı benzer bir rivâyet şu şekilde geçmektedir: “İnsanlara teşekkür etmeyen Allâh’a şükretmemiş olur.” Bkz. Tirmizî, Birr 35, (c. IV, s. 339).

¹⁸² Ebu’l- Bekâ, a.g.e., s. 366.

¹⁸³ Duman, Z., a.g.e., s. 38.

¹⁸⁴ el-Maverdî, a.g.e., c. I, s. 54.

¹⁸⁵ el-Askerî, a.g.e., s. 41-42.

olabilmesidir. Zâten bundan dolayı “hamd” ile “şükür” birbirinden farklı kavramlar olmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla söz konusu görüşteki “hamd”den kasıt “şükür”dür. Çünkü “hamd”in, sadece hamd edilenden sâdır olan ihsanlara karşılık yapıldığı zikredilmektedir. Bu ise “şükür”ün en temel özelliğidir.

Ortaya konan farklardan da anlaşılıyor ki her iki kavram anlamları itibariyle övgü ifade etse bile aralarında ciddî kullanım farklılıkları vardır ve geneli itibariyle “medh”, “hamd”den daha kapsamlı bir kavramdır. Bu nedenle “medh”in kullanıldığı yerlerde “hamd”in kullanılması uygun iken, “hamd”in kullanıldığı yerlerde “medh”in kullanılması uygun değildir. Nitekim Kur’ân’da Allâh’ı övmek için “hamd” kelimesinin kullanılıp, “medh” kelimesinin hiç kullanılmaması bu durumun en bariz örneğidir.

IV. KUR’ÂN’DA “حَمْد/HAMD” ve TÜREVLERİNİN KULLANIMI

Hamd kavramı, Kur’ân’da 44 farklı sûrede, 66 farklı âyette çeşitli türevleriyle birlikte 68 defa geçmektedir.¹⁸⁶ Bu kökten türeyip Kur’ân’da yer alan kelimeler şu şekildedir.

1. الحمد/el-Hamd

“Hamd” kelimesi Kur’ân’da kırk üç yerde mastar olarak kullanılmaktadır. “Hamd”in mastar olarak kullanıldığı kırk üç yerin hepsinde de bu lafız Allâh’a nisbet edilmektedir. Bu durum “hamd” lafzının dînî literatürde Allâh’tan başka hiçbir kimse için kullanılamayacağını bir delilidir. “Hamd”in Allâh’a izafe edildiği söz konusu kırk üç yerin yirmi üçünde kelime “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesi içerisinde geçmekte, ayrıca bu yerlerden beşinde “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” lafzından sonra “Rabbi’l-âlemîn” sıfatı zikredilmektedir.¹⁸⁷ Beş yerde câr ve mecrûr hamd lafzından önce zikredilmektedir.¹⁸⁸ Bu şekliyle cümleler hasr ifade etmektedir. “Hamd” kelimesi ayrıca on beş âyette Rab ismine veya Allâh’a râci bir zamire muzaf olmuştur. Bunların dışında hamd kelimesi Kur’ân’da on dört âyette tesbîh lafzı ile birlikte kullanılmaktadır.¹⁸⁹

İbnu’l Cevzî, “hamd”in Kur’ân’da beş mânâda kullanıldığı belirtmektedir:

Birincisi: “Medh” ve “senâ” anlamında. “Hamd”in bu mânâlarda kullanıldığına,

¹⁸⁶ Abdalbâkî, a.g.e., s. 266.

¹⁸⁷ Fâtiha, 1/1; Enâm, 6/45; Yunus, 10/10; Saffât, 37/182; Zümer, 39/75.

¹⁸⁸ Kasas, 28/70; Rum, 30/18; Sebe’, 34/1; Câsiye, 45/36; Teğâbun, 64/1.

¹⁸⁹ Bkz. Abdalbâkî, a.g.e., a.y.

“يَفْرَحُونَ بِمَا أُنْتُوا وَيُحِبُّونَ أَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا” *yaptıklarına sevinen, yapmadıkları şeylerden ötürü övülmek isteyenler...*” âyeti delil teşkîl etmektedir.¹⁹⁰

İkincisi: Emir, buyruk anlamında. “يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهِ” *Sizi çağırdığı gün O'nun hamdine (emrine) uyacaksınız...*”¹⁹¹

Üçüncüsü: Minnet ve minnettarlık anlamında. “وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ” *Onlar, bütün hamdler (minnettarlık), bize vâdinde sadık kalan Allâh'a mahsustur*” dedi.¹⁹²

Dördüncüsü: Şükür anlamında. “الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ” *Bütün hamdler (şükür), gökleri ve yeri yaratan, karanlığı ve aydınlığı vâir eden Allâh'a mahsustur.*”¹⁹³

Beşincisi: Namaz anlamında. “وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” *Göklerde ve yerde bütün hamdler (namaz), O'na mahsustur...*”¹⁹⁴

Sözlüklerde hamd ile ilgili olarak burada zikredilen beş mânâdan sadece senâ ve şükür anlamları yer almaktadır. Diğerleri ise genellikle âyetlerin bağlamlarından çıkarılan mânâlar olarak gözükmektedir.

Kur'ân'da; “hamd” kavramının, nimetleri ve üstün vasıflarından dolayı Allâh'ı övmek için kullanıldığı görülmektedir. İnsanlar, melekler ve diğer varlıklar... Hepsi de Allâh'a hamd etmektedirler. Fakat şunu hemen belirtmek gerekir ki, onların bu hamdlerinin hiçbir zaman Allâh'ın sonsuz lütuflarına bir karşılık olduğu söylenemez. Çünkü insan ne kadar uğraşırsa uğraşsın O'nun verdiği nimetlere karşılık tam mânâsıyla hamd edemez. Bunun böyle olduğu birkaç açıdan ifade edilebilir:

Öncelikle Allâh'ın insanlar üzerindeki nimetleri sayılamayacak kadar çoktur. Nitekim konuyla ilgili bir âyette: “وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا” *Allâh'ın nimetlerini saymaya kalksanız sayamazsınız.*”¹⁹⁵ buyrulmaktadır. İnsanın, Allâh'ın nimetlerine tam

¹⁹⁰ Âli İmrân, 3/188. Ayrıca bkz. İsrâ, 17/79.

¹⁹¹ İsrâ, 17/52. Ayrıca bkz. Tûr, 52/48.

¹⁹² Zümer, 39/74.

¹⁹³ En'âm, 6/1.

¹⁹⁴ Rum, 30/18: Bu bilgiler için bkz. İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec (ö.597/1200), *Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*, (Tahk. Muhammed Abdulkerim Kazım er-Râzî), Mueessetu'r-Risâle, Beyrut 1985, 252-253.

¹⁹⁵ Nahl, 16/18.

mânâsıyla vukûfiyeti imkânsız olduğundan verilen nimetlere karşılık lâıykıyla hamd etmesi de imkânsızdır.¹⁹⁶

Bir insanın Allâh’a hamd edebilmesi, ancak Allâh’ın o insanı buna muktedir kılmasıyla mümkündür. Allâh’ın insanda hamd edebilme duygusu yaratması, yine Allâh’ın insanlar üzerindeki nimetlerindendir. Bu da ayrıca hamdi ve şükrü gerektirir. Buradan anlaşılan, nimet verme ve nimete karşılık hamd etme işinin sonsuza kadar tekrarlanması gerektiğidir. Bu ise imkânsızdır. Öyleyse insanın Allâh’a lâıykıyla hamd etmesi de imkânsızdır.¹⁹⁷

Kul, tam mânâsıyla Allâh’a hamd edemez. Çünkü gerçek anlamda hamd, Allâh’ı zâtına ve sıfatlarına yaraşır bir şekilde övmek ve O’nun zâtının ve sıfatlarının hakikatini bilmekle mümkün olur.¹⁹⁸ Bu ise mümkün değildir. Allâh bu gerçeği Kur’ân’da şu şekilde açıklamaktadır: “وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا/Onların bilgisi ise Rahmân’ı kuşatamaz.”¹⁹⁹ “وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ/Allâh’ı gereği gibi tanımayadılar.”²⁰⁰

Ayrıca kulların yapmış oldukları hamdler taklîdîdir. Hz. Peygamber, mîraç gecesinde, Yüce Allâh’ın, “beni öv” hitâbına karşılık “ben seni övebilecek bir güce sahip değilim” demişti. Ancak yine de kendisine verilen emri yerine getirmesi gerektiğini biliyordu. Bu nedenle, “sen, kendi zâtını nasıl övüyorsan, ben de aynı şekilde seni övüyorum.” diyerek övgüsünü ifade etmişti. İşte bu, Allâh’a taklîdî yoldan yapılan bir övgüdür. Biz de taklîdî olarak Allâh’a hamd etmekle emrolunduk.²⁰¹ “De ki: hamd Allâh’a mahsustur.”²⁰² âyeti bu duruma delil teşkil etmektedir.

İnsanlar her zaman Allâh’ın nimetlerine muhtaçtır. Oysaki Allâh, hamd edenlerin hamdine muhtaç değildir. O halde yapılan hamdlerin, Allâh’ın nimetlerine karşılık gelmesi mümkün değildir. Zaten bundan dolayı Allâh, “الحمد لله/bütün hamdler Allâh’a mahsustur.” demek yerine, “أحمدوا الله/Allâh’a hamd ediniz.” dememiştir. Zira Allâh, “Allâh’a hamd ediniz.” demiş olsaydı, insanları güçlerin yetmeyeceği bir şeyle

¹⁹⁶ er-Râzî, a.g.e., c. I, s. 181.

¹⁹⁷ er-Râzî, a.g.e., a.y.

¹⁹⁸ el-Bursevî, İsmâil Hakkı (ö.1137/1724), *Tefsîru Rûhi'l-Beyân* (I-X), Mektebetu Eser, İstanbul 1389/1969, c. I, s. 11.

¹⁹⁹ Tâhâ, 20/110.

²⁰⁰ Enâm, 6/91; Hac, 22/74; Zümer, 39/67.

²⁰¹ el-Bursevî, a.g.e., a.y.

²⁰² Neml, 27/59, 93.

sorumlu tutmuş olurdu. Ama “الحمد لله” denilince bunun mânâsı, “tam mânâsıyla hamd, Allâh’ın hakkı ve mülküdür. İnsanlar ister hamd etsinler, ister etmesinler bu böyledir.” şeklinde olur.²⁰³

Şu halde tam mânâsıyla Allâh’a hamd etmek, O’nun nimetlerine karşılık verebilmek mümkün değildir. Bir beşer olarak bunu başarabileceği düşünülen Hz. Peygamber (s.a.v.) bile bu konuda aczini itiraf etmiştir. Hal böyle iken hiç kimsenin buna güç yetiremeyeceği kesinlik kazanmış olur.

2. حميد/Hamîd

“Hamîd”, Allâh’ın güzel isimlerinden biridir. Söz konusu isim, Hiç kimse Allâh’a hamd etmese bile, O’nun zâtı gereği hamde lâayık olduğunu ifade etmektedir. O halde ism-i faîl veznindeki bu kelimenin, esasen ism-i mefûl mânâsında olduğu anlaşılmaktadır. Yani Allâh mahmûddur, hamd edilmeye lâayık olandır.²⁰⁴

Allâh Teâlâ’nın, kendisine hamd etmemizi gerektiren pek çok nimeti vardır. Fakat bu nimetlerine rağmen bazen insanların Allâh’a hamd etmedikleri görülmektedir. İşte Allâh’ın “Hamîd” ismi, hiçbir insan O’nu hamd etmese bile melekler hatta bu âlemdeki bütün zerrelere tarafından kendisinin hamd edildiğine işâret etmektedir.²⁰⁵

“Hamîd” isminin, ism-i fâil kalıbında hâmid (hamd eden) mânâsına gelebileceği de belirtilmiştir. Eğer Allâh’ın hamd eden olduğu kabul edilirse bunun mânâsı, insanlara yaptıkları iyiliklerin karşılıklarını vermesi ve onları övmesidir.²⁰⁶

Kur’ân’da “Hamîd” kelimesi on yedi yerde geçmektedir. Bu yerlerin onunda kelime, “her şeyden müstağnî ve her şey kendisine muhtaç” anlamındaki “Ğanî”, üç yerde “yenilmeyen, yegâne gâlip” anlamındaki “Azîz”, bir yerde “şanlı, şerefli” anlamındaki “Mecîd”, bir yerde “bütün işleri ve emirleri yerli yerinde olan” “Hakîm”, başka bir yerde ise “yardımcı ve dost” anlamındaki “Velî” ismiyle birlikte zikredilmektedir. Sadece bir yerde “Hamîd” ismi, yanında başka bir sıfat bulunmaksızın

²⁰³ er-Râzî, a.g.e., c. I, s. 181.

²⁰⁴ ez-Zemahşerî, a.g.e., c. IV, s. 376; el-Âlûsî, a.g.e., c. XXI, s. 127.

²⁰⁵ Ebussuûd, c. III, s. 244; el-Âlûsî, a.g.e., c. XIII, s. 276.

²⁰⁶ er-Râzî, a.g.e., c. VII, s. 56; el-Hâzin, a.g.e., c. I, s. 203.

tek başına geçmektedir. Söz konusu on yedi yerin tamamında bu sıfat, Allâh'ı nitelemek için kullanılmaktadır.²⁰⁷

İnsanlar arasında da inancı, ahlâkı, davranışları ve konuşmalarıyla övgüye lâyık olup “Hamîd” sıfatıyla vasıflanmayı hak edenler vardır. Hz. Muhammed (s.a.v.), insanlar arasında bu şekilde nitelenmeye en lâyık kişidir. Daha sonra diğer Peygamberler, velîler ve âlimler de “Hamîd” diye nitelenip övülebilirler. Fakat hiç kimse eksiklikten ve yergiden uzak olmadığı için mutlak mânâda “Hamîd”, Allâh'tır ve bu nedenle O, bu sıfatla vasıflanmayı en çok hak edendir.²⁰⁸

3. الحامدون/el-Hâmidûn

“ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünden türeyip, Kur’ân’da yer alan kelimelerden biri de hamd edenler anlamına gelen “el-Hâmidûn”dur. Söz konusu kelime ism-i fâil kalıbında çoğul bir kelimedir. Kur’ân’da sadece bir defa Allâh’ın cennet karşılığında canlarını ve mallarını satın aldığı mü’minlerin özelliklerinden bahsedilirken şu şekilde geçmektedir:

التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّاجِدُونَ الرَّاكِعُونَ الْأَمْرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ
وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ

“Bunlar; tövbe edenler, ibâdet edenler, **hamd edenler**, oruç tutanlar, rükû’ ve secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allâh’ın koyduğu sınırları hakkıyla koruyanlardır. Mü’minleri müjdele.”²⁰⁹

Görüldüğü üzere âyette cenneti hak eden mü’minlerin ne gibi özelliklere sahip olmaları gerektiğinden bahsedilmektedir. Söz konusu özellikler sıralanırken, konumuzla ilgisi olan “الحامدون/hamd edenler” ifadesi de geçmektedir.

Âyette “الحامدون/hamd edenler” ifadesi herhangi bir zaman, mekân kaydıyla veya olayla sınırlandırılmayıp mutlak mânâda zikredilmiştir. Buradan anlaşıyor ki, Allâh’ın rızâsını kazanıp cennete girmeyi hak edebilmek için her zaman, her yerde ve her durumda ne olursa olsun O’na hamd etmek gerekir. Tefsîrlerde kelime hakkında genellikle hamd edenler lafzının bu şekilde kullanılmış olmasına dikkat çekmek

²⁰⁷ Bkz. Abdulbâkî, a.g.e., s. 267; Topaloğlu, Bekir, “Hamîd” mad., *DİA*, c. XV, s. 458.

²⁰⁸ el-Gazzâlî, Ebû Hâmid (ö.505/1111), *el-Maksadu’l-Esnâ Şerhu Esmâillahi’l-Husnâ, Matbaatu’t-Tekaddum*, Mısır 1322, s. 94.

²⁰⁹ Tevbe, 9/112.

amacıyla darlıkta ve bollukta,²¹⁰ her durumda²¹¹ hamd edenler şeklinde açıklamalar yapılmaktadır. Ayrıca farklı bir görüş olarak âyetle hamd edenler ifadesiyle “müslüman olmalarından dolayı Allâh’a hamd edenler”in kastedildiği de belirtilmektedir.²¹²

Âyetle belirtildiği gibi mü’minlerin en önemli özelliklerinden biri de Allâh’a hamd etmeleridir. Mü’minler, Allâh’ın nimetlerine karşılık kalpleri şükran duyguları ile dolup taşan kimselerdir. Darlıkta da bollukta da yine Allâh’a hamd ederler. Bollukta var olan nimetler sebebiyle hamd ederler. Yoklukta ise Allâh’ın kendilerini imtihan ettiğinin ve bunun bir rahmet olduğunun bilinci içerisinde hamd ederler. Öyleyse şunu açıkça belirtmek gerekir ki, Allâh’a hamd etmek sadece bolluk anında nimetlerinden dolayı yapılan hamdden ibâret değildir. Bunun yanı sıra gerçek mânâda bir mü’min, Allâh’ın kullarına merhametle muamele ettiğinin, onlara adil davrandığının, onları sadece kendisinin bilgisi dâhilindeki bir hayra ulaştırmak amacıyla imtihan ettiğinin bilincine vardığı zaman yoklukta da Allâh’a hamd eder.²¹³ İşte böylesi zor durumlarda bile Allâh’a hamdden geri durmayan kullar, cennete ilk olarak girmekle mükafâtlandırılacaklardır.²¹⁴

4. أحمد/Ahmed

Ahmed, Peygamber Efendimiz (s.a.v.)’in Kur’ân’da geçen isimlerinden biridir.²¹⁵ Ahmed ismi, hem ism-i tafdîl hem mübâlağalı ism-i fâil hem de ism-i mef’ûl kalıbının mânâlarını taşımaktadır. Bu isim, ism-i tafdîl kalıbında, “herkesten çok hamdeden” mânâsına gelir. Mübâlağalı ism-i fâil olarak kabul edildiğinde “Ahmed” isminin mânâsı, “Allâh’a başkalarından daha çok hamd eden”dir. İsm-i mef’ûl kalıbındaki anlamı ise “sahip olduğu ihlâsından ve güzel ahlâkından dolayı başkalarından daha çok övülen”dir.²¹⁶

²¹⁰ el-Mâverdî, Ebu’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö.450/1058), *en-Nuket ve’l-’Uyûn (Tefsîru’l-Mâverdî)* (I-VI), Muessesetu’l-Kutubi’s-Sekâfiyye- Dâru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, Beyrut ts., c. II, s. 407; İbn Atiyye, c. III, s. 89; eş-Şevkânî, a.g.e., c. II, s. 511;

²¹¹ et-Taberî, a.g.e., c. XI, s. 51; el-Hâzin, a.g.e., c. II, s. 410; Celâluddîn el-Mahallî (ö.864/1459)- Celâluddîn es-Suyûtî (ö.911/1505), *Tefsîru’l-Celâleyn*, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk-Beyrut 1426/2005, s. 205; el-Âlûsî, a.g.e., c. XI, s. 44-45.

²¹² et-Taberî, a.g.e., a.y.; en-Nesefî, a.g.e., c. I, s. 713; el-Mâverdî, a.g.e., a.y.

²¹³ Seyyid Kutub (ö.1386/1966), *Fî Zilâli’l-Kur’ân* (I-VIII), İhyâi’t-Turâsi’l-Arabî, 5. Baskı, Beyrut 1386/1967, c. XI, s. 49.

²¹⁴ el-Âlûsî, a.g.e., c. XI, s. 45.

²¹⁵ Saff, 61/6.

²¹⁶ er-Râzî, a.g.e., c. XXIX, s. 272.

Elmalılı M. Hamdi Yazır “Ahmed” kelimesiyle ilgili şu açıklamaları yapmaktadır: *“‘Ahmed’ lafzının, aslında hamd ederim mânâsındaki fiili muzâri nefs-i mütekellim vahde sîgasından nakledilmiş olması düşünülebilirse de, daha doğru olan kelimenin ism-i tafdîl kalıbında olmasıdır. İsm-i tafdîller her ne kadar asıl olarak ism-i fâil mânâsında olsa da bu kalıp ism-i mef’ûl mânâsına da gelebilir. Şâyet “Ahmed” lafzı ism-i fâil olarak kabul edilirse ‘en fazla hamd eden’, ism-i mef’ûl mânâsında olduğu kabul edilirse bu durumda kelimenin mânâsı, ‘en ziyade hamd ve medhedilen’ olur. İsim olması durumunda ise o isimle çağırılan zât kastedilmektedir. Meselâ Hz. Muhammed’in bir isminin de Ahmed olması gibi. Ayrıca ‘Ahmed’ lafzının ‘övülmekte üstünlük’ mânâsına kullanıldığı da bilinmektedir.”*²¹⁷

“Ahmed” ismi, başka hiç kimseye nasip olmayan bir makamda ve sadece kendisine mahsus ifadelerle herkesten daha fazla Allâh’a hamdettiği, Cenâb-ı Hakk’ın da onu bütün insanlardan daha fazla övdüğü için Hz. Peygamber (s.a.v.)’e ad olarak verilmiştir. “Ahmed” ismi, aynı kökten türeyen ve yine Peygamberimiz (s.a.v.)’in isimleri olan “Muhammed” ve “Mahmûd”dan daha anlamlı ve daha belîğdir. Çünkü her ikisi de yalnızca “övülmüş olmayı” ifade ettikleri halde “Ahmed” isminde hem “övülme” hem de “övme” anlamı vardır.²¹⁸

“Ahmed” ismi Kur’ân’da sadece bir defa, Hz. İsa’nın kendisinden sonra Ahmed isminde bir peygamberin geleceğini müjdelediği âyette şu şekilde geçmektedir:

وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ

*“Hani, Meryem oğlu İsa, ‘Ey İsrailoğulları! Şüphesiz ben, Allâh’ın size, benden önce gelen Tevrat’ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, **Ahmed** adında bir peygamberi müjdeleyici (olarak gönderdiği) peygamberiyim’ demişti...”*²¹⁹

Bütün Peygamberler Allâh’a hamdederler. Fakat Peygamberler içerisinde Allâh’a en çok hamdeden Hz. Muhammed (s.a.v.)’dir. İşte âyette zikri geçen “Ahmed” ismi, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in bu özelliğini yansıtmaktadır.²²⁰ Bunun yanı sıra Hz. İsa’nın Hz. Peygamber’in geleceğini müjdelediği âyette özellikle “Ahmed” isminin

²¹⁷ Elmalılı, a.g.e., c. VII, s. 4930.

²¹⁸ Fayda, Mustafa, “Ahmed” mad., *DİA*, c. II, s. 29.

²¹⁹ Saff, 61/6.

²²⁰ el-Kurtubî, a.g.e., c. XXVIII, s. 83.

kullanılması, O'nun Hz. İsa'dan ve önceki Peygamberlerden daha çok övgüye lâyık olduğuna dikkat çekmek içindir.²²¹

İbn Âşûr âyette geçen “*O'nun ismi Ahmed'dir.*” kısmının doğru anlaşılabilmesi için “isim” kelimesinin üzerinde durulması gerektiğini belirtir. Araplar “isim” kelimesini; müsemma, iyi şöhret ve benzerlerini birbirinden ayırt etmek için kullanılan özel isim mânâlarına gelecek şekilde kullanmaktadırlar. Âyet, “اسم/ism” kelimesinin ifade edilen üç mânâsını da içine alacak şekilde tefsîr edildiğinde bu ifadeyle Hz. İsa, hem Hz. Muhammed (s.a.v.)'in risâlet görevinin kendi risâlet görevinden daha üstün olduğunu hem onun kendi döneminde ve sonraki dönemlerde hep hayırla anılacak bir şahsiyet olduğunu hem de onun özel adının, yani Muhammed isminin bu mânâyâ geldiğini belirtmiş olmaktadır.²²²

“Ahmed” isminin, Hz. Peygamber'den önce herhangi bir şahsa isim olarak verilip verilmediği hususunda tartışma vardır. Mevdûdî, Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'den önce Arap Edebiyatında “Ahmed” isminin hiç kullanılmadığını belirtmektedir.²²³ Ayrıca Resûlullâh'ın doğduğu yıllarda “Ahmed” adını taşıyan hiç kimse bulunmadığı gibi, hicrî I. yüzyılın sonlarına gelinceye kadar da bu isme sahip hiçbir şahsa rastlanmamaktadır. Her ne kadar Câhiliyye devrinde Ahmed b. Sümâme et-Tâî, Ahmed b. Zeyd es-Seksekî gibi şahıslara ve Benî Ahmed gibi kabile isimlerine rastlanılmakta ise de bunlar uzun yıllar önce yaşamış oldukları için unutulmuşlardır. İslâmî devirde bu adla anıldığı bilinen ilk şahıs, meşhûr dil bilgini Halil'in babası, Ahmed b. Amr el-Ferâhidî'dir.²²⁴ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere “Ahmed” ismi, o dönemde Arap toplumunda bilinen ve kullanılan bir isim değildi. Âyette Hz. Peygamber'den Ahmed diye söz edilişi, O'nun Ahmed diye isimlendirilmesine vesîle olmuştur ve bu dönemden sonra Müslümanlar arasında bu isim sıkça kullanılmaya başlanmıştır.

Hadîs kaynaklarına bakıldığında, Hz. Muhammed'in isimlerinden birinin de “Ahmed” olduğu anlaşılmaktadır. Bir hadîste; “*Ben Muhammed'im ben Ahmed'im ve*

²²¹ Râğıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 131; El-Fîrûzâbâdî, *Besâir*, c. II, s. 499.

²²² Tahir b. Âşûr, a.g.e., c. XXVIII, s. 183-185.

²²³ el-Mevdûdî, Ebu'l A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân* (I-VII), (çev. Muhammed Han Kayanî, vd.), İnsan Yayınları, İstanbul 1991, c. VI, s. 270.

²²⁴ Fayda, Mustafa, a.g.m., a.y.

*ben Hâşir'im...*²²⁵ ifadeleri yer almaktadır. Aynı zamanda Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bu mübarek ismi sahâbîler arasında da iyi biliniyordu. Hassân bin Sâbit'in bir şiiri şöyledir:

صَلَّى إِلَهُ وَمَنْ يَحْفَ بِعَرْشِهِ وَالطَّيِّبُونَ عَلَى الْمَبَارَكِ أَحْمَدِ

Allâh ve arşın etrafında toplanan melekler,

Ve bütün temiz varlıklar bereketli **Ahmed**'e salâtu selam getirdiler.²²⁶

Kur'an'a göre Hz. Muhammed (s.a.v.)'in geleceği İncil'de müjdelenmiştir. Elimizde bulunan İncil metinlerine baktığımızda Hz. Peygamber'e işâret eden pasajlar görülmektedir. Bu pasajlardan bir kısmını burada zikrederim.

Hz. İsa dedi ki: “*beni seviyorsanız buyruklarımı yerine getirirsiniz. Ben de Baba'dan dileyeceğim O, sonsuza dek sizinle birlikte olsun diye size başka bir yardımcı/faraklit, Gerçeğin Ruhu'nu verecek.*”²²⁷

Hz. İsa dedi ki: “*Ama Baba'nın benim adıyla göndereceği yardımcı/faraklit size her şeyi öğretecek, bütün söylediklerimi size hatırlatacak.*”²²⁸

“... Ne var ki O/**faraklit** gelince sizi tüm gerçeğe yöneltecektir. Çünkü kendiliğinden konuşmayacak. Yanlız duyduklarını söyleyecek ve gelecekte olacakları size bildirecek.”²²⁹

Pasajlarda ismi geçen, “yardımcı” mânâsı verilen “faraklit”ten kasıt Hz. Muhammed (s.a.v.)dir.²³⁰ Bu pasajlarda açık bir şekilde Hz. Muhammed (s.a.v.)'in, Hz. İsa'dan sonra peygamber olarak geleceği belirtilmektedir.

5. محمد/Muhammed

“ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünden türeyen, ism-i mefûl kalıbındaki “*Muhammed*” kelimesi “Övülecek özellikleri çok olan kimse” demektir. A'sâ'nın divanında kelimenin bu mânâsı vurgulanarak şöyle denilmektedir:

²²⁵ Buhârî, Menâkıb 17, (c. IV, s. 162); Muslim, Fedâil 125, (c. II, s. 1828); Tirmizî, Edeb 67, (c. V, s. 135).

²²⁶ Hassân b. Sâbit, *Dîvânu Hassân b. Sâbit*, (Şerh. Abdullah Muhennâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut 1414/1994, s. 66. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. el-Mevdûdî, a.g.e., a.y.

²²⁷ Yuhanna, 14/15-16.

²²⁸ Yuhanna, 14/26.

²²⁹ Yuhanna, 16/13. Konuyla ilgili daha fazla pasaj için bkz. Yuhanna, 15/26; Yuhanna, 16/7; Yuhanna, 16/14.

²³⁰ Faraklit kelimesi ve konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. el-Âlûsî, a.g.e., c. XXVII, s. 127-129; Elmalılı, a.g.e., c. VII, s. 4931-4935; el-Mevdûdî, a.g.e., c. VI, s. 270-287.

“إلى الماجد الفرع الجواد المحمد”

“Şanlı, şerefli, son derece cömert,

Çokça övülmeye değer özellikleri olana...”²³¹

Muhammed, Kur’ân’da dört yerde zikri geçen,²³² Peygamberimizin (s.a.v.) en çok kullanılan ismidir. Ayrıca Kur’ân’da Muhammed isminde müstakil bir sûre de bulunmaktadır.

Kur’ân’da Hz. Peygamber (s.a.v.)’in “Muhammed” isminin geçtiği âyetler şöyledir:

وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ...

“**Muhammed**, ancak bir peygamberdir.”²³³

مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ

“**Muhammed**, sizin erkeklerinizden hiçbirinin babası değildir. Fakat o, Allâh’ın Rasûlü ve nebilerin sonuncusudur.”²³⁴

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلَى مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ وَأَصْلَحَ بَالَهُمْ

“İnanıp salih ameller işleyenlerin ve **Muhammed’e** indirilene -ki o Rablerinden gelen haktır- inananların ise Allâh günahlarını örtmüş ve hallerini düzeltmiştir.”²³⁵

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ

“**Muhammed**, Allâh’ın Rasûlüdür.”²³⁶

Görüldüğü üzere Hz. Peygamber (s.a.v.)’in Muhammed isminin anıldığı âyetlerde genel hatlarıyla Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Allâh’ın gönderdiği son Peygamber oluşu ve O’na indirilen hakîkatlere inanmanın imânın gereği olduğu üzerinde durulmaktadır.

“Muhammed”, “mahmûd” (övülmüş) mânâsındadır. Fakat “Muhammed”

²³¹ el-A’şâ, a.g.e., s. 131.

²³² Âli İmrân, 3/144; Ahzâb, 33/40; Muhammed, 47/2; Fetih, 48/29.

²³³ Âli İmrân, 3/144.

²³⁴ Ahzâb, 33/40.

²³⁵ Muhammed, 47/2.

²³⁶ Fetih, 48/29.

isminde mübâlağa ve tekrar mânâsı da vardır. Bu özellikleri dikkate alındığında “Muhammed”, “tekrar tekrar övülen” mânâsına gelir. O halde “Muhammed” lafzı mânâsına uygundur. Zikredilen durum Hz. Muhammed (s.a.v.)’in peygamberliğinin alametlerindendir. Zira ismi, anlam itibariyle O’nun doğruluğunu ifade etmektedir. O, kendisiyle doğru yolun gösterilmesi, O’nun vasıtasıyla ilim ve hikmetin elde edilmesinden dolayı dünyada “Mahmûd/öğülen”dur. Âhirette de şefaati dolayısıyla Mahmûd’dur. Böyle olunca lafzın gerektirdiği şekilde “hamd/övgü” anlamı tekrarlanmış olmaktadır. Diğer taraftan O’na, “Ahmed/öven” denilmeden, “Muhammed/Övülen” denilmemiştir. Hz. Peygamber İlk önce Rabbine çokça hamd edip “Ahmed” ismini almıştır. Daha sonra Rabbi de peygamberlik vererek O’nu şereflemiştir. Böylece “Muhammed” olmuştur. Bundan dolayı âyetle Peygamberimiz (s.a.v.)’in “Muhammed” isminden önce “Ahmed” ismi zikredilmiş ve Hz. İsmâ (a.s.), Peygamberimiz hakkında “adı Ahmed olan” demiştir. Musa (a.s.) da Rabbi kendisine: “Bu ümmet Ahmed’in ümmetidir” deyince: “Allâh’ım! beni de Ahmed’in ümmetinden kıl” diyerek onun bu adını anmıştır.”²³⁷ O halde Yüce Allâh O’nun “Muhammed” adını zikretmeden önce “Ahmed” diye anmıştır. Çünkü O’nun Rabbine hamdetmesi, insanların O’na hamd etmesinden (onu övmesinden) öncedir. Hz. Muhammed (s.a.v.) Peygamber olarak gönderilince fiilen “Muhammed/çokça övülen” olmuştur. Ayrıca şefâat edeceğinde Rabb’ine, O’nun kendisine ilham edeceği hamd ifadeleriyle hamd edecektir. Böylece insanlar arasında Rabbine en çok hamdeden kişi/Ahmed olacak, sonra şefaati edecek, sonra da bu şefaati dolayısıyla kendisine hamd edilecek (övülecek)tir.²³⁸

Muttafakun aleyh olarak zikredilen bir hadîste konuyla ilgili şu bilgiler yer almaktadır: *“Benim beş ismim vardır. Ben Muhammed’im, Ahmed’im. Ben Allâh’ın benim vasıtamla küfrü silip süpürdüğü ‘el-Mâhî’yim ve ben insanların ayaklarının ucunda haşrolunacağı ‘el-Hâşir’im ve ben ‘el-Âkib’im.”*²³⁹

Bir başka rivâyette Hz. Peygamber (s.a.v.), Kur’ân ve diğer kutsal kitaplarda yer alan isimleri hakkında şunları söylemektedir: *“Benim Kur’ân’daki adım Muhammed’dir. İncil’deki adım Ahmed’dir. Tevrat’taki ismim ‘Ahyed (alıp götür),*

²³⁷ et-Taberî, a.g.e., c. IX, s. 87-88.

²³⁸ el-Kurtubî, a.g.e., c. XXVIII, s. 83-84; el-Bursevî, a.g.e., c. IX, s. 499.

²³⁹ Buhârî, Menâkıb 17, (c. IV, s. 162); Muslim, Fedâil 125, (c. II, s. 1828); Tirmizî, Edeb 67, (c. V, s. 135).

uzaklaştıran)'dir. Çünkü ben ümmetimi cehennemden uzaklaştırırım. „²⁴⁰

6. Mahmûd/محمود

Mahmûd, "ح-م-د/HA-MÎ-DE" kökünden ism-i mef'ûl kalıbında bir kelimedir. Hamd edilen, övülen anlamlarına gelmektedir. Kur'ân'da tek bir yerde Hz. Peygamber'in övgüye lâyık bir makama eriştirileceğinden bahsedilen âyette şu şekilde geçmektedir:

وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَّكَ عَسَىٰ أَن يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّخْمُودًا

“Gecenin bir kısmında da uyanarak sana mahsus fazla bir ibadet olmak üzere teheccüd namazı kıl ki, Rabbin seni **Makam-ı Mahmud’a** ulaştırsın. „²⁴¹

“Hamd” kelimesinin sözlüklerde yer alan “râzı olma, hoşnut olma” anlamı dikkate alındığında tabirin “makâm-ı mardî/râzı olunan makâm” şeklinde anlaşılması da mümkündür.

Bu âyet, özellikle de “makâm-ı mahmûd” tabiri, üzerinde en fazla yorum yapılan Kur’ânî ifadelerden biridir. Tefsîrlerde bakıldığında söz konusu ifadeden kastın, -bazı farklı yorumlar zikredilse de²⁴² Hz. Peygamberin mahşer günü eriştirileceği şefaât makâmı olduğu hakkında neredeyse bir fikir birliğine varıldığı anlaşılmaktadır.²⁴³ Hatta Şevkânî, Vâhidî (ö.468/1075)’nin konuyla ilgili olarak söz konusu makâmın, şefaât makâmı olduğu hususunda müfessirlerin icmâ ettiklerini söylediğini belirtmektedir.²⁴⁴ Âyette “makâm-ı mahmûd” ifadesiyle neyin kastedildiği açık bir şekilde anlaşılamamasına rağmen hadîs kaynaklarında konuyla ilgili pek çok rivâyetin yer alması,²⁴⁵ özellikle de sahâbe ve tâbiûn döneminde de tabirin bu şekilde kabul görmesi söz konusu ifadenin şefaât makâmı olarak anlaşılmasında en önemli etkenler olduğunu

²⁴⁰ Ali el-Muttakî, Abdülmelik b. Kadı Han el-Hindî (ö.975/1567), *Kenzu’l-Ummâl fî Suneni’l-Akvâl ve’l-Ef’âl* (I-II), (Tahk. Hasan Abdu’l-Mennân) Beytu’l-Efkâri’d-Devliyye, Beyrut 2005, c. I, s. 78, (hadis no:1021).

²⁴¹ İsrâ, 17/79.

²⁴² Farklı yorumlar için bkz. et-Taberî, a.g.e., c. XV, s. 179-185; el-Mâverî, a.g.e., c. III, s. 260-261; er-Râzî, a.g.e., c. XXI, s. 26-27; Ebû Hayyân, a.g.e., c. VII, s. 100-101; İbn Abdî’s-Selâm, a.g.e., c. II, s. 227.

²⁴³ en-Nahhâs, a.g.e., c. IV, s. 182-183; el-Beğavî, a.g.e., c. V, s. 117; er-Râzî, a.g.e., c. XXI, s. 26; Ebussuûd, a.g.e., c. III, s. 474-475; el-Hâzin, a.g.e., c. III, s. 141; en-Nesefî, a.g.e., c. II, s. 273; Celâluddîn el-Mahallî-Celâluddîn es-Suyûtî, a.g.e., s. 290.

²⁴⁴ eş-Şevkânî, a.g.e., c. III, s. 316.

²⁴⁵ Buhârî, Tefsîr 11, (c. V, s. 228); Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. II, s. 441. Hadîslerin tamamını bir arada görmek için bkz. İbn Kesîr, a.g.e., c. V, s. 103-104; el-Beğavî, a.g.e., c. V, s. 117-120.

söylemek gerekir. Bununla birlikte son dönemlerde klasik tefsîrlerde yer almayan farklı bir yorum olarak “makâm-ı mahmûd” tabiriyle âhirette Hz. Peygamber’in ulaşacağı şefaât makâmının kastedilmediği, özellikle âyetin bağlamı dikkate alındığında bahsi geçen övgüye lâayık makâmın dünyevî bir makâm olan Medîne olduğu ve Hicret ile birlikte Allâh’ın, Peygamber’ini bu makâma ulaştırdığı belirtilmektedir.²⁴⁶

Sonuç itibariyle “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünden türeyip Kur’ân-ı Kerîm’de yer alan *hamd*, *hamîd*, *hâmidûn*, *Ahmed*, *Muhammed* ve *Mahmûd* kelimelerin, söz konusu kökün en temel mânâsı olan “övgü” anlamını yansıttıkları görülmektedir.

V. HAMD HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Mütedâvil tefsîrlere ve kavramların ele alındığı sözlük benzeri kaynaklara bakıldığında “hamd” ile ilgili bir takım temel unsurlar ve çeşitlerden bahsedildiği ve “hamd”in ne mânâ ifade ettiği konusunda açıklamalar yapıldığı görülmektedir. Burada bahsi geçen konuları ele alacağız.

1. Hamdin Temel Unsurları

Kaynaklarda bir şeye “hamd” denilebilmesi için gerekli olan bazı unsurlardan söz edilmektedir. Müracaat ettiğimiz eserlerde görebildiğimiz kadarıyla sadece Tehânevî (ö.1158/1745) ve Âlûsî (ö.1270/1853) konu hakkında bir takım açıklamalar yapmaktadır. Söz konusu iki âlimin konu hakkındaki görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Tehânevî, “hamd”i, “iradeye dayalı (ihtiyârî) güzelliği, ta’zîm kastıyla vasfetmek (övmek)” şeklinde tanımlamanın daha doğru olacağını söyledikten sonra, “hamd”in gerçekleşebilmesi için üç temel unsurun bulunması gerektiğini belirtmektedir. Bunlar; mahmûdun bih, mahmûdun aleyh ve ta’zîm kastıdır. “Hamd” için ilk önce bir güzelliğin bulunması ve bu güzelliğin vasedilmesi, övülmesi gerekir. İkinci olarak, hamd edilmeye lâayık güzellik ihtiyârî olmalıdır. Son olarak ise söz konusu hamdin, ta’zîm kastıyla yapılması gerekir.²⁴⁷

²⁴⁶ Konu hakkında bkz. Ateş, Süleyman, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsîri* (I-XII), Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1997, c. 5, s. 243; Sülün, Murat, “Makâm-ı Mahmûd Âyetine Farklı Bir Yaklaşım”, AÜİFD, 50:2 (2009), ss. 13-38. Benzer yorumlar için bkz. Üzüm, İlyas, “Makâm-ı Mahmûd”, *DİA*, c. XXVII, s. 414.

²⁴⁷ et-Tehânevî, a.g.e., c. I, s. 393.

Âlûsî ise “hamd”in gerçekleşebilmesi için beş şeyin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Bunlar; 1-mahmûdun bih, 2-mahmûdun aleyh, 3-hâmid, 4-mahmûd ve 5-mahmûdun bir sıfatla vasıflandığına delâlet eden şey”dir.

-Mahmûdun bih, övgü sıfatıdır. Bu sıfatın kemâl sıfatı olması gerekir.

-Mahmûdun aleyh, övgünün sebebidir. Bir şeyin övülebilmesi için güzel olması ve ihtiyârî olarak yapılması gerekir.

-Hâmid, hamdi (övgüyü) yapan kimsedir. Hâmidin, övgüsüyle mahmûdu hem zâhiren hem de bâtinen ta’zîm etmesi gerekir.

-Mahmûd, övgüye lâyık olan kimsedir.

-Mahmûdun bir sıfatla vasıflandığına delâlet eden şey de mahmûdun övgüye lâyık olduğunun zikredilmesidir. Bunun aracı olarak dil meşhûr olmuştur.²⁴⁸

Âlûsî’nin ortaya koyduğu şartlarla Tehânevî’nin belirttiği şartlar karşılaştırıldığında bir takım farklılıklar gözükmemektedir. Öncelikle her iki âlim de “hamd”in gerçekleşebilmesi için “mahmûdun bih” ve “mahmûdun aleyh”i şart koşmuşlardır. Âlûsî “hâmid” ve mâhmud”u şart olarak zikrederken, Tehânevî bu iki unsuru zikretmemektedir. Anlaşıldığı kadarıyla Tehânevî, hamd konu edildiğinde, mantîkî bir zorunluluk olarak ilk önce akla “hâmid” ve “mahmûd”un gelmesinden dolayı şartlar arasında bu iki unsuru saymamaktadır. Yoksa Tehânevî’nin “hamd”in şartları arasında söz konusu iki unsuru saymaması, bunların hamdin gerçekleşmesi için gerekli olmadığı anlamına gelmez. Ayrıca iki âlimin, “hamd” için zikrettikleri temel unsurlara bakıldığında, Tehânevî’nin, ta’zîm kastını gerekli gördüğü, Âlûsî’ye göre ise “hamd”in dil ile yapılması gerektiği anlaşılmaktadır. Buradan da anlaşılıyor ki, her övgü “hamd” değildir, yapılan bir övgüye “hamd” denilebilmesi için bir takım unsurlar gerekmektedir. Şartları sağlandığında tam mânâsıyla “hamd” de gerçekleştirecektir.

2. Hamdin Kısımları

Curcânî (ö.816/1413), “hamd”i, “nimet olsun olmasın, güzel olanı (güzelliği) ta’zîm kastıyla övmek” olarak tanımladıktan sonra beş kısma ayırmaktadır.

²⁴⁸ el-Âlûsî, a.g.e., c. I, s. 115-118.

Kavlî Hamd: Peygamberlerin övdüğü şekilde dil ile Allâh'ı övmek ve O'na hamd etmektir. Tanımda “hamd”in dil ile yapılmasına ve Peygamberlerin Allâh'a hamd ettiği gibi hamd etmenin gerekliliğine vurgu yapılmaktadır.

Fiilî Hamd: Allâh'ın rızasını umarak bedenî ibadetler yapmaktır.

Hâlî Hamd: Kalp ve rûh ile alâkalıdır. Dinî ve ilmî kemâlatla vasıflanmak, Allâh'ın ahlâkıyla ahlâklanmak bu çeşit hamdlerdendir.

Lugavî Hamd: Güzel olanı, ta'zîm ve tebcîl/saygı kastıyla sadece dil ile vasıflamaktır. “hamd”in lûgat mânâsının verildiği bu tanımda, güzel olan her şeyin ta'zîm kastıyla dil ile hamd edilip övülebileceği ifade edilmektedir. O halde sözlük anlamı dikkate alındığında, “hamd” kelimesinin terim mânâsında olduğu gibi sadece Allâh için kullanılması diye bir şeyin söz konusu olmadığı, güzellik ve güzelliğin kaynağı konumundaki her insanı övmek için de “hamd” fiilinin kullanılabileceği anlaşılmaktadır. Fakat burada şunu da unutmamak gerekir ki, bütün güzelliklerin kaynağı Allâh'dır. Allâh dışında diğer varlıklara yöneltilen hamdler sonuç itibariyle yine O'na yapılmış olmaktadır. Dolayısıyla insanları övmek için kullanılan “hamd” lafızları hakîkî mânâda olmayıp, mecazîdir ve bir güzellikten dolayı insanlara hamd eden kişi de aslında Allâh'a hamd etmektedir.

Örfî Hamd: Nimeti vermesi sebebiyle nimet verenin yüceltildiğini hissettiren davranıştır.²⁴⁹ “Örfî Hamd”de öne çıkan husus, “hamd”in nimet karşılığı yapılmasıdır. Bu açıdan “örfî hamd”, “şükür”le aynı mânâyı ifade etmektedir.

Hamd eden kişi eğer bir nimetin karşılığı olarak hamd etmiyorsa, o kişinin yaptığı bu hamd sadece lugavî mânâda hamd denilebilir. Eğer kişi, bir nimetin karşılığında hamd ediyorsa, hem lugavî hem de örfî mânâsıyla hamd ettiği gibi aynı zamanda şükretmiş de olur.²⁵⁰

3. Tefsîrlerde “حمد/Hamd”

Klasik tefsîrlerde özellikle “hamd” kelimesinin ilk geçtiği yer olan Fâtiha sûresinde söz konusu kavramın ne anlama geldiğine dair açıklamalar geniş yer

²⁴⁹ el-Curcânî, a.g.e., s. 104. Ebu'l-Bekâ, hamd ile ilgili aynı tasnîfe *Küllîyyât* adlı eserinde yer vermektedir. Bkz. Ebu'l-Bekâ, a.g.e., s. 367-368.

²⁵⁰ Ebu'l-Bekâ, a.g.e., s. 368.

tutmaktadır. Biz burada müfessirlerin “hamd” hakkındaki görüşlerini, “Tefsîr Usûlü”ndeki klasik tasnifi esas alarak vereceğiz.

3.1. Rivâyet Tefsîrlerinde “Hamd”

Taberî (ö.310/922), tek başına “hamd” kelimesinin ne mânâ ifade ettiği hakkında bilgi vermezken, “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesi üzerinde durmakta ve bu cümle hakkındaki rivâyetlere yer vermektedir.²⁵¹

Mâverî (ö.450/1058) “hamd”i, “sıfatlarının ve fiillerinin güzelliği sebebiyle, övgüye lâyık olanı övmek”²⁵² diye açıklamaktadır.

Beğavî (ö.516/1122)’ye göre “hamd”, “nimetlere şükür” mânâsına gelebildiği gibi, “övgüye değer özelliklere sahip olanı övmek” anlamında da kullanılır. Meselâ Arapça’da “bana nimet vermesinden dolayı falancaya hamd ettim (övdüm) denilir.” Söz konusu misal, “hamd”in nimetlere karşılık bir teşekkür mâhiyetinde kullanıldığının delilidir. Ayrıca Arapça’da “falancaya ilmi ve cesâretinden dolayı hamd ettim (övdüm)” denilir.²⁵³ Bu misal ise, söz konusu nimete, hamd edenin kendisi sahip olmasa bile, bir başkasına sahip olduğu güzel meziyetlerinden dolayı hamd edilebileceğini göstermektedir. İşte bu özelliğinden dolayı “hamd”, “şükür”ü de kapsayan bir kavramdır.

İbnu’l-Cevzî (ö.597/1200) tefsîrinde İbn Kuteybe (ö.276/889)’den yaptığı nakilde “hamd”in, “bir adamı cömertliği, soyluluğu, cesareti ve benzeri hasletleri sebebiyle övmek”²⁵⁴ anlamına geldiğini belirtmektedir. Bu tanımda “hamd”in önemli özellikleri söz konusu edilmektedir. Öncelikle burada “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünden türeyen fiillerin sadece Allâh için kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle tanımda “الرجل/adam” ifadesi zikredilerek insanların da yaptıkları iyilikler ve sahip oldukları güzel hasletler sebebiyle “ح-م-د/Ha-Mi-De” fiili kullanılarak övülebileceği açık bir şekilde ortaya konulmaktadır. Nitekim kadîm sözlüklere bakıldığında “ح-م-د/Ha-Mi-De” fiili ve türevlerin zaten insanlar için kullanıldığı görülmektedir. Fakat görebildiğimiz kadarıyla Kur’ân’ın bu fiili Allâh’a izâfe etmesi ve dînî literatürde “hamd” diye bir kavramın ortaya çıkmasından sonraki dönemlerde söz konusu fiilin insanları övmek için

²⁵¹ et-Taberî, a.g.e., c. I, s. 90-91.

²⁵² el-Mâverî, a.g.e., c. I, s. 53.

²⁵³ el-Beğavî, a.g.e., c. I, s. 52.

²⁵⁴ İbnu’l-Cevzî, Ebu’l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö.597/1200), *Zâdu’l-Mesîr fî İlmi’t-Tefsîr* (I-IX), Mektebu’l-İslâmî, Beyrut 1404/1984, c. I, s. 11.

kullanıldığına rastlanmamaktadır. Böyle bir anlayışın ortaya çıkmasında Kur’ân’ın “hamd” kavramına yüklediği anlam belirleyici bir rol oynamaktadır. Hal böyle olunca “hamd” fiilinin iki türlü kullanımı olduğu anlaşılmaktadır. “Hamd”, genel olarak Allâh’ı ve övgüye lâyık hal ve hareketlere sahip bütün insanları övmek anlamına geldiği gibi, dînî literatürde özel mânâda ezelden ebede kadar bütün övgülerin Allâh’a âit olduğunu ifade eden bir kavram şeklinde de kullanılmaktadır. Kur’ân indikten sonraki dönemde ise bu kavram çoğunlukla Allâh’ı övmek için kullanılmış ve bu sebeple ikinci kullanım daha çok ağırlık kazanmıştır.

İbn Kesîr Tefsîrinde “hamd”in, “övgüye lâyık olanı söz (dil) ile övmek” olduğunu söylerken bu anlamın son dönem âlimleri nezdinde şöhret bulduğunu ifade etmektedir.²⁵⁵

3.2. Dirâyet Tefsîrlerinde “Hamd”

Dirâyet Tefsîrlerinde, Fâtiha sûresinin ilk âyeti hakkında açıklamalar yapılırken “hamd”in mânâsı üzerinde durulduğu görülmektedir.

Zemahşerî (ö.538/1143) “hamd” ve “medh”in kardeş olduğunu söyledikten sonra “hamd”in, “nimet olsun olmasın,²⁵⁶ güzel olanı (güzelliği) övmek ve dillendirmektir.” mânâsına geldiğini belirtmekte ve ardından konuyu açıklayıcı iki misal vermektedir. Bunlar; “adama nimet vermesinden dolayı hamd ettim (övdüm) ve “adama soyluluğu ve cesaretinden dolayı hamd ettim (övdüm)” şeklindedir.²⁵⁷ Görüldüğü üzere ilk misalde “hamd”, elde edilen bir nimete karşılık yapılırken, ikincisinde ise bir nimet olmamasına rağmen övülen kişide bulunan güzelliklerden dolayı yapılmaktadır. Bu nedenle, tanımdan da anlaşıldığı üzere “hamd”in sebebi sadece nimet ve ihsanlar değil, iradeye dayalı bütün güzellik ve iyiliklerdir. Söz konusu misaller Allâh hakkında düşünüldüğünde şöyle bir sonuç ortaya çıkar; Allâh’a nimetlerinden dolayı hamd

²⁵⁵ İbn Kesîr, a.g.e., c. I, s. 128.

²⁵⁶ “Nimet olsun, olmasın” diye çevirdiğimiz tanımın ilk kısmının, “nimet veya nimetin dışında başka bir şeyden dolayı” şeklinde tercemelerine de rastlanmaktadır (Bkz. Duman, Z., a.g.e., s. 37. Bize göre ilk terceme daha isâbetlidir. Çünkü ikinci tercemede “nimetin dışında başka bir şeyden dolayı” denildiğinde sanki ortada bir nimet yok da başka bir şeye hamd ediliyor gibi bir mânâ akla gelmektedir. Oysa hamd eden açısından bir nimet söz konusu olmasa da hamd edilen açısından sahip olduğu güzellikler, üstün vasıflar bir nimettir, bunlara hamd edilmektedir. Bu nedenle ifadeyi “nimetin dışında başka bir şeyden dolayı” şeklinde çevirmek, eksik ve yanlış gözükmektedir.

²⁵⁷ ez-Zemahşerî, Ebu’l-Kâsım Cârullah, Mahmud b. ‘Umer (ö.538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmizi’t-Tenzil ve ‘Uyûni’l-Ekâvil fî Vucûhi’t-Te’vil* (I-IV), Dâru’l-Fikr, Beyrut 1397/1977, c. I, s. 46.

edilebileceği gibi, nimet olmaksızın sırf üstün vasıfları ve kemâl sıfatları sebebiyle de hamd edilebilir.

Beydâvî (ö.685/1480)'ye göre "hamd", "nimet olsun olmasın, iradeye dayalı (ihtiyârî) güzelliği övmektir."²⁵⁸ Beydâvî burada, Zemahşerî'nin açıklamalarından farklı olarak sadece övülen güzelliğin iradeye dayalı (İhtiyârî) olma şartını zikretmektedir. Yaptığı bu ilâveyle Beydâvî, "hamd" ile "medh"i birbirinden ayırmakta, "hamd"i sadece iradeye dayalı güzelliklere hasretmektedir.

Nesefî (ö.710/1310) "hamd"i, "üstün tutma kastıyla güzeli övmek."²⁵⁹ diyerek açıklamaktadır. Bu açıklamada öne çıkan husus, övgü yapılırken üstün tutma kastının şart koşulmasıdır. Çünkü ta'zîm ve üstün tutma kastıyla yapılmayan bir övgü hamd olmaz, sadece bir medh olur.

Ebu Hayyân (ö.745/1344)'a göre "hamd", "nimet olsun olmasın, güzel olanı (güzelliği) sadece dil ile övmektir."²⁶⁰ Ebu Hayyân burada, kendisinden sonraki bazı âlimler tarafından da şart koşulan "hamd"ın dil ile yapılması konusuna yer vermektedir. İfade edilen husus, "şükür" ile "hamd" arasında zikredilen temel farklardan biridir. "Hamd" dil ile olurken, "şükür" ise dil, kalp ve organlarla da yapılabilmektedir. Bu açıdan "şükür", "hamd"den daha kapsamlı bir kavramdır.

Hatîb eş-Şîrbînî (ö.977/1569) "hamd"ın, "nimet başkasına ister ulaşsın, isterse de ulaşmasın, iradeye (ihtiyârî) dayalı güzelliği, ta'zîm kastıyla dil ile övmek" mânâsına geldiğini belirttikten sonra bu ifadelerini şöyle tahlîl etmektedir: Târifte "dil ile övme" kaydı konularak dil dışında başka şeylerle yapılan övgüler "hamd"ın dışında tutulmuştur. Ayrıca övgüye lâyık olan eylemin "güzel" olması şart koşularak -İbn Abdi's-Selam'ın: "iyi fiil de kötü fiilde övülür" görüşü kabul edildiğinde- kötü fiiller târifin dışında bırakılmış ve sadece güzel fiillerin övgüye değer olduğu vurgulanmış olur. Cumhûrun: "sadece iyi fiiller övülür" görüşünü dikkate aldığımızda ise "güzel" lafzı zikredilerek, mecâzî mânâdaki övgü ile hakîkî mânâdaki övgünün arası ayrılmıştır. İhtiyârî kaydı konularak ise "medh" ile "hamd" arasındaki farka dikkat çekilmiştir. Çünkü "medh", hem iradeli hemde iradesiz fiiller için kullanılan bir övgü lafzıdır.

²⁵⁸ el-Beydâvî, a.g.e., c. I, s. 27.

²⁵⁹ en-Nesefî, a.g.e., c. I, s. 29.

²⁶⁰ Ebû Hayyân, a.g.e., c. I, s. 32.

Tanımdaki “ta’zîm kastıyla” ifadesiyle ise, alay ve dalga amaçlı övgülerin hamd olamayacağı ifade edilmiştir.²⁶¹

Ebussuûd (ö.982/1574) ise “hamd”in, “güzellik ister ihtiyârî olsun ister o güzelliğin sahibinde temel bir unsur olsun, hamdin, hamd edilene yöneltildiğini hissettirerek, güzeli güzel bir şekilde vasfetmek”²⁶² anlamına geldiğini söylemektedir. Ebussuûd’un yaptığı bu târiften, Zemahşerî gibi “hamd” ile “medh”i aynı mânâda kabul ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü az önce de konusu geçtiği üzere “hamd” ile ilgili açıklamalarda yer verilen “güzellikler”e ihtiyârî olma şartı konularak “hamd”in sadece iradeye dayalı güzellikler için kullanılabileceği açıklanmıştı. Ebussuûd ise burada, iradeye dayalı olmayan, insanın hiçbir çaba sarf etmeden elde ettiği yüz güzelliği, boy uzunluğu gibi insanın doğuştan sahip olduğu bir takım güzelliklere de hamd edilebileceğini söylemektedir. O, “hamd” ile ilgili bu ifadelere yer vererek, konu hakkında çoğunluğun görüşünü kabul etmeyip, farklı düşündüğünü ortaya koymaktadır.

Âlûsî (ö.1270/1853)’ye göre “hamd”, “ister üstün vasıfları sebebiyle, isterse de ihsanlarından dolayı güzel olanı (güzelliği) dil ile övmektir.”²⁶³ Âlûsî burada, “hamd” ile “şükür” arasındaki en bâriz fark olarak zikredilen nimetin, kişinin kendisine veya başkasına ulaşması meselesine yer vermektedir. Malûm olduğu üzere “şükür”, kişinin kendisine ulaşan nimetlere karşılık olurken “hamd” ise nimetin kişinin kendisine veya bir başkasına ulaşmasını da kapsamaktadır. Bu açıklamalarla “hamd”in, “şükür”den daha kapsamlı olduğu ortaya konmaktadır.

Elmalılı M. Hamdi Yazır (ö.1361/1942) “hamd”in, “ihtiyârî bir ihsana veya onun mebdei olan bir hüsne karşı inşirah ile sahibine ta’zîm ifade eden bir zikri cemil.”²⁶⁴ olduğunu söylemektedir.

3.3. Tasavvufî Tefsîrlerde “Hamd”

Tusterî, tefsîrinde “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesi üzerinde dururken tek başına “hamd”in ne mânâ ifade ettiği hakkında bilgi vermemektedir.²⁶⁵

²⁶¹ Hatîb eş-Şîrbînî, a.g.e., c. I, s. 28.

²⁶² Ebussuûd, a.g.e., c. I, s. 16.

²⁶³ el-Âlûsî, a.g.e., c. I, s. 115.

²⁶⁴ Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 56.

²⁶⁵ Tusterî, a.g.e., s. 23.

Mutasavvuf müfessirlerden Sulemî (ö.412/1021) “hamd”in, “Allâh’ı övmek”²⁶⁶ mânâsını ifade ettiğini belirtmekte; Kuşeyrî (ö.464/1071) ise “övgüye lâyık olanı, yüce sıfatları ve güzel fiilleri sebebiyle övmek.”²⁶⁷ olduğunu söylemektedir. Sulemî’nin ve Kuşeyrî’nin “hamd”i Allâh’a nispet ederek açıkladıkları görülmektedir.

İsmâil Hakkı Bursevî (ö.1137/1724) mutasavvıfların “hamd”i, “övlümeye lâyık olan zâtın kemâlinin ortaya konulması.”²⁶⁸ diye açıkladıklarını ifade etmektedir.

3.4. Diğer Tefsîrlerde “Hamd”

Yukarıda zikredilen tefsîr grupları dışında incelediğimiz bazı tefsîrlerde de “hamd”in mânâsına ilişkin açıklamalar yer almaktadır.

Müracaat ettiğimiz lugavî tefsîrlerde “hamd” ile ilgili farklı konulara değinilirken, Zeccâc dışında “hamd”in mânâsını açıklayan bir müfessire rastlayamadık. Zeccâc (ö.311/923) “hamd”in, “Allâh Teâlâ’yı övmek ve O’na şükretmek”²⁶⁹ anlamına geldiğini belirtmektedir.

Ahkâm tefsîrleri içerisinde tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece Kurtubî tefsîrinde “hamd”in anlamına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Kurtubî (ö.671/1272), “hamd” kelimesinin sözlükte “eksiksiz övgü”²⁷⁰ mânâsına geldiğini söyledikten sonra, “hamd”i, “hiçbir ihsanda bulunmadığı halde övgüye lâyık olanı sıfatları sebebiyle övmek”²⁷¹ diye açıklamanın daha doğru olacağını belirtmektedir.

Şevkânî (ö.1250/1834) ise “hamd”i, “güzelliği dil ile övmek” şeklinde târif ettikten sonra övgüye lâyık olan güzellik için iradeye dayalı (ihtiyârî) olma şartı koşularak bu şekilde “hamd” ile “medh”in birbirinden ayrıldığını belirtmektedir.²⁷²

İctimâî-Edebî tefsîrler içerisinde değerlendirilen Reşid Rızâ (ö.1354/1935)’nın Menâr Tefsîr’inde “hamd”, “iradeye dayalı (ihtiyârî) olarak yapılan bir güzelliği dil ile

²⁶⁶ es-Sulemî, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Huseyn b. Musa (ö.412/1021), *Tefsîru’s-Sulemî (Hakâiku’t-Tefsîr)* (I-II), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2001, c. I, s. 34.

²⁶⁷ el-Kuşeyrî, Ebu’l-Kâsım Abdulkerîm b. Hevâzin b. Abdumelik (ö.465/1072), *Tefsîru’l-Kuşeyrî (Latâifu’l-İşârât)* (I-III), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2000, c. I, s. 9.

²⁶⁸ el-Bursevî, a.g.e., c. I, s. 10.

²⁶⁹ ez-Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim b. es-Serî (ö.311/923), *Meâni’l-Kur’ân ve İ’râbuh*, (I-V), (Tahk. Dr. Abdu’l-Celil Abduh Şelbî), Âlemu’l-Kutub, Beyrut 1409/1988, c. I, s. 45.

²⁷⁰ el-Kurtubî, a.g.e., c. I, s. 133.

²⁷¹ el-Kurtubî, a.g.e., c. I, s. 134.

²⁷² eş-Şevkânî, a.g.e., c. I, s. 24.

övmek”²⁷³ diye açıklanırken, târifte yer alan ihtiyârî güzellik kaydı, “fâili tarafından iradeli olarak yapılan güzel bir fiil” şeklinde şerh edilmektedir. Buradan hareketle “hamd” ile ilgili açıklamaların büyük kısmında sıkça zikri geçen “جميل/ cemîl” kelimesinin, güzel fiil veya güzellik olarak anlaşılması ve çevrilmesi mümkün olmaktadır.

Şîi müfessirlerden Tabatabâi (ö.1389/1969) “hamd”in, “bir insanın özgür iradesiyle sergilediği güzelliklere yönelik övgü.”²⁷⁴ anlamına geldiğini söylemektedir. Görüldüğü üzere Tabatabâi “hamd”in lugat mânâsına dikkat çekerek insanların iradeleriyle gerçekleştirdikleri güzelliklerin hamde konu olabileceğini ifade etmektedir.

Tâhir b. Âşur (ö.1393/1973) “hamd”i, “ister cömertlik ve yardıma muhtaç olana yardım etme gibi fiilî bir güzellik olsun, isterse de bunun dışında cesaret gibi (insanın sahip olduğu) başka bir güzellik olsun, iradeye dayalı (ihtiyârî) güzelliği övmek” şeklinde târif etmektedir. O’nun bu ifadeleri, “hamd” ile ilgili klasik anlayışın bir bakıma şerhi niteliğindedir. Tâhir b. Âşur açıklamaların büyük bölümünde geçen “cemîl” kelimesini “güzel vasıf” şeklinde şerh ederek övgünün güzel vasma yönelik olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca O, klasik tanımlarda “nimet olsun, olmasın” şeklinde geçen bölümü, örneklerle açıklayarak “hamd”in daha iyi ve kolay bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmuştur.

4. Sözlük Benzeri Kaynaklarda “Hamd”

Tefsîrlerde “hamd”in ne anlama geldiğine ilişkin açıklamalara yer verdikten sonra şimdi de kavramlar üzerine bilgiler veren kaynaklarda “hamd”in nasıl anlaşıldığına bakacağız. Zira bu, “hamd” kelimesinin kavram alanını doğru bir şekilde belirleyebilmek için gereklidir.

Anlamları birbirine yakın olan lafızlar arasındaki farklara değindiği kitabında Ebû Hilâl el-Askerî (ö.400/1009) söz konusu kavramı, “nimeti, ta’zîm kastıyla güzellikle anmak”²⁷⁵ şeklinde açıklamaktadır. O, bu ifadeleriyle “hamd” için nimetin şart olduğunu belirtmiş fakat, “hamde sebep teşkil eden söz konusu nimetin sadece hamd edene mi ulaşması gerekir? Yoksa diğer şahıslara ulaşan nimetler sebebiyle de

²⁷³ Reşid Rızâ, a.g.e., c. I, s. 49.

²⁷⁴ et-Tabatabâi, Muhammed Huseyn (ö.1401/1981), *el-Mizan fî Tefsîri’l-Kur’ân*, (Çev. Vahdettin İnce-Salih Uçan), Kevser Yayınları, İstanbul 2001, c. I, s. 54.

²⁷⁵ el-Askerî, a.g.e., s. 39.

hamd söz konusu olur mu?” gibi soruların cevabı mahiyetinde herhangi bir açıklama yapmamıştır.

Kur’ân’da geçen kelimeleri ele alıp inceleyen Râğıb el-İsfahânî (ö.502/1108) Kur’ân’da “hamd” kavramının kullanımını da dikkate alarak kelimeyi “fâziletinden (üstünlüğünden) dolayı Allâh’ı övmek”²⁷⁶ olarak açıklamaktadır. Görüldüğü üzere burada sadece Allâh hamde konu edilmiş, çok kısa bir açıklama ile üstünlüğünden dolayı yalnız Allâh’ın hamde lâîk olduğu vurgulanmıştır.

Curcânî (ö.816/1413) “hamd”i, “nimet olsun olmasın, güzel olanı (güzelliği) ta’zîm kastıyla övmek”²⁷⁷ şeklinde târif etmektedir.

Tehânevî (ö.1158/1745), “hamd” ile ilgili iki farklı tanım vermekte ve bunlar üzerinden bir takım açıklamalar yapmaktadır. O’na göre “hamd”i, “iradeye dayalı (ihtiyârî) güzelliği, ta’zîm kastıyla vasfetmek (övmek).” şeklinde târif etmek, “güzeli (güzelliği), ta’zîm ve tebcîl kastıyla vasfetmek (övmek)” diye açıklamaktan daha uygundur. Çünkü “hamd”in gerçekleşebilmesi için üç şey gereklidir: Bunlardan ilki “محمود به/mahmûdun bih”tir. Yani ortada övülecek bir güzelliğin olmasa gerekir. İkinci “محمود عليه/mahmûdun aleyh”tir. Övgüye değer güzelliğin, fâili tarafından ihtiyârî olarak yapılmış olması gereklidir. Ve son olarak da övgünün ta’zîm kastıyla yapılmış olması şarttır. İlk târif ifade edilen üç unsuru da kapsamaktadır. İkincisinde ise her hâlükarda bir unsur eksik kalmaktadır.²⁷⁸

Süleyman Ateş ise “hamd”in, “birini kendisinde bulunan bir iyilik ve güzellikten dolayı dil ile övmek”²⁷⁹ mânâsına geldiğini belirtmektedir.

Bekir Topaloğlu “hamd”i, “bütün medh türlerini içeren, sevgi ve ta’zîmle Allâh’a yönelen övgü ve şükür anlamında bir terim.”²⁸⁰ olarak açıklamaktadır.

Yaşar Nuri Öztürk’e göre “hamd”, “bir güzelliğin veya nimetin kaynağı ve sahibi olan kudreti, övgü ve yüceltme duygularıyla anmaktır.”²⁸¹

²⁷⁶ Râğıb el-İsfahânî, a.g.e., s. 131.

²⁷⁷ el-Curcânî, a.g.e., s. 104.

²⁷⁸ et-Tehânevî, a.g.e., c. I, s. 393.

²⁷⁹ Ateş, Süleyman, *Kur’ân Ansiklopedisi* (I-XXX), Kuba (Kur’ân Bilimleri Araştırma Vakfı), İstanbul 1997, c. VII, s. 255.

²⁸⁰ Topaloğlu, Bekir, “Hamd”, *DİA*, c. XV, s. 442.

²⁸¹ Öztürk, Y.N., a.g.e., s. 162.

Diyânet İşleri Başkanlığı'nın hazırlamış olduğu dînî kavramlar sözlüğünde ise “hamd”, “bir nimet verilsin verilmesin, övüleni sahip olduğu nitelikleriyle övmek”²⁸² diye açıklanmaktadır.

Sonuç olarak klasik tefsîrlerde ve kavramların incelendiği sözlük benzeri eserlerde “hamd”in anlamı ile ilgili genelde birbirine benzer ifadeler yer almakla birlikte bazen tanımlar üzerinde küçük değişikliklerin yapıldığı da görülmektedir. Söz konusu değişiklikler mânâ üzerinde önemli etkiler yapmaktadır. Ayrıca “hamd” ile ilgili en dikkat çekici husus, bir kısım âlimlerin kelimenin sözlük mânâsından hareketle kavramı târif etmeleri, diğer kısmın ise kelimenin sonradan ortaya çıkmış terim mânâsını dikkate alarak sadece “hamd”i Allâh ile ilişkilendirerek açıklamalarıdır. Konuyla ilgili olarak karşılaşılan en büyük sıkıntı ise, birbirine benzer tanımlar farklı kaynaklarda yer almasına rağmen, söz konusu tanımlar hakkında çoğu kaynakta bir açıklama bulunmaması, açıklama yapanların ise genelde sözü kısaca geçiştirmesidir. Bu durum, “hamd”in ifade ettiği mânânın anlaşılmasının önündeki en büyük engel olarak gözükmektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla yapılan açıklamalarda âlimler tarafından “hamd” kökünün en temel mânâsı olan “övgü” anlamı ön plana çıkartılmış ve daha sonra bu anlam bir takım özellikler ilave edilerek zenginleştirilmiştir. Böyle bir yol izlenmesindeki en büyük etken, “hamd” kavramı ile “şükür”, “medh” ve “senâ” gibi benzer övgü lafızları arasındaki farkları ortaya koymaktır. Söz konusu özellikler “hamd”in normal bir övgü lafzı olmadığıнын bir göstergesidir. İşte bu sebepten ötürü “hamd”i Türkçeye terceme ederken tek kelimeyle “övgü” diye çevirmek, “hamd”in anlamını aktarmada yetersiz kalmaktadır.²⁸³ Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, Türkçede söz konusu kelimeye karşılık olarak “övgü” lafzından daha uygun bir kelime de bulunmamaktadır.

Bütün bu açıklamalardan sonra “hamd” ile ilgili genel olarak şunlar söylenebilir:

“Hamd” bir övgüdür.

İrâdeye dayalı (ihtiyârî) güzellikler için kullanılır.

²⁸² Karaman, F., a.g.e., s. 627.

²⁸³ Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 57; Yıldırım, Suad, *Kur’ân’da Ulûhiyyet*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1997, s. 152; Öztürk, Y.N., a.g.e., a.y.

“Hamd”, nimetlere karşılık olabildiği gibi, nimet olmasa bile hamd edilen varlıkta bulunan güzel vasıfları övme amacıyla da kullanılır.

“Hamd”in güzel bir şekilde yapılması gerekir.

“Hamd”, ta’zîm kastıyla olmalı ve gönül hoşnutluğu içerisinde yapılmalıdır. Alay etme amacına yönelik övgüler hamd olmaz, ancak medh olur.

Açıklamalarda genellikle bu beş temel unsur ön plana çıkmaktadır. Görebildiğimiz kadarıyla aynı anda söz konusu beş unsura da yer veren bir tanım bulunmamaktadır. Fakat tanımların pek çoğunda en azından “hamd”in bir iki temel unsurunun zikredildiği görülmektedir. O halde “hamd”in söz konusu unsurlarını da kapsayacak şekilde bir târifini yapacak olursak şöyle diyebiliriz: *Nimet olsun olmasın, iradeye dayalı (ihtiyârî) güzelliği, ta’zîm kastıyla, gönül hoşnutluğu içerisinde ve güzel bir şekilde övmektir.*

VI. HADİSLERDE “حَمْد/HAMD”

Hadîs kaynaklarında “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökü ve türevlerin geçtiği hadîs sayısı oldukça fazladır.²⁸⁴ Biz çalışmamızda özellikle muteber hadîs külliyyatında geçen hadîsler üzerinde duracağız. Hadîslerde “hamd”in kullanımına bakıldığında mutlak mânâda Allâh’ı övme, O’nu yüce sıfatlarla niteleme, zikir, dua ve niyazdan başka O’nun insana lütfettiği hidâyete, bedenî ve rûhî güzelliklere, sağlığa, son Peygamber’ine, tebliğ ettiği dine ve ümmetine bahşettiği zafere şükür başlıca konuları oluşturmaktadır.²⁸⁵ Şimdi genel olarak bilgi verdiğimiz hadîslerden bazılarını görelim.

Bir işe başlarken Allâh’a hamd ederek başlamak, İslâm dininin temel esaslarındandır. Hz. Peygamber (s.a.v.) bir hadîsinde: Allâh’a hamd ile başlamayan her önemli işin sonunun kesik olduğunu, bereketsiz olduğunu haber vermektedir.²⁸⁶

Bir kişinin aksırdığında “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” demesi, bu sözü duyan kişinin de karşılık olarak “Allâh sana merhamet etsin” demesi sünnet olan davranışlardandır.

²⁸⁴ Bu hadîslerin geçtiği yerlerin listesi için bkz. Wensinck, A.J., *el-Mu’cemu’l-Mufehres li Elfâzı’l-Hadîsi’n-Nebevî* (I-VIII), Mektebetu Berîl, Leiden 1936, c. I, s. 508-510. Sadece Kütüb-iTis’a’da geçen hadîslerin yer aldığı bu eserde de görüldüğü üzere “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökü ve türevlerin geçtiği hadîs sayısı oldukça fazladır. Biz çalışmamızda söz konusu hadîslerin tamamını ele alıp inceleyecek değiliz. Zira bu, başlı başına bir çalışma konusudur.

²⁸⁵ Topaloğlu, Bekir, “Hamd” mad., *DİA*, c. XV, s. 443.

²⁸⁶ İbn Mâce, Nikah 19, (c. I, s. 610) Ebû Dâvud, Edeb 18, (c. V, s. 172).

Hadîslerde bu uygulama, Müslüman'ın Müslüman üzerindeki hakları arasında sayılmaktadır.²⁸⁷

Kur'ân'da olduğu gibi hadîslerde de “tesbîh-hamd” birlikteliği dikkat çekmektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.), Allâh'ı hamd ile tesbîh etmenin, kendisi için üzerine güneş doğan her şeyden daha hayırlı olduğunu söylemektedir.²⁸⁸ Ayrıca Hz. Peygamber (s.a.v.), Allâh'ı hamd ile tesbîh etmenin, dile kolay olduğunu fakat mîzanda ise ağır geldiğini söyleyerek bu lafızların Allâh'ın hoşuna gittiğini haber vermektedir.²⁸⁹

Allâh'ı hamd ile tesbîh etmek günahlara kefâret olur. Bir hadîste konuyla ilgili şöyle buyrulmaktadır:

من قال سبحان الله وبحمده في يوم مائة مرة حطت خطاياہ وإن كانت مثل زبد البحر

*“Bir kimse günde yüz kere Allâh'ı hamd ile birlikte tesbîh ederim derse, günahları denizin köpüğü kadar bile olsa sâkıt olur.”*²⁹⁰

Hadîslerde Hz. Peygamberin, “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” zikrini dilinden düşürmediği görülmektedir. Sabah kalkarken, yemek yedikten ve su içtikten sonra,²⁹¹ hutbe verirken veya bir konuşma yaparken,²⁹² elbisesini giyip çıkarırken,²⁹³ tuvâletten çıkarken,²⁹⁴ gece yatarken²⁹⁵ hamd lafızlarını içeren duaları hem kendisi okumuş hem de ashâbına bu duaları okumayı tavsiye etmiştir.

Gerçek mânâda bir mü'min, her anını Allâh'a hamd ederek geçirebilen kişidir. Karşılaşılan zorluklar onun hamd etmesine engel olamaz. En sıkıntılı süreç olan ölüm anında bile mü'min Allâh'a hamd etmeye devam eder.²⁹⁶ İşte bundan dolayı Hz. Peygamber (s.a.v.), ölen çocuğunun ardından isyân etmeyip Allâh'a hamd eden kişi için cennette “hamd köşkü” adında bir köşkün inşa edileceğini haber vermektedir.²⁹⁷ O halde

²⁸⁷ Muslim, Selam 5, (c. II, s. 1704).

²⁸⁸ Muslim, Zikir 32, (c. III, s. 2072).

²⁸⁹ Buhârî, Daavât 65, (c. VII, s. 168); Muslim, Zikir 31, (c. III, s. 2072).

²⁹⁰ Buhârî, Daavât 65, (c. VII, s. 168); Muslim, Zikir 28, (c. III, s. 2071); Muvadda', Kur'ân 21, (c. I, s. 209-210).

²⁹¹ Tirmizî, Et'ime 18, (c. IV, s. 270).

²⁹² İbn Mâce, Nikah 19, (c. I, s. 609-610).

²⁹³ Ebû Davud, Libas 1, (c. IV, s. 309).

²⁹⁴ İbn Mâce, Tahâret 10, (c. I, s. 110).

²⁹⁵ Tirmizî, Daavât 16, (c. V, s. 470).

²⁹⁶ Nesâî, Cenâiz 13, (c. IV, s. 12).

²⁹⁷ Tirmizî, Cenâiz 36, (c. III, s. 341).

her şeyin Allâh'ın takdîri olduğu bilinciyle hareket ederek karşılaşılan sıkıntılara sabretmek gerekir. Başa gelen dert ve sıkıntı ne kadar büyük olursa, sabredilip hamd edildiği takdirde onun mükafâtı da o derece büyük olacaktır.²⁹⁸

Hız. Peygamber (s.a.v.), sıkıntılı, hoşlanılmayan bir şeyle karşılaşıldığında Allâh'a hamd edilmesini tavsiye etmiştir. Nitekim Hız. Peygamber bir hadîsinde:

من رأى صاحب بلاء فقال الحمد لله الذي عافاني مما ابتلاك به وفضلني على كثير ممن خلق تفضيلاً إلا عوفي من ذلك البلاء كائن ما كان ما عاش

Kim özür lü ve sakat birini görünce: “Sana verdiği bu musibetten beni afiyette kılan ve beni birçok yarattıklarına karşı üstün kılan ve nimetlerle donatan Allâh'a hamd olsun.” derse yaşadığı sürece o dertten kurtulmuş olur.” buyurmaktadır.²⁹⁹

Allâh Rasûlü kendisi de, hoşuna giden bir şey gördüğünde “nimetiyle yararlı şeylerin tam ve mükemmel olduğu Allâh'a hamd olsun” der; hoşuna gitmeyen bir şey gördüğünde ise “her halükarda Allâh'a hamd olsun” derdi.³⁰⁰ “Hamd” kelimesinin sözlük mânâları hakkında bilgi verirken bu kelimenin şükür, övgü ve rızâ gibi anlamlara geldiğini belirtmiştik. Hadîs-i Şerif'te “hamd”ın rızâ mânâsı açıkça görülmektedir. Bir müslümanın hoşlanmadığı bir durumla karşılaştığında, başına gelen şeylerin Allâh'ın takdîri olduğunu düşünerek O'na hamde devâm etmesi, o kişinin kulluk şuurunda zirveye ulaştığının bir göstergesidir. Buradan da anlaşılıyor ki, bir müslüman her hal ve şartta Allâh'a hamd etmekle yükümlüdür.

Hadîslerde “*Livâu'l-Hamd (hamd sancağı)*”den bahsedildiği görülmektedir. Konuya ilişkin rivâyetlerde Hız. Muhammed (s.a.v.), kıyâmet günü kabirden ilk kendisinin çıkacağını ve kendisinin âdemoğlunun efendisi olduğunu belirtirken, peygamberlerin altında toplanacakları “*Livâu'l-Hamd*” sancağının da kendi elinde bulunacağını haber vermektedir.³⁰¹

Hamd-şükür ilişkisinin açıklandığı bölümde, şükürün sadece kişiye ulaşan nimetler karşılığı; hamdin ise nimetin hamd edene ulaşıp ulaşmamasına bakılmaksızın

²⁹⁸ en-Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref (ö.676/1277), *Riyâzu's-Sâlihîn (Peygamberimizden Hayat Ölçüleri)* (I-VIII), (Terceme ve Şerh. Kandemir, Yaşar; Çakan, İsmail Lütfî; Küçük, Râşit), Erkam Yay., İstanbul 2004, c. VI, s. 196.

²⁹⁹ Tirmizî, Daavât 37, (c. V, s. 493).

³⁰⁰ İbn Mâce, Edeb 55, (c. II, s. 1250).

³⁰¹ Tirmizî, Menâkıb 1, (c. V, s. 587); Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. I, s. 281; İbn Mâce, Zuhd 37, (c. II, s. 1440).

yapıldığını açıklamıştık. Hadîslerde bu farkı ortaya koyan rivâyetlere rastlanmaktadır. Nitekim mîraç hadîsesinin anlatıldığı bir rivâyette şöyle denilmektedir: *Resulullah (s.a.v.) buyurdular ki: “Miraca çıkarıldığım gece bana iki kadeh getirildi, birinde şarap diğerinde de süt vardı. Ben sütü aldım. Cibrîl (a.s.): “Seni fitrat üzere hidâyete erdiren Allâh’a hamd olsun. Eğer şarabı alsaydın ümmetin azmıştı.”*³⁰² dedi. Bu rivâyette Cibrîl (a.s.), Hz. Peygamberin şarap kadehini değil de, içinde süt olan kadehi tercih etmesinden dolayı Allâh’a hamd etmektedir. Görüldüğü üzere Cibrîl (a.s.)’ın söz konusu hamdine sebep, kendisinin bir nimete ulaşmış olması değil, Hz. Peygamber’in içerisinde süt bulunan kadehi tercih etmesidir. Çünkü söz konusu olayda her ne kadar Cibrîl (a.s.) herhangi bir nimete ulaşmamış olsa bile, Hz. Peygamberin süt dolu kadehi tercih etmesi kendisi açısından bir nimettir. Bu hadîs, başkasına ulaşan bir nimetten ötürü Allâh’a hamd edilebileceğinin önemli bir delilidir.

Hadîslerde namazların ardından “Subhânallâh” ve “Allâhu ekber” zikirleriyle birlikte otuz üç kere “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” demenin çok faziletli olduğu haber verilmektedir.³⁰³ Ayrıca konuyla ilgili başka bir hadîste yine “Subhânallâh” ve “Allâhu ekber” zikirleriyle beraber on defa, yatarken de otuz üç defa “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” diyen ve müslümanca yaşayan bir kişinin cennetlik olduğu haber verilmektedir. Hadîsin devamında bunları yapmanın kolay olduğu, fakat şeytanın insana türlü vesveseler vererek bunları unutturduğuna dikkat çekilmektedir.³⁰⁴

Kaynaklarda ayrıca Allâh’a hamd etmenin fazîletleri hakkında: “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” demenin mîzanı doldurduğu,³⁰⁵ duaların en fazîletlisi olduğu,³⁰⁶ sabah akşam yüz kere Allâh’a hamd eden kimsenin, savaş için yüz at hazırlayan veya yüz kere savaşa katılan kimse gibi sevap alacağı,³⁰⁷ kulun “يَا رَبِّ لَكَ الْحَمْدُ كَمَا يَنْبَغِي لِجَلَالِ وَجْهِكَ وَلِعَظِيمِ سُلْطَانِكَ/Ey Rabbim! Zâtının celâline ve saltanatının büyüklüğüne yakışır şekilde sana hamdolsun” diyerek yaptığı hamdin karşılığını yazmada meleklerin aciz kaldığı ve bunun karşılığının Allâh katında olduğu haber verilmektedir.³⁰⁸

³⁰² Buhârî, Eşribe 1, (c. VI, s. 240-241); Nesâî, Eşribe 41, (c. VIII, s. 312).

³⁰³ Ebû Dâvud, Harac, Fey ve İmare 19-20, (c. III, s. 393).

³⁰⁴ Tirmizî, Daavât 25, (c. V, s. 478).

³⁰⁵ İbn Mâce, Tahâret, 5, (c. I, s. 102-103).

³⁰⁶ İbn Mâce, Edep 55, (c. II, s. 1239).

³⁰⁷ Tirmizî Daavât 61, (c. V, s. 513-514).

³⁰⁸ İbn Mâce, Edeb 55, (c. II, s.1249).

Neticede konuyla ilgili incelediğimiz hadîslerin hemen hepsinde “hamd”in lugat mânâsına uygun olarak “övgü”, “rıza”, “şükür” gibi anlamlara geldiği ve Allâh’ı övmek için kullanılan bir lafız olduğu görülmektedir.

VII. “EL-HAMDU LİLLÂH/ الحمد لله” CÜMLESİ

Klasik Tefsîrlerde “الحمد/el-Hamdu lillâh” cümlesinin detaylı bir şekilde incelendiği görülmektedir. Çoğu tefsîrde özellikle de Fâtiha sûresi tefsîr edilirken bu cümle üzerinde durularak “hamd” kelimesinin başındaki “ال/el” takısı, Allâh lafzının başındaki “ل/lam” harf-i cerri hakkında açıklamalar yapılmakta ve cümlelerin haber mi, inşâ mı yoksa hem haber hem de inşâ bildiren bir cümle mi olduğu konusu tartışılmaktadır. Bunlarla birlikte ayrıca cümlelerin ne mânâyâ geldiği, cümlede yer alan kırâat unsurları gibi konular üzerinde de durulmaktadır. Biz bu bölümde söz konusu hususlar hakkında açıklamalar yaparken tefsîrlerdeki görüşleri kronolojik sırayı esas alarak vereceğiz.

1. Lafzî Tahlîli

“الحمد/el-Hamdu lillâh” cümlesinde yer alan hamd kelimesinin başındaki “ال/el” takısının ne ifade ettiği ve cümleye ne mânâ kattığı hususunda farklı görüşler mevcuttur. Genelde bu takının, istiğrak ve cins mânâsında olduğu söylenirken, az da olsa ahd ve hakikat mânâsına geldiğini söyleyenler de vardır.

Taberî “hamd” kelimesinin başındaki “ال/el” takısının hangi mânâda olduğunu açıkça söylememekle birlikte kelimenin “ال/el” takılı gelmesi veya gelmemesi durumunda cümlede ne gibi bir anlam değişikliği meydana geleceğini açıklamaktadır. O’na göre “الحمد” yerine “ال/el” takısız olarak “حمداً-حمد” gibi kelimelerin kullanılması, cümlelerin gerçek mânâsını ifade etmemektedir. Çünkü “الحمد/el-Hamdu lillâh” cümlesi bütün hamdlerin ve şükürlerin Allâh’a âidiyyetini bildirirken, “حمداً” şeklindeki kullanımda ise kelime gizli bir “أحمد” fiilin mef’ûlu olması sebebiyle sadece hamd eden kişinin hamdinin Allâh’a âit olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁹ Bu açıklamalardan anlaşılan Taberî açıkça söylemese de hamd kelimesinin başındaki “ال/el” takısını istiğrâk mânâsında kabul etmektedir.

³⁰⁹ et-Taberî, a.g.e., c. I, s. 91.

Zemahşerî, “الحمد/el-hamd” kelimesinin başındaki “ال/el” takısının cins anlamına geldiğini ve çoğu kişinin buradaki “ال/el” takısının istiğrak mânâsında olduğunu zannettiğini söylemektedir.³¹⁰ Zemahşerî’nin bu görüşüne kitabında yer veren Âlûsî konuyu detaylı bir şekilde incelemekte, cins mânâsının tercih edilme nedenlerini sıralamakta ve bunlara cevap verdikten sonra hamd kelimesinin başındaki “ال/el” takısının istiğrâk mânâsında kullanıldığını ifade etmektedir.³¹¹

Beydâvî söz konusu “ال/el” takısının cins veya istiğrâk için olduğunu söylemektedir. Cümle, “ال/el” takısı cins mânâsında kabul edildiğinde “herkesin bildiği hamd”, istiğrâk mânâsında kabul edildiğinde ise “bütün hamdler” Allâh’a âittir, anlamına gelir. Çünkü hamde sebep teşkil eden bütün iyiliklerin kaynağı; doğrudan veya dolaylı olarak Allâh’tır.³¹²

Râzî, “الحمد/el-hamd” kelimesinin başındaki “ال/el” takısı hakkında iki görüşün olduğunu belirtmektedir. Bunlardan ilkinde göre kelimenin başında yer alan “ال/el” takısı, eğer kendisinden önce bir isim geçmiş ise ona hamledilir. Böyle bir isim yok ise sözdeki kapalılığı gidermek için “ال/el” takısının istiğrâk mânâsında olduğu söylenir. Böyle kabul edildiğinde “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinin mânâsı “hamde sebep olabilecek her şey Allâh’a âittir” şeklinde olur.

Diğer görüşe göre ise “el-hamd” kelimesinin başındaki “ال/el” takısı umûm için değildir. Bu takı, sadece mahiyet ve hakikati ifade eder. Bu görüş kabul edildiğinde ise cümle “hamdin mahiyeti ve hakikati Allâh’ın hakkı ve mülküdür” mânâsına gelir. Yapılan tanım, bu mahiyetin fertlerinden herhangi birinin Allâh dışında başka bir kimse için olmadığını belirtir. O halde her iki görüşe göre de “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” sözü, hamdin Allâh’tan başka herhangi bir varlık için söz konusu edilemeyeceğini ifade eder.³¹³

³¹⁰ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 49.

³¹¹ Âlûsî, ayrıca Zemahşerî’yi cins mânâsını kabul etmesinde, Mûtezile mezhebine olan temâyülünün ve Arapça dil inceliklerinin etkilemiş olabileceğine işâret etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Âlûsî, a.g.e., c. I, s. 121-122.

³¹² el-Beydâvî, a.g.e., c. I, s. 27.

³¹³ er-Râzî, a.g.e., c. I, s. 180.

Nesefî ve İbn Kesîr, söz konusu “ل/el” takısının “*istiğrâk*” ifade ettiğini söylemektedir.³¹⁴ Ebussuûd ise cins mânâsında olduğunu vurgularken zayıf bir görüş olarak *istiğrâk* mânâsına da zikretmektedir.³¹⁵

Muhammed Abduh’a göre hamd kelimesinin başındaki “ل/el” takısı cins içindir, ahd ve *istiğrâk* için değildir. Çünkü âyette “ل/el” takısının ahd veya *istiğrâk* mânâsına geldiğine dair herhangi bir delil mevcut değildir. Cümlenin mânâsı da şu şekildedir: “Bütün çeşitleriyle, hamd edilmesi uygun olan her şeyin kaynağı Allâh’tır ve yine ona döner.” Öyleyse her hâlükarda hamd Allâh’a âittir.³¹⁶ Aynı şekilde Tâhir b. Âşur da cins mânâsını tercih etmekte ve buna yönelik açıklamalar yapmaktadır.³¹⁷

Rûhu’l Furkân tefsirinde konu ilişkin şu bilgiler verilmektedir: “الحمد/el-Hamdu lillâh’ cümlesinin başındaki ‘ل/el’ takısı, ya başında bulunduğu fertlerinden daha önce belli olan ve bilinen bir bölümüne delâlet ettiğini gösteren **ahd-i haricî** mânâsındadır. Buna göre mânâ; kâmil (en üstün) hamd, yani Allâh’ın kendine yaptığı hamd veya Peygamberlerin hamdi demektir. Yahut başında bulunduğu bütün fertlerini içine aldığı gösteren **istiğrâk ve umum** mânâsındadır ki, buna göre cümlenin anlamı ‘bütün hamdler Allâh’a âittir’ olur. Veya da başında bulunduğu kelimenin fertlerini kastetmeden genel bir mânâyı delâlet eden **cins** mânâsında kullanılmıştır. Buna göre anlam; ‘hamdin cinsi ve hakîkati Allâh’a âittir.’ Şeklinde olur. Bu son mânâ zâhir ehline göre daha uygun ve daha mübâlağalıdır. Çünkü hamdin hakîkati Allâh’a mahsus kılındığında hamdin bütün fertleri zaten buraya girmiş olur.”³¹⁸

Görüldüğü üzere söz konusu “ل/el” takısı hakkında genellikle cins veya *istiğrâk* mânâsında olduğu söylenmekte ve bu mânâlara uygun olarak cümle hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Söz konusu mânâlar içerisinde, hamd kelimesinin başındaki “ل/el” takısının *istiğrâk* ifade ettiği yönündeki görüş daha tercihe şâyan gözükmektedir. Çünkü cins mânâsı kabul edildiğinde bu, tüm hamdlerin değil de sadece hamd cinsinden olan şeylerin Allâh’a âidiyyetini bildirmektedir. Oysa malum olduğu üzere *istiğrâk*

³¹⁴ en-Nesefî, a.g.e., c. I, s. 29; İbn Kesîr, a.g.e., c. I, s. 131.

³¹⁵ Ebussuûd, a.g.e., c. I, s. 19.

³¹⁶ Reşid Rızâ, a.g.e., c. I, s. 49.

³¹⁷ İbn Âşûr, c. I, s. 159.

³¹⁸ Ustaosmanoğlu, Mahmud, *Rûhu’l-Furkân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, Sıraç Kitabevi, İstanbul 1991, c. I, s. 73-74.

mânâsı esas alındığında cümlelerin anlamı “*bütün hamdler Allâh’a mahsustur.*” şeklinde olmaktadır ki, bu da cümlelerin zâhirinden anlaşılan mânâdır.

Tefsirlerde “*الحمد لله/el-Hamdu lillâh*” cümlesiyle ilgili olarak üzerinde durulan bir diğer konu, “Allâh” lafzının başındaki “*l*am” harf-i cerrinin fonksiyonudur. Söz konusu harf-i cerr, cümle üzerinde nasıl bir etki yapmaktadır. Şimdi bu konuya kısaca temas edelim.

Taberî ve Zemahşerî gibi âlimler konu hakkında bir açıklama yapmazken, Beğavî tefsîrinde söz konusu “*l*am” harf-i cerrinin “*istihkâk*” mânâsında olduğunu ifade etmektedir.³¹⁹

Râzî, “*الحمد لله/el-Hamdu lillâh*” cümlesinde yer alan “Allâh” lafzının başındaki “*l*am” harf-i cerrinin “*tahsîs, mülk, hâkimiyet ve kudret*” mânâlarına geldiğini belirterek, cümlelerin bu üç anlamı da ihtivâ ettiğini söylemektedir. Çünkü “*l*am” harf-i cerrinin tahsîs mânâsında olduğu kabul edildiğinde anlam, “*ihsânının ve lütfunun çok olması ve azâmetinin yüceliği sebebiyle bütün hamdler sadece Allâh’a mahsustur ve O’na yakışır*” şeklinde olur ki, bu mânânın doğruluğunda bir şüphe yoktur. “*l*am” harf-i ceri mülk mânâsında kabul edildiğinde “hamd Allâh’ın mülküdür” anlamı ortaya çıkmaktadır. Eğer “*l*am” harf-i ceri hakimiyet ve kudret mânâsında kabul edilirse Allâh Teâlâ zâten hüküm ve kudret sahibidir. Allâh, zâtı gereği vâcip bir varlıktır. Diğer varlıklar ise zâtları gereği mümkün varlıklardır. Zâtı gereği vâcip, zâtı gereği mümkün varlıklar üzerinde hâkimiyet sâhibidir. O halde “*l*am” harf-i cerrinin bu mânâları da dikkate alındığında “*الحمد لله/el-Hamdu lillâh*” sözü, “hamd, ancak Allâh’a lâyıktır; O’nun mülkü ve milkidir; O, her şeye hâkimdir” anlamına gelir.³²⁰

Hatîb eş-Şirbînî, “*ل*am” harf-i cerrinin mülk, istihkâk veya ihtisâs mânâlarına geldiğini belirttikten sonra konu hakkındaki görüşünü şu şekilde açıklamaktadır: “Cümleye en uygun düşen, ‘*l*am’ın mülk ve istihkâk mânâlarını da kapsayacak şekilde ihtisâs mânâsında olmasıdır.”³²¹

³¹⁹ el-Beğavî, a.g.e., c. I, s. 52.

³²⁰ er-Râzî, a.g.e., c. I, s. 180. Lam harf-i cerrinin diğer mânâları için bkz. Semîn el-Halebî, a.g.e., c. I, s. 42-44.

³²¹ Hatîb eş-Şirbînî, a.g.e., c. I, s. 29.

Hâzin'e göre “ل/la” harf-i cerri istihkâk mânâsındadır. Bu haliyle cümlelerin mânâsı şöyle olur: Mutlak mânâda bütün mahlûkâta lütuf ve ihsanda bulunmasından dolayı hamde lâyük Allâh'tır.³²²

Elmalılı M. Hamdi Yazır, “ل/la” harf-i cerrinin ihtisâs, istihkâk ve mülkiyet mânâlarına geldiğini belirttikten sonra “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinde bu harf-i cerrin istihkâk ve mülkiyet mânâlarını da kapsayacak şekilde ihtisâs mânâsında olduğunu söylemektedir.³²³

Tâhir b. Âşûr ise bu harf-i cerrin cümlede ihtisâs veya takviye mânâsını ifade etmek için gelmiş olabileceğini belirtmektedir.³²⁴

Konu hakkında yapılan bu açıklamalardan sonra söz konusu cümlede “ل/la” harf-i cerrinin ihtisâs ve istihkâk mânâlarının daha çok kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Fakat Râzî'nin de belirttiği gibi söz konusu harf-i cerrin mülk ve kudret gibi diğer mânâları da ifade etmesinin önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Çünkü bütün bu anlamlar, hamdin Allâh'a âidiyyetinin farklı yönlerini yansıtmaktadır.

“الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesi üzerinden gerçekleştirilen bir diğer tartışma ise cümlelerin haber mi, inşâ mı yoksa her ikisini de birlikte ifade eden bir cümle mi olduğuna yöneliktir.

Taberî konu hakkında açıkça bir şey söylememekle birlikte, “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinin başında gizli bir “قولوا” emir fiilinin bulunduğu yönünde açıklamalar yapmaktadır.³²⁵ Bu durum, Taberî'nin cümleyi inşâî mânâda kabul ettiğinin bir delilidir.

Mâturîdî'ye göre Fâtiha'nın başında yer alan “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” beyanının zımnında “el-Hamdu lillâh deyiniz.” şeklinde bir emrin bulunması mümkündür. Çünkü hamd Allâh'a nispet edilen bir vasıftır, bunu kendisine izâfe etmemiz gerekmektedir. Bu sebeple Allâh'ın kendisine karşı hamd görevimizi yerine getirmemizi emretmesi de muhtemeldir.³²⁶

³²² el-Hâzin, a.g.e., c. I, s. 19.

³²³ Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 62.

³²⁴ Tahir b. Âşûr, a.g.e., c. I, s. 160.

³²⁵ et-Taberî, a.g.e., c. I, s. 92.

³²⁶ el-Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî (ö.333/944), *Te'vilâtu'l-Kur'ân* (I-XVII+fihris), (Tahk. Ahmet Vanlıoğlu) Mizan Yayınevi, İstanbul 2005, c. I, s. 12.

Hâzin'e göre “الحمد لله” lafzen haber cümlesidir. Bu cümleyle Allâh, hamde lâyük tek varlığın kendisi olduğunu haber vermektedir. Mânen ise emir cümlesidir. Bu haliyle cümlenin mânâsı, “el-Hamdu lillâh deyiniz” şeklinde olur.³²⁷

Âlûsî konu hakkında tartışmaların bulunduğunu söylemektedir. O, âlimlerin pek çoğunun cümlenin zâhirinden de anlaşılan haber mânâsını kabul ettiğini söyledikten sonra kendi görüşünün de bu yönde olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Buhârî'nin konu hakkında müstakil bir kitap telif ettiği bilgisini de paylaşmaktadır.³²⁸

Menâr tefsîrinde konu hakkında genel olarak şunlar söylenmektedir: Cümle, haber cümlesidir fakat inşâ mânâsında kullanılmıştır. Cümlenin haber mânâsında gelmesi, her çeşidiyle güzel övgülerin Allâh'ın hakkı olduğunu ve güzel övgülerin yine ona döndüğünü haber vermektedir. Çünkü Allâh, hamd edenlerin, hamd ettikleri şeylerin hepsiyle muttasıftır. Sıfatları, en yüce sıfatlardır. İhsanları bütün kâinâtı kuşatmıştır. İşte bu nedenle Allâh dışında başkalarına yöneltilen övgülerin hepsi aslı itibariyle Allâh'a yapılmaktadır. Çünkü bütün âlemin kaynağı O'dur. Bundan dolayı hamd Allâh'a âittir. İnşâî mânâyâ gelince ise bu, hamd edenin, yaptığı övgüyü hemen Allâh'a âit kılmasıdır.³²⁹

Tâhir b. Âşur da konunun tartışmalı olduğunu ifade etmektedir. O, konuya ilişkin detaylı bilgi verirken görüşlerini sistematik bir şekilde nakletmekte ve son olarak kendi görüşünü belirtmektedir. Tâhir b. Âşur'a göre terkîbin ihbârî olduğunu kabul edenlerle inşâî olduğunu kabul edenler olmak üzere iki ana grup vardır. Cümlenin ihbârî mânâsını savunanlar kendi aralarında ikiye ayrılırlar. Bir grup “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinin sadece haber mânâsını taşıdığını, cümlenin inşâî mânâ ifade ettiğine yönelik herhangi bir işâretin bulunmadığını söylerken, diğer grup ise cümlenin kesinlikle bir haber cümlesi olduğunu kabul eder fakat inşâî mânânın da kastedilmiş olabileceğini belirtir. Terkîbin inşâî mânâ ifade ettiğini savunanlar ise “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” sözünün sadece inşâ mânâsında olduğunu kabul ederler. Onlara göre cümlenin haber mânâsında anlaşılmasına yönelik bir işâret yoktur. Konu hakkındaki görüşleri

³²⁷ el-Hâzin, a.g.e., c. I, s. 19; benzer görüşler için bkz. İbnu'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, c. I, s. 11; eş-Şenkîfî, Muhammed Emin (ö.1393/1973), *Edvâu'l-Beyân fî İzâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân* (I-IX), DâruÂlemi'l-Fevâid, Mekketu'l-Mukerrame 1426/2005, c. I, s. 32.

³²⁸ Detaylı bilgi için bkz. Âlûsî, a.g.e., c. I, s. 127.

³²⁹ Reşid Rızâ, a.g.e., c. I, s. 49.

açıkladıktan sonra Tâhir b. Âşur kendi görüşünü belirterek terkîbin inşâî mânâda bir haber cümlesi olduğunu ifade etmektedir.³³⁰

Görüldüğü üzere “الحمد لله” cümlesi lafız olarak gerçek mânâda bütün hamdlerin Allâh’a âidiyyetini, Allâh’ın dışındakilerin ise hamde lââyık olmadıklarını³³¹ göstermektedir. Bu gerçeği akıl da kabûl etmektedir. Söz konusu gerçeğin birkaç açıdan izahı mümkündür:

Öncelikle şâyet Allâh Teâlâ, nimet veren bir kimsenin kalbinde, nimet verme duygusunu yaratmasaydı o kimsenin nimet vermesi mümkün olmazdı. Öyleyse gerçekte nimeti veren, bu duyguyu yaratan Allâh Teâlâ’dır.³³² Bu nedenle nimetlerine karşılık sadece Allâh’a hamd etmek gerekir.

Bir başkasına nimet veren herkes, bunu yaparken daima bir karşılık bekler. Yaptığına bir karşılık bekleyen kimse ise tam mânâsıyla in’amda bulunmamış olur. Bu yüzden de gerçek mânâda hamde lââyık olmaz. Allâh ise zatı gereği kâmilidir. Zâtı gereği kâmil bir varlık için kemâl gerekli değildir. Çünkü elde edilmiş elde etmek imkânsızdır. Öyleyse O’nun ikram ve lütufları sırf cömertliği ve ihsanından dolayıdır. İşte bu sebeptendir ki, Allâh gerçek mânâda hamde lââyık yegâne varlıktır.³³³

Allâh’a hamd, ح-م-د /Ha-Mi-De” kökü ve türevleri dışında, ta’zîmi hissettiren “bütün yücelikler Allâh’a âittir”, “bütün yetkiler Allâh’a âittir” gibi lafızlarla da olur. Hatta bir kişi “Zeyd’in yüzü güzeldir” dese hem Zeyd’i vafsetmiş, hem de Allâh’a hamd etmiş olur. Çünkü bütün güzellikleri yaratan ve bütün hayırları lütfeden Allâh’tır. Hakîkî mânâda nimet veren, nimete ulaşmak için sebepleri, vâsıtaları, şartları ve âletleri yaratan da Allâh’tır. Dolayısıyla bütün hamdler ve övgüler gerçekte O’na döner. Zâtı ve sıfatları gereği hamde lââyık O’dur. Gerçek mânâda O’ndan başka hamd edilmeyi hak eden hiçbir şey yoktur.³³⁴ İşte bu nedenle denilmiştir ki, bir insan sanatı veya diğer üstünlükleri sebebiyle bir kişiyi övse, yine de Allâh’ı övmüş olur. Çünkü övülen insandaki yeteneği ve güzelliği ona bahşeden Allâh’tır. Bu nedenle o kişinin övülmesi,

³³⁰ İbn Âşûr, c. I, s. 160-162.

³³¹ Ebu’l-Hasan Burhanuddîn İbrâhim b. ‘Umer b. Hasan el-Bikâ’î (ö. 885/1480), *Nazmu’d-Durer fi Tenâsubi’l-Âyât ve’s-Suver* (I-XXII), Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, Kahire, ts., s. 27.

³³² er-Râzî, a.g.e., c. I, s. 180.

³³³ er-Râzî, a.g.e., c. I, s. 180-181.

³³⁴ Ebu’l-Bekâ, a.g.e., s. 367.

esasinda Allâh'ın övülmesi olur.³³⁵ Buradan hareketle diyebiliriz ki, hamd fiilinin Allâh dışında insanlar için kullanılabilmesi mümkün ise de, bu kullanım gerçek mânâda olmayıp, mecâzîdir. Dînî literatürde Allâh'ı övmek için kullanılan hamd kavramı, insanlar için kullanıldığında “senâ” ve “medh” gibi mânâlara gelir.

Her nimet, varlığı mümkün olan mevcûdât grubuna dâhildir. Varlığı mümkün olan varlıklar ise ister doğrudan, ister dolaylı olsun, Allâh'ın yaratmasıyla var olur. Bu durum her nimetin Allâh'tan geldiğinin bir delilidir. “وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللَّهِ” /Size ulaşan her nimet Allâh'tandır.”³³⁶ âyeti de bunu desteklemektedir. “Hamd”ın mânâsı, in'âma (nimet verme fiiline) karşılık yapılan bir övgü ve senâdır. İn'âm, sadece Allâh'tan neş'et ettiğine göre, Allâh'tan başka hamde müstehak olan hiçbir varlığın olmadığı kesin olarak ortaya çıkmış olur.³³⁷

Bir şeye tam mânâsıyla nimet diyebilmemiz için, nimetin bir menfaat olması, elde edilen menfaatin her türlü zarardan uzak ve kesintiye uğrama korkusundan da emin olması gerekir. Bütün bunları sağlayacak sadece Allâh'tır. Bundan dolayı da, hamde lâîk ancak Allâh'tır.³³⁸

Konu hakkında yapılan bütün bu açıklamalardan sonra cümlelerin lafzen haber, mânânen ise bir inşâ cümlesi olduğu yönündeki görüşün daha çok tercîh edildiği ve Allâh'ın kendisini övdüğü şekilde kullarından kendisini övmelerini irade ettiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte cümlelerin hem lafzen hem de mânânen bir haber cümlesi olarak kabul edilmesinde de bir problem gözükmemektedir. Bu haliyle cümlede Allâh, bütün hamdlerin kendisine âidiyyetini haber vermektedir.

2. Mânâsı

“الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinin ne mânâyâ geldiği hususunda farklı açıklamalar yapılmıştır. Sahâbe döneminden başlayarak konu hakkında yapılan açıklamalara burada yer vereceğiz.

Hiz. Ömer (ö.23/644) (r.a.), “سبحان الله/Subhânallâh ve لا إله إلا الله/Lâ ilâhe illallâh”ın mânâlarını öğrendiklerini fakat “الحمد لله/el-Hamdu lillâh”ın ne anlama

³³⁵ Duman, Z., a.g.e., s. 38-39.

³³⁶ Nahl, 16/53.

³³⁷ er-Râzî, a.g.e., a.y.

³³⁸ er-Râzî, a.g.e., c. I, s. 181.

geldiğini bilmediklerini söylediğinde Hz. Ali (ö.40/661.) (r.a.), “الحمد لله/el-Hamdu lillâh”ı, Allâh’ın kendisi için râzî olduğu bir kelime olarak nitelemekte ve kendisinin bu şekilde övülmekten hoşlandığını söylemektedir.³³⁹

İbn Abbas (ö.68/687) (r.a.), “el-Hamdu lillâh”ın, Allâh’ı şükretmek, O’na teslîm olmak, nimetini ve hidâyetini ikrâr edip itirâf etmek anlamlarına geldiğini söylemektedir.³⁴⁰ Ayrıca İbn Abbas (r.a.), “Kul Rabbine hamd edip ‘el-Hamdu lillâh’ dediğinde, Allâh’ın o kul hakkında ‘kulum bana şükretti’ buyurur”³⁴¹ dediğini de belirtmektedir. Bu rivâyetlerden anlaşılıyor ki İbn Abbas, “hamd” ile “şükür”ü aynı mânâda kabul etmektedir.

Ka’bu’l-Ahbar (ö.32/652), “el-Hamdu lillâh”ın Allâh’ı övmek olduğunu söylerken,³⁴² Dahhâk (ö.105/723) ise bu cümlemin Rahmân’ın ridası (örtüsü)³⁴³ olduğunu ifade etmektedir.

Taberî “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinin mânâsını “*kullarına sayısız nimetler vermesi, kendisine itaat edilmesi için bütün vasıtaları sağlaması, emirlerinin yerine getirilmesi için mükelleflerin vücut organlarını müsâit bir şekilde yaratması, lâıyk olmadıkları halde onları dünyada çeşitli nimetlerle rızıklandırması ve onlara içi nimetlerle dolu ebedî cennete götürecek yolu göstermesi gibi sayısız nimetleri karşılığında şükredilmek, yarattıklarının hiç birine değil, sadece Allâh’a mahsustur.*”³⁴⁴ şeklinde açıklamaktadır.

Elmalılı M. Hamdi Yazır lafzî tahlîlini de yaparak cümlemin mânâsını şu şekilde açıklamaktadır: Arapça’da “ال/el” marifelik, istiğrak, cins veya hakikat ifade eden bir harf-i târifdir. İlk hitap anında hamdın kim tarafından yapıldığı belli değildir. Sonra bu mübtedânın haberi olan “الله”daki “ل/lam”ın ihtisâs, istihkâk ve mülkiyet mânâlarına

³³⁹ İbn Kesîr, a.g.e., c. I, s. 129; es-Suyûtî, Celâluddîn (ö.911/1505), *ed-Durru’l-Mensûr fi’t-Tefsîr bi’l-Me’sûr* (I-XVI) (Tahk. Abdullah Abdilmuhsin et-Turkî), Merkezu Hicr li’l-Buhûs ve’d-Dirâseti’l-Arabiyye ve’l-İslâmiyye, Kahire 2003/1424, c. I, s. 56-57.

³⁴⁰ et-Taberî, a.g.e., c. I, s. 90; İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (ö. 327/938), *Tefsîru’l-Kur’ani’l-Azîm Musneden an Rasûli’llâh ve’s-Sahâbe ve’t-Tâbi’in* (I-X), (Tahk. Es’ad Muhammed Tayyib), Mektebetu Nezar, Riyad 1417/1997, c. I, s. 26; İbn Kesîr, a.g.e., a.y.; es-Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr*, c.I, s. 56.

³⁴¹ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., a.y.; İbn Kesîr, a.g.e., a.y.; es-Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr*, a.y.

³⁴² et-Taberî, a.g.e., c. I, s. 90-91; İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., a.y.; İbn Kesîr, a.g.e., a.y.; es-Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr*, c. I, s. 57.

³⁴³ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., a.y.; İbn Kesîr, a.g.e., a.y.; es-Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr*, a.y.

³⁴⁴ et-Taberî, a.g.e., c. I, s. 90; Taberî, hamd ile şükürü aynı mânâda kabul etmesinden dolayı burada hamd yerine şükür tabirini kullanmaktadır.

geldiği bilinmektedir. Burada “ل/la” harf-i cerrinin ilk mânâsı olan ihtisâs diğerlerini kapsar. Bundan dolayı cümlelerin meâli şöyle olur: Hani herkesin malûmu ve en son ümidi olarak istediği hamd hakikati yok mu? İşte hâmidîyyet ve mahmûdiyyet, bütün cinsi ile, hatta bütün dereceleri, çeşitleri ve fertleri ile o hamd Allâh’a mahsustur, Allâh’ın hakkıdır, Allâh’ın mülküdür.³⁴⁵

Dikkat edilirse görülecektir ki, “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinde hamd mastarının fâili ve mefûlu yani öznesi ve tümleci yoktur. Oysa Arap dilinde harf-i târifle belirli hale getirilen mastarlar fâil ve mefûl alırlar. Bu haliyle cümlelerin anlamı şu şekilde olmaktadır: “Hamd kime yapılırsa yapılsın, kim yaparsa yapsın, Allâh adıyla anılan yaratıcı kudrete mahsustur.”³⁴⁶

“الحمد لله/el-Hamdu lillâh”, hem geçmiş hem de gelecekle alâkalı bir sözdür. Geçmiş ile alâkası, hamdin önceden verilmiş nimetlere bir şükür olarak yapılmasıdır. Gelecekle alâkasına gelince ise hamd, gelecekte nimetlerin yenilenmesine vesile olur. “لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ / Eğer şükrederseniz, elbette size nimetimi artırırım.”³⁴⁷ âyeti buna delildir. Akıl da bu gerçeği kabul eder. Çünkü geçmişte elde edilen nimetler kulluğa ve ibadete sevk eder. Kul ibadetle meşgul olunca, kendisine Allâh’ın nimetlerinin ve muhabbetinin kapıları açılır. Bu da nimetlerin en büyüğüdür. İşte bu nedenledir ki, Allâh’a hamd etmek, geçmişle alâkası sebebiyle cehennem kapılarını kapatır; gelecekle alâkasından dolayı da cennetin kapılarını açar.³⁴⁸

الحمد لله/el-Hamdu lillâh; medh, zikir, şükür, nimeti ikrar, minnet ve dua cümlesidir. “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” diyen insan, yaratan, yaşatan, bütün nimetlerini var eden ve kemâl sıfatlarıyla muttasıf Allâh’ı anmış, övmüş, nimetlerini ikrar etmiş, minnet duymuş, O’na dua ve şükretmiş olur. Ayrıca “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesi Allâh’ın hayat, ilim, irade, kudret sıfatlarıyla muttasıf olduğuna delâlet eder. Söz konusu cümlede “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ/Lâ ilâhe illallâh” anlamı da vardır. Bu sebeple bazı İslâm bilginleri “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesi “لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ/Lâ ilâhe illallâh” cümlesinden

³⁴⁵ Elmalılı, a.g.e., c. I, s. 62.

³⁴⁶ Öztürk, Y.N., a.g.e., s. 165.

³⁴⁷ İbrâhim, 14/7.

³⁴⁸ er-Râzî, a.g.e., c. I, s. 183.

daha faziletlidir. Çünkü “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” tevhîd ve hamd cümlesi iken, “لا إله إلا الله/Lâ ilâhe illallâh” sadece tevhîd cümlesidir demişlerdir.³⁴⁹

Sonuç itibariyle “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” terkinin, bütün hamdlerin Allâh’a âidiyyetini haber veren bir cümle olduğu anlaşılmaktadır. Allâh zâtı gereği hamde lâyıktır. Bir takım insanların O’na hamd etmemesi bu gerçeği değiştirmez.

3. Kırâatı

Kaynaklarda “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesiyle ilgili olarak dört kırâat zikredilmektedir. Şimdi bu kırâatler hakkında bilgi verelim.

3.1. “-Dal” harfinin mansûb (fethalı) okunduğu kırâat

“الحمد لله” şeklinde okunan bu kırâatte “hamd” kelimesinin fetha okunmasının nedeni, “أحمد/نحمد” gibi hazfedilmiş bir fiildir. Burada aslolan “الحمد” şeklinde fethalı okunuş olmasına rağmen “الحمد” kırâatı tercih edilmiştir. Çünkü “hamd” kelimesi fethalı okunduğunda cümle fiil cümlesi; ötreli okunduğunda ise isim cümlesi olmaktadır. Fiil cümlesi hudûs ve teceddüt ifade eder. İsim cümlesi ise subût ve devamlılık arz eder. Bu nedenle isim cümlesi fiil cümlesinden daha güçlüdür ve burada nasb kırâatından ref’ kırâatına bir geçiş olmuştur.³⁵⁰ Taberî, nasb kırâatının cümlelerin mânâsını bozduğunu ve bu kırâatı okuyan kârinin cezası hak edeceğini söylemektedir.³⁵¹

3.2. “-Dal” harfinin merfû (ötreli) “lam” harfinin meksûr (kesreli) okunduğu kırâat

³⁴⁹ Karaman, F., a.g.e., s. 627-628. Bazı âlimler bu görüşün tam tersini kabul ederek, “لا إله إلا الله/Lâ ilâhe illallâh” demenin “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” demekten daha faziletli olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bu söz hem küfrü hem de şirki ortadan kaldırır. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) “Lâ ilâhe illallâh” deyinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolunduğunu söylemektedir. İfade edilen hususlar “Lâ ilâhe illallâh” demenin daha faziletli olduğuna delildir. İbn Atiyye de “Lâ ilâhe illallâh” demenin daha faziletli olduğunu belirterek buna delil olarak şu hadîsi zikretmektedir: “Ben ve benden önceki Peygamberlerin söylemiş olduğu en faziletli söz ‘لا إله إلا الله وحده لا شريك له’/Lâ ilâhe illallâhu vahdehû lâ şerîke leh”dir. (Malik b. Enes, Hac 246, c. I, s. 422-423) Detaylı bilgi için bkz. İbn Atiyye, c. I, s. 66; el-Kurtubî, a.g.e., c. I, s. 132; İbn Cuzey, a.g.e., c. I, s. 45.

³⁵⁰ Kur’ân’da Zâriyât Sûresi (51/25.) âyetindeki kullanımın başka bir misali Hz. İbrâhim ile meleklerin birbirlerini selamlamaları esnasında görülmektedir. İlgili âyette meleklerin selamı “سَلَامًا” şeklinde mansûb; Hz. İbrâhim’in selamı ise “سَلَامٌ” şeklinde merfû olarak gelmiştir. İkinci selamın merfû oluşu, Hz. İbrâhim (a.s)’in melekleri, onların verdikleri selamdan daha güzeliyle selamladığını göstermek içindir. Çünkü selam kelimesinin merfû olması, karşılık olarak verilen selamın subûtuna işaret etmektedir. ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 48; Ebussuûd, a.g.e., c. I, s. 19; en-Nesefî, a.g.e., c. I, s. 29. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Âşûr, c. I, s. 158.

³⁵¹ et-Taberî, a.g.e., c. I, s. 91.

Yedi kırâat imamı ve cumhur ulemâ “الحمدُ لله” okuyuşu üzerinde icmâ etmişlerdir.³⁵² İbn Abbâs, mensûr olmasından dolayı tercih edilen kırâatın merfû okunuş olduğunu belirtmektedir.³⁵³ Zeccâc ise, Kur’ân’da yer alan “hamd” kelimesinin harekesinin sadece ref’ (ötreli) okunabileceğini söylemektedir.³⁵⁴ Bu okuyuşa göre “الحمدُ” kelimesi mübtedâ; “الله” ise haberdur. Merfû kırâat, “Allâh’a hamd ettim” cümlesinin mânâsını taşımasının yanı sıra, bu kırâatı okuyan kimse hem kendisinin hem de bütün mahlûkâtın Allâh’a hamd ettiğini haber vermektedir. Mansûb okunan kırâatte böyle bir incelik yoktur. Nasb kırâatını okuyan kişi, sadece kendi hamdinin Allâh’a olduğunu haber vermektedir.³⁵⁵

3.3. “-ı/Dal” ve “-ı/lam” harflerinin her ikisinin de meksûr (kesreli) okunduğu kırâat

Bu kırâata göre okuyuş “الحمدِ لله” şeklinde olmaktadır. Hamdele lafzı Araplar arasında çok kullanıldığından dolayı zamanla tek bir isim halini almıştır. Tek bir ismi tellaffuz ederken, zammeden sonra kesrayı söylemek dillerine zor geldiğinden, “-ı/dal” ve “-ı/lam” harflerinin her ikisinin harekesini de kesra yapmışlardır. İşte böylece “الحمدِ لله” şeklindeki okuyuş ortaya çıkmıştır.³⁵⁶

3.4. “-ı/dal” ve “-ı/lam” harflerinin her ikisinin de merfû (ötreli) okunduğu kırâat

Bu kırâate göre okuyuş, lam harf-i cerrinin harekesinin, kendisinden önceki dâl harfinin harekesine tâbî kılınarak “الحمدُ لله” şeklinde olmaktadır. Hamdele cümlesi, lafızlar arasında tecânüs (uygunluk) olsun diye burada bu şekilde okunmaktadır. Araplar arasında bu uygulama oldukça yaygındır.³⁵⁷

Zemahşerî, zikredilen son iki kırâatten “الحمدُ لله” şeklinde olanının daha tercihe şâyan olduğunu belirtmektedir.³⁵⁸ İbn Kesîr ise “الحمدُ لله” şeklindeki kırâata dâir bir

³⁵² el-Ferrâ, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyad b. Ya’kûb (ö.207/822), *Meâni’l-Kur’ân* (I-III), (Tahk. Muhammed Ali Neccâr, Ahmed Yûsuf Necâtî), Dâru’s-Surûr, y.y., t.s., c. I, s. 3; et-Taberî, a.g.e., c. I, s. 91; el-Ezherî, a.g.e., c. I, s. 913; İbn Atiyye, a.g.e., a.y.; İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-Mesîr*, c. I, s. 10.

³⁵³ el-Ezherî, a.g.e., a.y.; İbn Manzûr, a.g.e.,

³⁵⁴ ez-Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim b. es-Serî (ö.311/923), *Meâni’l-Kur’ân ve İ’râbu’l*, (I-V), (Tahk. Dr. Abdu’l-Celil Abduh Şelbî), Âlemu’l-Kutub, Beyrut 1409/1988, c. I, s. 45.

³⁵⁵ en-Nahhâs, a.g.e., c. I, s. 57; el-Kurtubî, a.g.e., c. I, s. 135.

³⁵⁶ el-Ferrâ, a.g.e., a.y.; el-Ezherî, a.g.e., a.y.

³⁵⁷ el-Kurtubî, a.g.e., c. I, s. 136. Misaller için ayrıca bkz. el-Ferrâ, a.g.e., c. I, s. 4.

³⁵⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 52-53.

takım deliller zikredildiğini belirttikten sonra bu delillerin şâz olduğunu ifade etmektedir.³⁵⁹

VIII. DEĞERLENDİRME

İlk bölümün sonunda bir değerlendirme yapacak olursak şunları söyleyebiliriz:

Öncelikle Arapça bir kelime olan “حمد/hamd”, “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünden türemiş bir mastardır. Kadîm sözlüklerde farklı türevleriyle birlikte incelendiğinde söz konusu kelimenin “*gönül hoşnutluğu içerisinde yapılan övgü*” anlamında olduğu görülmektedir. Çoğunlukla tefsîrlerde ve kavramların ele alınıp incelendiği bazı eserlerde “hamd” kavramıyla ilgili olarak “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünün en temel mânâsı olan “övgü” anlamının ön plana çıkartıldığı bir takım açıklamalar yer almaktadır. Söz konusu açıklamaları dikkate alarak “hamd”i diğer övgü lafızlarından ayıran özelliklerini de kapsayacak şekilde tanımlayacak olursak şöyle diyebiliriz: *Nimet olsun olmasın, iradeye dayalı (ihtiyârî) güzelliği, ta’zîm kastıyla, gönül hoşnutluğu içerisinde ve güzel bir şekilde sadece dil ile övmektir.*

Arapça’da “hamd” kelimesine yakın anlamda geçen “şükür”, “medh” ve “senâ” gibi kelimeler bulunmaktadır. Söz konusu kelimelerin hepsinde de “hamd”de olduğu gibi bir övgü anlamı vardır. Fakat hamd, mükemmel mânâda yapılan övgü olması sebebiyle benzer övgü lafızlarından daha üstün ve farklı bir konuma sahiptir. İşte bu nedenle Kur’ân-ı Kerîm’de Allâh’ı övmek için şükür, medh ve senâ gibi lafızlar değil de, “hamd” kullanılmaktadır.

Arap dilinde “hamd”in zıt anlamlı olarak çoğunlukla “zemm” kelimesi zikredilmekle birlikte az da olsa “hicv”in, hamd”in zıttı olduğuna dair açıklamalara da rastlanmaktadır. Aslında konuyla ilgili olarak kadîm sözlüklere bakıldığında “medh”in zıttının “hicv” olduğu açıkça görülmektedir. Hal böyle iken “hamd” kelimesinin zıttı olarak hem “zemm”, hem de “hicv” kelimesinin zikredilmesindeki en büyük etkenin, bazı âlimler tarafından “hamd” ile “medh”in aynı mânâda kabul edilmesi olduğu anlaşılmaktadır. Fakat burada hemen şunu belirtmek gerekir ki, “hamd” ile “medh” övgü ifâde etmeleri noktasında bir olmalarına rağmen, aralarında ciddî kullanım farklılıkları vardır. Bu nedenle “hamd” ile “medh”in tamamıyla aynı mânâyı ifâde ettiklerini söylemek mümkün gözükmemektedir.

³⁵⁹ İbn Kesîr, a.g.e., c. I, s. 128.

Kaynaklarda “hamd” ile “şükür” arasındaki ilişki üzerinde yoğun bir şekilde durulmaktadır. Tarihi seyir içerisinde hamd ile şükürün aynı olduğu, “hamd”in “şükür”den daha farklı ve kapsamlı bir kavram olduğu ve “hamd” ile “şükür” arasında umum-husus ilişkisi olduğu yönünde farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Konuyla ilgili bütün açıklamalar incelendiğinde “hamd”in genel mânâda “şükür”den daha farklı ve kapsamlı bir kavram olduğu anlaşılmaktadır.

Hamd, Kur’ân’ın temel kavramlarından biridir. Hamd ve türevleri Kur’ân’da 44 farklı sûrede, 66 farklı âyette toplam 68 defa geçmektedir. Bu yerlerden kırk üçünde “hamd” kelimesi mastar, bir yerde ism-i fâil, bir yerde ism-i mefûl, on yedi yerde sıfatı müşebbehe olarak faîl vezninde, bir yerde muzâfî fiil şeklinde, başka bir yerde ismi tafdîl kalıbında, dört yerde ise tefîl babından ism-i mefûl olarak gelmektedir. “Hamd”in mastar olarak kullanıldığı kırk üç yerin hepsinde bu lafız Allâh’a nisbet edilmektedir. Bu durum “hamd” lafzının dînî literatürde Allâh’tan başka hiçbir kimse için kullanılamayacağını bir delilidir. “Hamd”in Allâh’a izafe edildiği kırk üç yerin yirmi üçünde kelime, “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesi içerisinde geçmekte, ayrıca bu yerlerden beşinde “el-Hamdu lillah” lafzından sonra “رب العالمين/Rabbi’l-âlemîn” sıfatı zikredilmektedir. Beş yerde câr ve mecrûr “hamd” lafzından önce zikredilmektedir. Bu şekliyle cümleler hasr ifade etmektedir. Öte yandan “hamd” kelimesi on beş âyette Rab ismine veya Allâh’a râci bir zamire muzaf olmuştur. Bunların dışında “Hamd” kelimesi Kur’ân’da on dört âyette “tesbîh” lafzı ile birlikte kullanılmaktadır. Bir âyette Allâh’a “hamd” edenler mânâsında “Hâmidûn” kelimesi geçmektedir. Bu kökten türeyen ve Allâh’ın isimlerinden de biri olan “Hamîd” kelimesi, Kur’ân’da on yedi yerde geçmekte, bunların onunda “Ğanî”, üçünde “Azîz”, bir yerde “Mecîd”, bir yerde “Hakîm”, başka bir yerde de “Velî” ismiyle birlikte Allâh’a nispet edilerek kullanılmaktadır. Hamîd kelimesi sadece bir yerde Allâh’ın diğer bir ismiyle birlikte zikredilmemekte, bu yerde “sırât” kelimesinin muzâfun ileyhi olarak geçmektedir. Hz. Peygamber’e verileceği vaad edilen övgüye lâyık makamı belirten “makâm-ı mahmûd” terkipteki mahmûd kelimesi de yine bu kökten türemiştir. Ayrıca bu kökten türeyip Hz. Peygamber’e ad olarak kullanılan Ahmed ismi bir âyette, Muhammed ismi ise dört ayette geçmektedir. Bir âyette yaptıklarıyla gururlananlar ve yapmadıklarıyla övülmek isteyenler yerilirken bu kökten türeyen bir fiil kullanılmaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’de

hamd ve türevlerinin kullanımı incelendiğinde söz konusu kelimelerin “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünün en bariz mânâsı olan “övgü” anlamını yansıttıkları görülmektedir.

“Hamd” ile ilgili hadîslere bakıldığında ise bu kelimenin Kur’ân’da olduğu gibi hadîslerde de çoğunlukla “övgü” anlamında kullanıldığına dair pek çok rivâyete rastlanmaktadır. Söz konusu rivâyetlerde bir takım nimetleri ve üstün vasıfları sebebiyle Allâh’a hamd edildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra kaynaklarda “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünün bir diğer önemli kök anlamı olan “rıza ve hoşnutluk” mânâsı yansıtan rivâyetler de bulunmaktadır.

Tefsîrlerde “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinin detaylı bir şekilde incelendiği görülmektedir. Çoğu tefsîrde özellikle de Fâtiha sûresi tefsîr edilirken bu cümle üzerinde durularak “hamd” kelimesinin başındaki “ال/el” takısı, Allâh lafzının başındaki “ل/lam” harfi ceri hakkında açıklamalar yapılmakta ve cümlemin haber mi, inşâ mı yoksa hem haber hem de inşâ bildiren bir cümle mi olduğu konusu tartışılmaktadır.

“el-Hamdu lillâh” terkininde yer alan “ال/el” takısı hakkında genellikle cins veya istiğrâk mânâsında olduğu söylenmekte ve bu mânâlara uygun olarak cümle hakkında açıklamalar yapılmaktadır. Zikredilen mânâlar içerisinde, “hamd” kelimesinin başındaki “ال/el” takısının istiğrâk ifâde ettiğı yönündeki görüş daha tercîhe şâyan gözükmektedir. Çünkü cins mânâsı kabul edildiğinde bu, tüm hamdlerin değil de sadece hamd cinsinden olan şeylerin Allâh’a âidiyyetini bildirmektedir. Oysa malum olduğu üzere istiğrâk mânâsı esas alındığında cümlemin anlamı “bütün hamdler Allâh’a mahsustur.” şeklinde olmaktadır ki, bu da cümlemin zâhirinden anlaşılan mânâdır.

Söz konusu cümlede yer alan “ل/lam” harfi cerinin farklı anlamları içerisinde ihtisâs ve istihkâk mânâlarının daha çok kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Fakat Râzî’nin de belirttiğı gibi söz konusu harf-i cerrin mülk ve kudret gibi diğer mânâları da ifâde etmesinin önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Çünkü bütün bu anlamlar, “hamd”in Allâh’a âit oluşunun farklı yönlerini yansıtmaktadır.

“الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinin lafzen haber, mânâen ise bir inşâ cümlesi olduğu yönündeki görüş pek çok âlim tarafından kabul görmektedir. Bununla birlikte cümlemin hem lafzen hem de mânâen bir haber cümlesi olarak kabul edilmesinde bir problem gözükmemektedir. Bu haliyle cümlede Allâh, bütün hamdlerin kendisine âit olduğunu haber vermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHTEVA AÇISINDAN KUR'ÂN-I KERÎM'DE HAMD KAVRAMININ ANLAM VE İÇERİĞİ

Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan önemli kavramlarından biri olan hamd, farklı türevleriyle birlikte değişik varlık grupları tarafından, çeşitli vesilelerle Allâh'ı övmek için kullanılan bir övgü lafzıdır. Nitekim âyetlerde Peygamberler, cennetlikler, melekler ve cansız varlıklar gibi çeşitli varlık grupları tarafından, farklı sebeplere binâen Allâh'a hamd edildiği görülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de beş sûre Allâh'a hamd ile başlamaktadır. Hamd ile başlayan sûrelerde Allâh Teâlâ'nın bir takım üstün vasıflarına dikkat çekilmekte ve niçin sadece Allâh'a hamd edilmesi gerektiği sorusuna cevap mahiyetinde bilgiler sunulmaktadır. "Hamd" konusuyla ilgili olarak âyetlere bakıldığında hamd-tesbîh ve hamd-ğınâ birlikteliği de dikkatleri çekmektedir. Nitekim Kur'ân'da on dört yerde "hamd" ve "tesbîh" lafızları beraber kullanılmakta, ilk önce Allâh Teâlâ her türlü noksanlıktan tenzîh edilerek bütün övgülerin Allâh'ın hakkı olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte âyetlerde "عَنِّيْ حَمِيدٌ"/her bakımdan zengindir, övülmeye lâyıktır" ifadelerine yer verilerek her şeyin mülkiyetinin Allâh (c.c.)'ın elinde bulunduğu ifade edilmekte ve hiç kimse övmese bile O'nun zâtı gereği övgüye lâyık olduğu gerçeği üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde ifade edilen konular üzerinde açıklamalar yaparak Kur'ân bütünlüğü içerisinde "hamd"ın mahiyetini ortaya koyacağız.

Öncelikle Kur'ân'da Allâh'a hamd ile başlayan sûreler konusunu ele alalım.

I. KUR'ÂN'DA ALLÂH'A HAMD İLE BAŞLAYAN SÛRELER

Kur'ân-ı Kerîm'de Fâtiha, En'âm, Kehf, Sebe' ve Fâtır sûreleri Allâh'a hamd ile başlamaktadır. Söz konusu sûrelerde başta yaratma konusundaki eşsiz kudreti olmak üzere üstün vasıflarından dolayı Allâh'a hamd edilmektedir. Şimdi hamd ile başlayan sûrelerdeki ilgili âyetleri inceleyerek, Allâh'a hamd sebeplerini ortaya koymaya çalışalım.

1. Sûre Başlarında Allâh'a Hamd İfade Eden Âyetler

Allâh (c.c.) Fâtiha sûresinde kitabını kendi zâtına hamd ederek açmıştır:

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“Bütün hamdler, âlemlerin Rabbi Allâh’a mahsustur.”³⁶⁰

Daha sonrada âdeta niçin kendisinin hamde lââyık olduğunun delillerini sıralamıştır. Allâh hamd edilmeye lââyıktır çünkü O, bütün âlemlerin Rabbi’dir. Arapça’da “Rab” kelimesi; “melik”, “mâlik”, “kefil”, “rızk” veren, “ihtiyaçları karşılayan”, “koruyucu”, “hükümrân”, “kanun koyan”, “yöneten” ve “düzenleyen” gibi anlamlara gelir. Allâh, tüm bu anlamlarıyla âlemlerin Rabbi’dir.³⁶¹ Bütün mâhlûkâtın sahibi ve her türlü ihtiyaçlarını gideren yegâne varlıktır. İşte bu yüzden sadece Allâh’a hamd edilmesi gerekir.

Ayrıca Allâh Rahmân ve Rahîm’dir. Kur’ân dilinde “Rahmân” ismi sadece Allâh’a mahsustur, başka hiçbir varlık için kullanılmamıştır. “Rahmân”, “en uzak geçmişe doğru bütün yaratılmışlara sonsuz ve sınırsız lütuf, ihsan, rahmet bahşeden” demektir. Rahmân, rahmetiyle muamele ederken buna mazhar olan varlığın hak etmesine, lââyık olmasına bakmaz, bu sıfatın tecellisi yağmur gibi her şeyin üzerine yağar, güneş gibi her şeyi ısıtır ve aydınlatır.

Rahîm, “çok merhametli, rahmeti bol” demektir. Bu sıfatla kullar da nitelelenebilir. Allâh’ın rahîm sıfatı ve ismi O’nun daha ziyade kullarının gelecekte elde etmek üzere hak ettikleri, lââyık oldukları sınırsız rahmetini, lütuf ve merhametini ifade etmektedir. “Esirgemek” ve “bağışlamak” bu sonsuz, engin ve etkisi çeşitli rahmetin ancak bir parçası, etkilerinin yalnızca bir çeşididir.³⁶² Allâh Teâlâ kullarına bu derece şefkatli ve merhametli iken O’ndan başkasına hamd etmek, övgüler yöneltmek, en hafif ifadeyle nankörlükten başka bir şey değildir.

Son olarak sûrede Allâh, din gününün sahibi olmasını hamde konu etmektedir. Hesap gününde de bütün tasarruflar Allâh’a âittir. O, herkese yaptığığın karşılığını eksiksiz olarak verecektir.

Sûrede bütün hamdlerin Allâh’a âidiyyeti haber verildikten sonra, O’nun Rablığı, kullarına karşı çok şefkatli ve merhametli oluşu, âlemlerin sâhibi ve mülkünü

³⁶⁰ Fâtiha, 1/1.

³⁶¹ el-Mevdûdî, a.g.e., c. I, s. 41.

³⁶² Karaman, Hayreddin; Çağrı, Mustafa; Dönmez, İbrâhim Kafi; Gümüş, Sadrettin, *Kur’ân yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (I-V), D.İ.B Yayınları, Ankara 2007, c. I, c. 59.

elinde bulundurması, her çeşit nimeti lütfetmesi, din gününün sahibi olması gibi sıfatlarının zikredilmesi, hamdin sadece bu gibi üstün vasıflara sahip zâtın hakkı olduğuna işâret etmektedir. Bu gibi vasıfları bulunmayan bir varlığa asla hamd edilemez.³⁶³

Enâm sûresi, Allâh’a hamd ile başlayan bir diğer sûredir. Sûrenin Allâh’a hamdi konu alan ilk âyetinde Allâh’ın gökleri ve yeri, karanlığı ve ışığı yaratmasından bahsedilmekte, buna rağmen yine de kâfirlerin, putları rablerine eş koşmaları eleştirilmektedir.

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ

“**Bütün hamdler, semaları ve arzı yaratan, zulmeti ve nuru var eden Allâh’a mahsustur. Sonra da kâfirler, Rab’lerine (başka şeyleri) eş (denk, adl) tutuyorlar.**”³⁶⁴

Allâh, direksiz olarak semâyı yükseltmiş ve onu herhangi bir eğrilik ve kusur bulunmaksızın muntazam bir şekilde yaratmıştır. Orada Güneşi ve Ayı iki alamet olarak var etmiş, gökyüzünü yıldızlarla süslemiştir. Yine bir alamet olmak üzere gökyüzünde bulutları var etmiştir. Yeri yayıp döşemiş, orada rızık ve bitkileri yaratmış ve üzerinde her bir canlıdan yaymıştır. Yerde sağlam kazıklar gibi dağları yaratmış, yollar açmıştır. Nehirler akıtmış, denizler yaratmıştır. Taşlardan da pınarlar fişkırtmıştır. Bütün bunlar O’nun birliğine, kudretine, tek ve kâhâr olduğuna dâir birer delildir.³⁶⁵ İşte söz konusu deliller vasıtasıyla insanların kendi elleriyle yaptıkları bir takım putlara tapmak ve hamd etmek yerine her şeyin yaratıcı Allâh’a kulluk ve hamd etmeleri gerektiği hatırlatılmaktadır.

Kehf sûresinin başında Allâh’a şöyle hamd edilmektedir:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا

“**Bütün hamdler, kuluna Kitab’ı (Kur’an’ı) indiren ve onda hiçbir eğrilik yapmayan Allâh’a mahsustur.**”³⁶⁶

Bu âyette kulu Hz. Muhammed (s.a.v.)’e Kur’ân’ı indirmesinden dolayı sadece Allâh’ın hamd edilmeyi hak ettiği belirtilmekte, bunun yanı sıra Kur’ân’ın tutarsız yönü

³⁶³ en-Nesefî, a.g.e., c. I, s. 31.

³⁶⁴ Enâm, 6/1.

³⁶⁵ el-Kurtubî, a.g.e., c. VI, s. 384.

³⁶⁶ Kehf, 18/1.

bulunmayan dosdoğru bir kitap olduğuna da vurgu yapılmaktadır.

Yüce Allâh tarafından Hz. Peygamber (s.a.v.)’e indirilen Kur’ân, nimetlerin en büyüğü olduğu için âyetinde övgü ve saygıya başkasının değil, sadece Kur’ân’ı gönderen Allâh Teâlâ’nın lâayık olduğu bildirilmiştir. İnsanları karanlıktan aydınlığa, dalâletten hidâyete kavuşturan, imân ve İslâm’ı öğreten, dünya ve âhirette mutlu bir hayat sürdürebilmeleri için onlara Allâh’ın emir ve yasaklarını, dinin hükümlerini, sevap ve cezayı bildiren, yanlış ve çelişkisi bulunmayan dosdoğru bir kitabın indirilmesi, genelde bütün insanlık, özelde Hz. Muhammed (s.a.v.) için en büyük nimettir. Böyle bir nimete kavuşmak, o nimeti verene hamd ve şükrü gerektirir. Bundan dolayı Yüce Allâh, bu âyetinde Hz. Muhammed’in şahsında, lütfettiği bu nimete karşılık yalnız kendisine hamedilmesi gerektiğini bildirmektedir.³⁶⁷

Allâh’a hamd ile başlayan diğer bir sûre ise Sebe’ sûresidir. Söz konusu sûrenin ilk âyetinde göklerde ve yerde bulunan her şeyin sahibinin Allâh Teâlâ olduğu belirtilerek O’na hamd edilmektedir. Ayrıca âhirette de hamdin Allâh’a yöneltileceği vurgulanmaktadır:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ

“**Bütün hamdler, göklerdeki ve yerdeki her şey kendisinin olan Allâh’a mahsustur. Hamd âhirette de O’na mahsustur. O, hüküm ve hikmet sahibidir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.**”³⁶⁸

Sûre, Allâh’a hamd ile söze başlamaktadır. Sûreye hamd ile başlamak, müşriklerin Allâh’a ortak koşmalarını, O’nun Peygamberini yalanlamalarını, âhiret hakkında şüpheyi düşmelerini ve yeniden dirilmeyi imkânsız görmelerini anlatan bu sûre için uygun bir başlangıçtır. Allâh zâtı gereği hamde lâayıktır. İnsanlar O’na hamd etmeseler bile O hamd edilmeye lâayık olan yegâne varlıktır. O, kendisini överek tesbîh eden şu varlık âlemi tarafından hamd edilmektedir. Ayrıca diğer pek çok canlı varlıklar da O’na hamd etmektedir. İnsanların bu genel kuralın dışında kalmaları hamdin Allâh’ın hakkı olduğu gerçeğini değiştirmez. Âhirette de zâtı gereği hamdler Allâh’a âittir. Hatta dünyada O’nu inkâr edenler ve O’na başka varlıkları ortak koşanlar bile

³⁶⁷ Karaman, H., a.g.e., c. III, s. 535-536.

³⁶⁸ Sebe’, 34/1.

âhirette O'na hamd ederler. Orada gerçek meydana çıkacağı için bütün hamdler ve övgüler, sadece O'na yöneltir.³⁶⁹

Fâtır sûresi, Kur'ân-ı Kerîm'de Allâh'a hamd ile başlayan son sûredir. Sûrenin ilk âyetinde şöyle denilmektedir:

الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنَحَةٍ مَّثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعَ يَزِيدُ فِي الْخَلْقِ
مَا يَشَاءُ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

“**Bütün hamdler, gökleri ve yeri yaratan, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler yapan Allâh'a mahsustur. O, yaratmada dilediğini artırır. Şüphesiz Allâh'ın gücü her şeye hakkıyla yeter.**”³⁷⁰

Âyette göklerin ve yerin yaratılmasından bahsedilmekte, sonrasında ise melekleri farklı kanat sayılarına sahip elçiler kılan Allâh'a hamd edilmektedir. Ayrıca yaratma konusunda her türlü yetkinin Allâh'a âit olduğu ve dilediği şeyi yaratmaya gücünün yettiği haber verilmektedir.

Bu âyet, kudretine delalet eden pek çok eşsiz güzellikleri yaratan Yüce Yaratıcı'ya mü'minlerin hamd ve şükürde bulunmaları gerektiğine işaret etmektedir. Şöyle ki: Hamd, gökleri ve yeri yaratan, bu muazzam âlemleri yoktan var eden, birer yaratılış hârikası olarak güzel bir şekilde vucûda getiren, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler kılan, o pek lâtif mahlûklara hızlı bir şekilde hareket etme gücü veren Allâh'a mahsustur. Bütün kâinat, hal ve sözüyle o kudret sahibi Yaratıcıya hamdu senâda bulunur, ta'zîmlerini sunmaya devam ederler. O öyle bir Yüce Yaratıcıdır ki, yaratma konusunda dilediğini yaratır ve artırır. Melekleri daha nice kanatlara, kuvvetlere sahip kılar. Cenâb-ı Hak dilediği varlığa yüksek bir kabiliyet, büyük bir ilim ve irfân, fevkalade bir güzellik ve ruhî yücelik lütfedebilir. Şüphesiz ki Allâh'ın her şeye gücü yeter. Dilediğini yaratmaya, farklı nimetlere, kabiliyetlere sahip kılmaya ilâhi kudret fazlasıyla kâfidir.³⁷¹ İşte bu ve benzeri nimetleri ve üstün vasıflarından dolayı hamde lâayık olan yegâne varlık Allâh'tır.

Netice itibariyle hamd ile başlayan sûrelerde başta Allâh'ın yaratma nimeti

³⁶⁹ Seyyid Kutub, a.g.e., c. XXII, s. 58.

³⁷⁰ Fâtır, 35/1.

³⁷¹ Bilmen, Ömer Nasuhi (ö.1391/1971), *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Alisi ve Tefsiri*, (I-VIII), Bilmen Yayınevi, İstanbul 1964, c. VI, s. 2282-2283.

olmak üzere farklı nimetlerine dikkat çekilmektedir. Söz konusu nimetlere karşılık Allâh kendi zâtına hamd ederken ayrıca bu şekilde dolaylı olarak insanlardan da sadece kendisine hamd etmelerini istemektedir. Bu gibi yerlerde Allâh'ın kendi zâtına hamd etmesinden amaç, kullarına nasıl hamd etmeleri gerektiğini öğretmektir. O'na nimetlerinden dolayı hamd edilmesi gerektiği gibi aynı zamanda yüce sıfatlarından dolayı da hamd etmek gerekir.

Görüldüğü üzere Kur'ân-ı Kerîm'de “الحمد لله” şeklinde Allâh'a hamd ile başlayan beş sûre vardır. Ayrıca Kur'ân'da aynı şekilde biten dört sûre yer almaktadır.

İsrâ sûresi Allâh'a hamd ile biten ilk sûredir. İlgili âyet şu şekildedir:

وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ وَكَبْرُهُ تَكْبِيرًا

“**Bütün hamdler**, çocuk edinmeyen, mülkte ortağı olmayan, zillet ve âcizliğin getirdiği bir yardımcıya ihtiyacı bulunmayan Allâh'a mahsustur' de ve O'nu tekbir ile yücelt.”³⁷²

Allâh'a hamd ile son bulan bir diğer sûre Neml'dir:

وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ سِيرِكُمْ آيَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَا وَمَا رَبُّكَ بِعَاقِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

“De ki: **Bütün hamdler**, Allâh'a mahsustur. O, âyetlerini size gösterecek ve siz de onları tanıyacaksınız. Rabbin, yaptıklarınızdan habersiz değildir.”³⁷³

Saffât sûresi, Allâh'a hamd ile biten sûrelerdendir. Konumuz olan âyeti de içine alan söz konusu sûrenin son üç âyeti, Allâh'ı tenzîh ederek hamd etmenin ve peygamberleri yâdetmenin en güzel ifalarını içermektedir:

سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“Senin izzet sahibi Rabbin, onların isnat ettikleri vasıflardan münezzehtir, yücedir. Bütün peygamberlere selam olsun. **Bütün hamdler** Allâh'a mahsustur.”³⁷⁴

Özellikle müslümanlar arasında Kur'ân'dan bir parça okunduktan sonra veya yapılan duaları sonlandırırken bu üç âyeti okumak gelenek haline gelmiştir.³⁷⁵

Allâh'a hamd ile biten son sûre ise Zümer'dir. Söz konusu sûrenin ilgili âyeti şu

³⁷² İsrâ, 17/111. Bu âyet Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hamdi konusunda detaylı bir şekilde ele alınacaktır.

³⁷³ Neml, 27/93. İlgili âyet Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hamdi konusunda ayrıca ele alınacaktır.

³⁷⁴ Saffât, 37/180-182.

³⁷⁵ Karaman, H., a.g.e., c. IV, s. 562.

şekildedir:

وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ
الْعَالَمِينَ

“Melekleri de, Rablerini hamd ile tesbih edip yücelterek Arş’ın etrafını kuşatmış halde görürsün. Artık aralarında adaletle hüküm verilmiş ve ‘**bütün hamdler**, âlemlerin Rabbi Allâh’a mahsustur’ denilmiştir.”³⁷⁶

2. Sûrelerin Allâh’a Hamd İle Başlamasının Hikmetleri

Az önce de ifâde edildiği üzere Kur’ân’da Allâh’a hamd ile başlayan beş sûre vardır. Bunlardan En’âm ve Kehf sûreleri Kur’ân’ın ilk yarısında; Sebe’ ve Fâtır sûreleri ikinci yarısında yer almaktadır. Fâtîha sûresi ise Kur’ân’ın hem ilk yarısıyla hem de son yarısıyla birlikte okunmaktadır. Hamd ile başlayan sûrelerin Kur’ân’da bu şekilde dağılışının hikmeti hakkında Râzî şunları söylemektedir: Allâh’ın nimetleri pek çok olmasına rağmen söz konusu nimetler iki kısımda toplanmıştır ki bunlar; îcâd (var etme) ve ibkâ (var edilen şeyin varlığını sürdürme, yaşatma) nimetleridir. Çünkü Allâh ilk önce bizi rahmetiyle yaratmış daha sonra da hayatımızı devam ettirebileceğimiz şeyleri yaratmıştır. Söz konusu nimetler yeniden yaratılış (âhirette) vasıtasıyla tekrar elde edilecektir. Öyleyse bizim dünya ve âhiret olmak üzere iki hayatımız vardır. Bu iki hayatta Allâh’ın üzerimizde biri yaratma biri de yaşatma olmak üzere iki nimeti vardır. İşte Cenâb-ı Hak bu nimetlerini bizlere hatırlatmak amacıyla Kur’ân’ın farklı yerlerinde sûrelere hamd ile başlamıştır. Bu nedenle Allâh, Kur’ân’ın ilk yarısında, yaratma nimetine işaret etmek amacıyla “**bütün hamdler, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allâh’a mahsustur.**”³⁷⁷ buyurmuştur. Kehf sûresinde ise Allâh, varlığın devam ettirilmesi nimetine karşılık şükürü hatırlatmak maksadıyla “**al-hamdü lillâhî al-azîzî al-lâzî azzalâ l-âkâfîr**”³⁷⁸ demektedir. Çünkü varlığın devamı şer’î hükümler sayesinde olur. Şâyet insanların boyun eğeceği şer’î hükümler olmasaydı onlar hevâlarına

³⁷⁶ Zümer, 39/75. Âyetin ilk kısmında geçen “يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ” ifadesi meleklerin hamdi işlenirken; “وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” cümlesi ise cennetliklerin hamdi bölümünde ele alınacaktır. Kur’ân’da “الْحَمْدُ لِلَّهِ” cümlesiyle biten bu dört sûrenin yanı sıra Nasr sûresinin sonunda Hz. Peygamber (s.a.v.)’e yönelik “فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ”/Rabbini hamd ile tesbih et emri yer almaktadır. Bkz. Nasr, 110/3.

³⁷⁷ Enâm, 6/1.

³⁷⁸ Kehf, 18/1.

uyarlardı. Böyle olunca anlaşmazlık çıkan durumlarda tartışmalar meydana gelir, savaşılar olur, bu da insanların birbirlerini yok etmelerine, varlığın devam ettirilememesine sebep olurdu. Yine âyetin devamında Allâh ikinci yaratılış (âhiretteki yaratılış) nimetine işaret etmek için “وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ” /*âhirette de bütün hamdler O’na mahsustur*” buyurmuştur.

Cenâb-ı Hak, Fâtır sûresinde, yaşatma nimetine bir işaret olsun diye, “الْحَمْدُ لِلَّهِ” /*el-Hamdu lillâh*”³⁷⁹ demiştir. Bunun yaşatma nimetine bir işaret olduğuna aynı âyetin devamında yer alan, “*Melekleri elçiler kılan...*” ifadesi delâlet etmektedir.

Fâtiha sûresi ise dünya ve âhiret nimetlerinin her ikisini de içermektedir. “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” /*el-Hamdu lillâhi Rabbi’l-âlemîn*” cümlesi dünya nimetine; “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” /*mâliki yevmi’d-dîn*” cümlesi ise âhiret nimetine işaret etmektedir.³⁸⁰

Kurtubî sadece bir sûrenin değil de birden çok sûrenin Allâh’a hamd ile başlamasının hikmetini şöyle açıklamaktadır: Hamdin kullanıldığı her yerde kendisine has bir anlamı vardır. Hamdin çeşitli nimetler karşılığında kullanılmasından dolayı bir yerde kullanılan hamd başka bir yerde kullanılan hamdin mânâsını ifade etmez. Bu bağlamda En’âm sûresinin ilk âyetinde yer alan hamd cümlesinin, Rablerine ortak koşanlara karşı delil olmasından dolayı özel bir anlamı vardır.³⁸¹

Menar tefsîrinde ise konuyla ilgili şöyle denmektedir: Allâh, kitabını hamd ile açmış, bunun dışında dört mekkî sûreye daha hamd ile başlamıştır. Bu sûreler, En’âm, Kehf, Sebe’ ve Fâtır sûreleridir. En’âm sûresi Kur’ân’ın ilk çeyreğinin sonunda; Kehf sûresi, ikinci çeyreğinin sonu ile üçüncü çeyreğinin başında ortak olarak bulunmaktadır. Fâtır ve Sebe’ sûreleri ise Kur’ân’ın üçüncü çeyreğinin son kısmında yer almaktadır. Bu sûrelerden her biri, İslâma daveti, müşriklere karşı deliller getirerek onlara karşı yapılan mücadeleleri içerir. En’âm sûresinde Allâh’ın, gökleri ve yeri yaratıp karanlıklarla aydınlığı var etmesine; Kehf sûresinde, Kur’ân’ı Rasûlüne indirmesine; Fâtır sûresinde, gökleri ve yeri yaratmasına, âhirette de hamdin kendisine âit olmasına; Sebe’ sûresinde ise gökleri ve yeri yaratıp melekleri elçiler kılmasına hamd edilmiştir. Buradan şu anlaşılıyor: En’âm sûresinde icmâlî olarak yer alan hamd sebepleri diğer üç sûrede

³⁷⁹ Fâtır, 35/1.

³⁸⁰ er-Râzî, a.g.e., c. XXV, s. 206-207.

³⁸¹ el-Kurtubî, a.g.e., c. VI, s. 384.

tafsîlatlı bir şekilde izah edilmiştir ki, Kehf, Fâtır ve Sebe' sûreleri, En'âm sûresinde bahsedilen tevhi'd, risâlet ve âhiret konularını açıklamaktadır.³⁸²

II. KUR'ÂN'DA "HAMD-TESBÎH" İLİŞKİSİ

"Yüzmek, akmak, gitmek, geçimi için çalışıp çabalamak, koşuşturmak, uyumak, sakınmak, dinlenmek, yeri kazmak ve çok söz söylemek"³⁸³ mânâlarına gelen "Se-Be-Ha/س-ب-ح" kökünden türeyen, if'âl kalıbında mastar olan "تسبيح/tesbîh" kelimesi sözlükte; "bir şeyi ta'zîm ederek kötülüklerden ve noksanlıklardan tenzîh etmek" demektir. Dinî bir kavram olarak ise; "سبحان الله/Subhânallâh" demeyi ifade etmektedir.³⁸⁴

"Tesbîh" lafzı çeşitli şekilleriyle birlikte Kur'ân'da doksan iki yerde geçmekte; bu yerlerden on dördünde hamd kavramıyla birlikte kullanılmaktadır.³⁸⁵ "Hamd" ve "tesbîh" kavramlarının bu derece yoğun bir şekilde birlikte kullanılması, iki kavram arasındaki ilişkinin ortaya konulmasını gerekli kılmaktadır.

Kur'ân'da iki kavramın birlikte kullanıldığı yerlerde "tesbîh" lafzı hep "hamd"den önce gelmektedir. Burada şöyle bir incelik vardır: Tesbîh işin başıdır. "Tesbîh", Allâh'ı O'na lââyık olmayan şeylerden tenzîh etmektir. Bu, O'nun zâtı bakımından mükemmel olduğuna işaret etmektedir. "Hamd" de ise Allâh'ın başkasına kemâl kazandırması vardır. İşin başında Allâh'ın zâtı bakımından mükemmel, sonunda da başkalarını kemâle erdirdiğinde şüphe yoktur. İşte bundan dolayı "tesbîh"ın söze başlangıç, "hamd"ın ise sonuç makamında olduğuna dikkat çekmek için önce "سبحان الله/Subhânallâh" denir, sonra "الحمد لله/el-Hamdu lillâh" denir.³⁸⁶

"Tesbîh", "hamd"den önce gelmektedir. Çünkü "tesbîh", Allâh'ı, kendisine yakışmayan her türlü noksanlıklardan tenzîh etmek; "hamd" ise, Allâh'ı bütün hayırları veren olarak nitelemek demektir. Allâh Teâlâ'nın zâtının kendisine yakışmayan her türlü noksanlıklardan münezzeh olması, önem bakımından, bütün hayırların ve saadetlerin kaynağı olmasından daha önemlidir. Çünkü bir şeyin var olması, başkasını

³⁸² Reşid Rızâ, a.g.e., c. VII, s. 291-292.

³⁸³ el-Ezherî, a.g.e., c. II, s. 1609-1610; el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 284-285.

³⁸⁴ Karaman, F., a.g.e., s. 653.

³⁸⁵ Abdalbâkî, a.g.e., s. 416-417.

³⁸⁶ er-Râzî, a.g.e., c. XXI, s. 62.

var etmeden daha önceliklidir. İşte bu sebeptendir ki, “tesbîh”, “hamd”den önce gelir.³⁸⁷ Âlûsî bu duruma “لأنه تخلية وهي أهم من التحلية / *Tesbîh bir arındırma. Arındırma, süslemeden daha önemlidir*” diyerek vurgu yapmaktadır.³⁸⁸

Yukarıda açıklandığı üzere “hamd”, “tesbîh” ile birlikte kullanıldığında hep “tesbîh”ten sonra gelir. Bununla birlikte Fâtiha sûresinin başında olduğu gibi “hamd”, tek başına Allâh’a nisbet edilerek de kullanılır. Konuyla ilgili olarak Nîsâbü’rî (ö.728/1327), “hamd”in “tesbîh” mânâsını da içerdiğini söylemektedir. Çünkü “tesbîh”, Allâh’ın zât ve sıfatlarında her türlü noksanlıklardan ve kusurlardan münezzehe olduğuna delâlet eder. “Hamd” ise O’nun, kullarına karşı ihsan sahibi olduğu gösterir. Allâh, bütün her şeyden haberdâr olmadıkça kullarının ihtiyaçlarını bilemez. Her şeye gücü yetmedikçe, onların ihtiyaçlarını gideremez. Her türlü ihtiyaçtan müstağnî olmadıkça da kullarına ihsanda bulunamaz. Bu nedenle Allâh’ın ihsânda bulunması, ancak noksanlıklardan ve kusurlardan münezzehe olduğunda gerçekleşir.³⁸⁹ Âlûsî ise her “hamd”in aynı zamanda bir “tesbîh” olduğunu, “tesbîh”in ise her zaman “hamd” mânâsında olmadığını söylemektedir. Çünkü “tesbîh”, sadece selbî sıfatlar için söz konusu olur, “hamd” ise hem selbî hem de subûtî sıfatlara yönelik olur.³⁹⁰ Bu açıklamalardan “tesbîh” olmadan “hamd”in olamayacağı ve “hamd”in tek başına kullanıldığı yerlerde “tesbîh” mânâsını da içerdiği anlaşılmaktadır.

Allâh’ı hamd ile tesbîh eden kişi, O’nu en mükemmel mânâda övmüş olur. Çünkü mükemmel mânâda bir övgü için öncelikle övülen varlığın her türlü noksanlıklardan tenzîh edilmesi gerekir ki, “tesbîh”in anlamı da budur. Sonra ise her türlü noksanlıktan ârî olduğu anlaşılan zâtın, kemâl sıfatlarıyla tavsîf edilmesi gerekir ki, bu da “hamd” ile olmaktadır.³⁹¹ İşte bu gerçeği vurgulamak amacıyla Hz. Peygamber (s.a.v.):

كَلِمَتَانِ خَفِيفَتَانِ عَلَى اللِّسَانِ ثَقِيلَتَانِ فِي الْمِيزَانِ حَبِيبَتَانِ إِلَى الرَّحْمَنِ سُبْحَانَ اللَّهِ الْعَظِيمِ سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ

³⁸⁷ er-Râzî, a.g.e., c. XXVII, s. 125-126.

³⁸⁸ el-Âlûsî, a.g.e., c. XI, s. 55. Âlûsî burada genel bir kural olarak bir şeyi eksikliklerden arındırmanın, güzel vasıflarla nitelemekten daha önemli ve öncelikli olduğunu vurgulamaktadır. Bu durum Allâh (c.c.) için düşünüldüğünde O’nu tesbîh etmenin, O’na hamd etmekten daha önemli olduğu anlaşılmaktadır.

³⁸⁹ en-Nîsâbü’rî, a.g.e., c. I, s. 94.

³⁹⁰ el-Âlûsî, a.g.e., c. I, s. 121.

³⁹¹ Seyyid Tantâvî, Muhammed, *et-Tefsîru l’l-Vasît li l’l-Kur’âni l’l-Kerîm* (I-XV), Dâru Nahda, 1. Baskı, Kâhire ts., c. VIII, s. 84-85.

“İki kelime vardır ki lisânda hafiftir, mîzânda ağırdır, Râhmân’a sevimlidir. Bunlar: ‘Allâh’ı hamd ile tesbîh ederim ve Yüce Allâh’ı tesbîh ederim’ kelimeleridir.” buyurmuştur.³⁹²

Kur’ân’da “hamd” ile “tesbîh”in birlikte kullanıldığı yerlerde dikkat çekici hususlardan biri de, “tesbîh” lafzının mefûlu konumundaki “hamd” kelimesinin başında her zaman “ب/bâ” harf-i cerrinin yer almasıdır. Bu âyetlerden bazılarında Allâh Hz. Peygamber’e “*Rabbini hamd ile tesbîh et*”³⁹³ demektedir. Sözü geçen âyetlerde “tesbîh” lafzının anlamından ve “ب/bâ” harf-i cerrinin fonksiyonundan kaynaklanan bir takım mânâ değişiklikleri olabilmektedir. Örneğin âyetteki tesbîh lafzı “سبحان الله/Subhânallâh” de mânâsında kabul edildiğinde, “ب/bâ” harf-i cerrî musâhabe mânâsında olur. Yâni cümle bu şekliyle “Allâh’ı hamd ile birlikte tesbîh et” anlamına gelir. Bu mânâyâ göre âdetâ Allâh “‘*Habîbim! Subhânallâhi ve l-hamdülillâhi*’ de” buyurmuş olur. Eğer âyetle Allâh’ın tenzîh edilmesi kastedilmişse o zaman mânâ “Allâh’ı tenzîh et ve O’na hamd ile yaklaş” Yani “O’nu tesbîh et ve sana kendisini tesbîh etme imkânı verdiği için O’na şükret.” şeklinde olur. Fakat âyetle namaz kılma emrinin kastedildiği söylenirse bu durumda, âyetin namazda Fâtiha sûresinin okunmasını emretmiş olması muhtemeldir. Nitekim Arapça’da “صلى فلان بسورة كذا/Falanca şu sûre ile namaz kıldı” denilirken “ب/bâ” harf-i cerrî kullanılmaktadır. Buna göre cümlenin mânâsı “Fâtiha ile birlikte namaz kıl” şeklinde olur. Bu son görüş, konu hakkında yapılan açıklamalar arasında en zayıfıdır.³⁹⁴

Kur’ân’da, bazı Peygamberlerin ve cennet ehlinin hamdlerinin dışında, “tesbîh” lafzı zikredilmeksizin tek başına Allâh’ın hamd edildiği cümlelere rastlanmaz. Bunun böyle olmasının nedeni peygamberlerin ve cennetliklerin göğüslerinin kin ve kıskançlıktan, boş ve günah sözden arındırılmış olmasıdır. Bununla birlikte Kur’ân’da, mahlûkâtın büyük çoğunluğunun hatta tamamının Allâh’a hamd ettiğinden de söz edilir.³⁹⁵ Ancak onların Allâh’a hamdleri tek başına değil de “tesbîh” lafzı ile birlikte zikredilmektedir. Konuyla ilgili bir diğer dikkat çekici nokta ise asıl olarak “tesbîh” lafzının zikredilmesi, sonra “hamd”in ona tâbî kılınmasıdır. Bunun nedeni şu şekilde

³⁹² İbn Mâce, Tahâret 5, (c. I, s. 102-103).

³⁹³ Hicr, 15/98; Tâhâ, 20/130; Gâfir, 40/55; Furkân, 25/58; Gâf, 50/39; Tûr, 52/48.

³⁹⁴ er-Râzî, a.g.e., c. XXVIII, s. 160.

³⁹⁵ Şûrâ, 42/5; Ra’d, 13/13; İsrâ, 17/44.

açıklanabilir: Yüce Allâh’tan başkası, O’nun fiillerinin güzelliğini ve kemâlini kuşatamaz. Aynı şekilde Yüce Allâh’ın sıfatlarının ve isimlerinin güzelliğini de tam mânâsıyla kimse kavrayamaz. Nitekim konuyla ilgili olarak Allâh Teâlâ şöyle buyuruyor: “وَلَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا”/Onlar bilgice O’nu kuşatamazlar.”³⁹⁶ Kullar Allâh’ı neyle nitelendirirse onun hakkında o kadar bilgi sahibi olmuş olurlar. Bu nitelik onların kavrayış kapasiteleriyle sınırlandırılmış, algılayışları oranında belirlenmiş olur. Dolayısıyla Allâh’ı düşünceleriyle neden oldukları sınırlandırma ve değerlendirmeden tenzîh etmedikçe, O’nu bu nitelendirmeden dolayı tesbîh etmedikçe, O’na yönelik hamdler hedefine ulaşamaz. İşte bundan dolayı Peygamberler ve cennetlikler dışındaki bütün varlıkların Allâh’a hamdleri, “tesbîh” lafzıyla birlikte zikredilmiştir.³⁹⁷

Görüldüğü üzere konunun önemine binâen “hamd-tesbîh” ilişkisi hakkında pek çok açıklama yapılmaktadır. Konu hakkında dikkat çekici nokta, iki kavramın kullanıldığı her yerde öncelikle “tesbîh” lafzının zikredilmesi, ardından “hamd”in gelmesidir. Bu şekilde ilk önce Allâh tesbîh edilerek her türlü noksanlıklardan tenzîh edilmekte, sonrasında ise hamd edilerek bütün güzelliklerin ve üstün vasıfların yegâne sahibinin kendisi olduğu ortaya konmaktadır. Buradan da anlaşılıyor ki, gerçek mânâda bir varlığın hamde lâayık olabilmesi için öncelikle bütün eksikliklerinden kurtulması gerekir. Bununla birlikte ayrıca bütün güzelliklerin kaynağı ve güzel sıfatların sahibi olması da şarttır. O halde söz konusu özelliklere sahip yegâne varlık Allâh’ın, gerçek mânâda hamd edilmeye lâayık tek varlık olduğu ortaya çıkmaktadır.

III. KUR’ÂN’DA “HAMD-ĞİNÂ” İLİŞKİSİ

“غناء/Ğinâ”, “غ-ن-ى/Ğa-Ne-Ye” kökünden türemiş bir mastardır. Sözlükte; “zengin olmak, bir şeyle yetinip başkasına muhtaç olmamak, bir yerde ikâmet etmek”³⁹⁸ gibi mânâlara gelmektedir. Çoğulu “اغنياء/ağniyâ”dır. “Ğanî” kelimesi mutlak mânâda kullanıldığında Allâh akla gelir ve bu şekliyle kelime, “hiçbir şekilde kimseye muhtaç olmayan fakat herkesin kendisine muhtaç olduğu kimse” anlamındadır.³⁹⁹

³⁹⁶ Tâha, 20/110.

³⁹⁷ Tabatabâî, a.g.e., c. I, s. 55-56.

³⁹⁸ el-Fîruzâbâdî, *el-Kâmûs*, s. 1700-1701; Karaman, F., a.g.e., s. 195.

³⁹⁹ İbn Manzûr, a.g.e., c. XV, s. 135.

Kur’ân’da “ğani” kelimesi yirmi,⁴⁰⁰ çoğulu olan “ağniyâ” kelimesi ise dört yerde⁴⁰¹ geçmektedir. Bu yerlerin onunda “Ğani”, “Hamîd” sıfatı ile birlikte Allâh’a nispet edilerek kullanılmıştır.⁴⁰² Bu iki sıfatın yan yana zikredilmesinde belli amaçlar vardır. Bu amaçlara özellikle tefsir kitaplarında yeri geldiğinde vurgular yapılmıştır.

“Ğani”, “hiçbir şeye ihtiyaç duymayan” demektir. “Hamîd” ise, “övgüye lâyık olan” demektir. “Ğinâ”, kemâl sıfatıdır. “Hamd” de kemâl sıfatıdır. Bu iki sıfatın birlikte kullanılması, Allâh’ın kemâlini göstermektedir.⁴⁰³ Kur’ân’da iki sıfat birlikte zikredildiğinde şöyle bir anlam ilişkisi ortaya çıkmaktadır: Allâh “Ğani”dir, hamd edenlerin hamdinden, bütün yarattıklarından,⁴⁰⁴ âlemlerden, her şeyden⁴⁰⁵ müstağnîdir. “Hamîd”dir, hiç kimse O’na hamd etmese de yine de hamde lâyık olan⁴⁰⁶ ve bütün mahlûkat tarafından, lisan-ı hâl ile övülen⁴⁰⁷ O’dur. Râzî konuyla ilgili şunları söylemektedir: Âlemde her şey Allâh’a boyun eğmekte, hiçbir şey O’nun tasarruflarından kaçınmamaktadır. O her şeyden, hatta hamd edenlerin hamdlerinden bile müstağnîdir. Çünkü Allâh, zâtı gereği kâmilidir. Zâtı gereği kâmil bir varlık ise bütün konularda kendi dışında kalanlardan müstağnîdir. Bununla birlikte Allâh canlıları yaratmış, onlar için yağmurlar yağdırıp bitkiler bitirmiştir. Allâh bu tür nimetleri kendi ihtiyacından dolayı değil, yarattıklarının bu nimetlere ihtiyaç duyması ve onlara acımasından dolayı yaratmıştır. Lütettiği nimetlerin kendisi için bir faydası olmadığı anlaşılınca, “Allâh, hamd edilmeye lâyıktır” demenin doğruluğu ortaya çıkmaktadır. Allâh âyette sanki: “Ben, her şeyden müstağnî olmam sebebiyle, bütün bunları sadece lütufta bulunmak için yapıyorum. Böyle bir varlık ise hamd edilmeye lâyıktır. İşte bundan dolayı sadece bana hamd edilmesi gerekir” demek istemiştir.⁴⁰⁸

⁴⁰⁰ Bakara, 2/263; Bakara, 2/267; Âli İmrân, 3/97; Nisâ, 4/6;131,135; En’âm, 6/133; Yunus, 10/68; İbrâhim, 14/8; Hac, 22/64; Neml, 27/40; Ankebût, 29/6; Lokman, 31/12,26; Fâtır, 35/15; Zümer, 39/7; Muhammed, 47/38; Hadîd, 57/24; Mumtehine, 60/6; Teğâbun, 64/6.

⁴⁰¹ Bakara, 2/273; Âli İmrân, 3/181; Tevbe, 9/93; Haşr, 59/7.

⁴⁰² Bakara, 2/267; Nisâ, 4/131; İbrâhim, 14/8; Hac, 22/64; Lokman, 31/12,26; Fâtır, 35/15; Hadîd, 57/24; Mumtehine, 60/6; Teğâbun, 64/6.

⁴⁰³ İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb (ö.751/1350), *Medâricu’s-Sâlikîn* (I-III), Dâru’l-Hadîs, Kahire 1983/1403, c. I, s. 45.

⁴⁰⁴ Ebussuûd, a.g.e., c. V, s. 339.

⁴⁰⁵ Ebussuûd, a.g.e., c. V, s. 40.

⁴⁰⁶ en-Nesefî, a.g.e., c. II, s. 719.

⁴⁰⁷ el-Âlûsî, a.g.e., c. XI, s. 127.

⁴⁰⁸ er-Râzî, a.g.e., c. XXIII, s. 55.

Zemahşerî, aynı vurguyu “hamd”i, “şükür” mânâsında tefsîr ederek şu ifadelerle yapmaktadır: Allâh, şükredilmeye muhtaç değildir. İnsanlar O’na şükretse de şükretmese de zâtı gereği şükre lâayık olan O’dur.⁴⁰⁹

Râzî, tefsîrinin bir başka yerinde “Hamîd-Ğanî” ilişkisiyle ilgili üç inceliğin bulunduğunu belirterek şu ifadelere yer vermektedir:

1) Göklerde ve yerde bulunan her şey Allâh’a âittir. Bununla birlikte O, yarattığı hiçbir şeye muhtaç değildir ve hiçbir şeyden de faydalanmaz. Bunların yaratılışında ise insanlar ve diğer mahlûkât için pek çok fayda vardır. Allâh, ihtiyacı olmadığı için “Ğanî”dir. Yarattığı şeyler vâsıtasıyla ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını giderdiği için de “Hamîd”dir, hamd edilmeye lâayık olandır.

2) Allâh Teâlâ bütün hamdlerin kendisine âit olduğuna dâir deliller zikretmiş, kulları mükellefiyetleri açısından mü’min ve kâfir diye ikiye ayırmıştır. Kâfir, Allâh’a hamd etmez. Mü’min ise, O’na hamd ederek, “Allâh’ın hamd edenlerin hamdine ihtiyacı yoktur, müstağnîdir.” der. Kâfirin küfrü sebebiyle Allâh Teâlâ’ya herhangi bir noksanlık gelmez. Çünkü O, zâtı gereği övgüye lâayıktır. İşte bu şekilde Allâh’a hamd eden bir mü’min, doğru bir davranış içerisinde bulunmuş olur ve bu davranışı nedeniyle Allâh kendisini kemâle erdirir.

3) Göklerde ve yerde bulunan her şey Allâh’a âit olduğuna göre her şey Allâh’a muhtaçtır. O halde, Allâh’tan başka “Ğanî” yoktur. Mutlak “Ğanî” O’dur. Her muhtaç, ihtiyaçlarını giderecek birisine muhtaç olduğu için, hamd etmesi gereken (hâmid) konumundadır. Bundan dolayı mutlak mânâda mahmûd olan, ancak mutlak mânâda müstağnî olandır ve O, her halûkârda mahmûddur. Bu açıklamaya göre, âyetteki “Hamîd” kelimesi, “Mahmûd” mânâsındadır. Allâh Teâlâ kendisi hakkında “Hamîd” diye nitelemişse bu, “kendisini bu şekilde niteleyen” mânâsında olup, “O, ya kendisini yahut kullarını birtakım övgüye değer vasıflarla nitelemiştir” demektir. Fakat kul için, “Hâmid” sıfatı kullanıldığında hem bu mânâyı, hem de “Allâh’a ibadet eden ve şükreden” mânâsına gelebilir.⁴¹⁰

Netice itibariyle Kur’ân’da “hamd-ğınâ” ilişkisi bağlamında Allâh’ın hiçbir şeye muhtaç olmadığına ve hiç kimse O’na hamd etmese bile zâtı gereği hamde lâayık

⁴⁰⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. III, s. 231.

⁴¹⁰ er-Râzî, a.g.e., c. XXV, s. 136-137.

olduğuna dikkat çekilmiştir. Anlaşılan o ki, bir varlığa hamd edilebilmesi için, o varlığın mutlak mânâda her şeyden müstağnî olması gereklidir. Her ne kadar kainâtın en şerefli varlığı olsa da bazen en ufak meselelerde bile aciz duruma düşüp başka birinin yardımına ihtiyaç duyan insana hamd edilemez. Öyleyse hamd, sadece hiçbir şeye ihtiyacı bulunmayan, bütün noksanlıklardan münezzeh ve kemâl sıfatlarıyla muttasıf Allâh'ın hakkıdır.

IV. ALLÂH'IN KENDİ ZÂTINA HAMD ETMESİ

Allâh Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de Fâtiha sûresine ve diğer bazı sûrelere “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” diye başlamaktadır. Bunun yanı sıra dört yerde⁴¹¹ “له الحمد” ve bir yerde⁴¹² “الله الحمد” diyerek bütün hamdlerin kendisine âit olduğunu haber verirken aynı zamanda da kendisini övmektedir.⁴¹³ Oysa Allâh, insanların kendilerini övmelerini Kur'ân'da yasaklanmıştır.⁴¹⁴ Allâh'ın, insanlara kendilerini övmelerini yasaklarken kendini övmesi bir problem gibi gözükmektedir. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, insanın kendini övmesi, medhetmesi bir noksanlıklıktır. Allâh ise bundan münezzehdir. Ayrıca insanlar kendilerini ya bir menfaat elde etmek için, ya da bir zarardan kurtulmak için medhederler. Oysa böyle bir ihtimalin Allâh için düşünülmesi bile câiz değildir. Allâh bütün bunlardan müstağnîdir.⁴¹⁵ Bu nedenle kendini övme konusunda Allâh ile insanın kıyaslanması doğru değildir.

Mâturîdî konuyla ilgili olarak Allâh'ın kendini övmesinin imkân dâhilinde olduğunu iki sebep göstererek ortaya koymaktadır:

1- Allâh övgüye zâtından ötürü lâyıktır. Allâh “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” diyerek kullarına, onları kendisine yaklaştıracak davranışı göstermekte ve bu yolla kulları O'nu

⁴¹¹ Kasas, 28/70; Rum, 30/18; Sebe', 34/1; Teğâbun, 64/1.

⁴¹² Câsiye, 45/36.

⁴¹³ Konuyla ilgili olarak Allâh'ın kendisini övmediği, kullarından kendisini övmelerini istediği şeklinde bir görüş de mevcuttur. Söz konusu görüşü kabul edenlere göre âyetlerin başından قولوا emir fiili hazfedilmiştir. Bu şekilde cümlelerin anlamı “Allâh'a hamd olsun deyiniz.” şeklinde olmaktadır. Taberî bu gibi haziflerin Arap dilinde sıkça kullanıldığını örnekleriyle birlikte açıklamaktadır. (et-Taberî, a.g.e., c. I, s. 92.) Râzî ise bu görüşün zayıf olduğunu belirterek bir takım deliller zikretmektedir. O'na göre mukadder kelama sözün mânâsı bozuk olduğunda, söz anlaşılamadığında başvurulur. “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinde ise böyle bir durum söz konusu değildir. Çünkü söz konusu cümle, hamdin, Allâh'ın mülkü ve hakkı olduğunu haber vermektedir. Cümle tam bir kelimedir. Bundan dolayı cümlelerin başına herhangi bir şey takdîr etmeye gerek yoktur. Diğer deliller için bkz. er-Râzî, a.g.e., c. I, s. 184.

⁴¹⁴ Necm, 53/32.

⁴¹⁵ en-Nahhâs, a.g.e., c. I, s. 59.

övmektedir. Diğer varlıkların övgüye lâyık olması ise ancak Allâh Teâlâ'nın sayesinde gerçekleşebilir. O halde diğer varlıklar övgülerini kendilerine değil Allâh'a yöneltmeleri gerekir. Çünkü onlar övgüye kendi zâtlarından dolayı değil de Allâh'ın lutfuyla mazhar olmuşlardır.

2- Sadece Allâh Teâlâ hamd edilmeye lâyıktır. Çünkü O'na yöneltilebilecek herhangi bir kusur ve eksiklik yoktur. Allâh herhangi bir emre de muhâtap değildir. Kul ise eksik bir varlıktır. Ayrıca emre de muhâtap olmaktadır. Emirlerle uyduğunda övgüyü hak ederken, emirleri terk ettiğinde yergiye mâruz kalır. Bu durumda kulun yapması gereken şey ise Allâh'ın rahmetine sığınmak ve kusurlarını bağışlaması için O'na yalvarmaktır.⁴¹⁶

Kurtubî, "hamd, âlemlerin Rabbi Allâh'a mahsustur." cümlesiyle Allâh'ın - insanlara kendilerini övmelerini yasaklamış olmasına rağmen- kendisini övdüğünü ifade ederek bunun imkânına dair bir takım açıklamalar yapmaktadır. O'na göre Allâh Teâlâ bu cümleyle birlikte daha âlemde hiçbir şey mevcûd değilken kendi zâtını, kendisinin övdüğünü dile getirmekte ve hiç kimse kendisine hamd etmese de Allâh'ın zâtı gereği hamde lâyık olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca insanlar bir takım sebeplerden, menfaatlerden dolayı Allâh'a hamd ederlerken Allâh'ın kendine hamd etmesinin ise herhangi bir sebebe bağlı olmadığını belirtmektedir. İşte bu nedenle Allâh'ın kendine hamd etmesi, kendini övmesi meşrû iken, insanların kendilerini övmeleri meşrû değildir.⁴¹⁷

Kurtûbî, tefsîrinde Allâh'ın kendi zâtına hamd etmesinin bir sebebi olarak ayrıca şöyle bir görüş de aktarmaktadır: Yüce Allâh kullarının kendisini hamd etmekten âciz olduklarını bildiğinden ezelde kendi zatına kendisi hamd etmiştir. Bu nedenle O'nun kulları kendisini hamd etme konusunda bütün güçlerini ortaya koyacak olsalar dahi O'na hamd etmekten aciz kalırlar. Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in şu hadîsi bu görüşü destekler niteliktedir: "أحصى ثناء عليك أنت كما أثنيت على نفسك/Ben seni lâyıkiyla övemem, Sen kendini övdüğün gibisin."⁴¹⁸ Konuyla ilgili olarak bu görüşle benzerlik arz eden şöyle bir açıklama da yapılmaktadır: Yüce Allâh, kullarına çokça nimet verdiğini, onların ise gereği gibi kendisine hamd edemeyeceklerini bildiğinden onların yerine

⁴¹⁶ el-Mâturîdî, a.g.e., c. I, s. 11-12.

⁴¹⁷ el-Kurtubî, a.g.e., c. I, s. 135.

⁴¹⁸ Muslim, Sâlat 222, (c. I, s. 352).

kendi zatına ezelde hamd etmiştir. İşte bu şekilde Allâh Teâlâ lütuf ve minnetin ağırlığını kullarının üzerlerinden kaldırarak sahip oldukları nimetlerden daha rahat ve huzurlu bir şekilde faydalanmalarını sağlamıştır.⁴¹⁹

Açıklamalardan Allâh'ın “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” diyerek kendi zâtını övdüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca biz “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinin inşâî mânâda bir haber cümlesi olduğuna dâir açıklamalar yapmıştık. Söz konusu durum dikkate alındığında bir yandan Allâh kendi zâtına hamd ederken, diğer taraftan da kullarından kendisine hamd etmelerini istediği anlaşılmaktadır. Fakat bir kısım âlimler buna karşı çıkararak, Allâh'ın, kullarından kendisine hamd etmelerini istemesinin câiz olmadığını savunmaktadır. Onlar, düşüncelerinin haklılığına dair bir takım deliller ileri sürmektedirler. Şimdi bu delilleri görelim.

1- Hamd ya elde edilen bir nimetten dolayı yapılır, ya da nimet olmaksızın yapılır. Birinci ihtimal bâtıldır. Çünkü bu, Allâh'ın verdiği nimetlerinden dolayı kullarından bir karşılık istemesi mânâsına gelir. Bu da mükemmel mânâda cömert olmaya engel bir durumdur. Çünkü cömert kişi, bir nimet verdiğinde bundan dolayı bir karşılık istemez. İkinci ihtimal ise, ortada hiçbir şey yokken başkalarını yormaktan başka bir şey değildir. Bu ise zulümdür.

2- Hamd ile meşgul olmak hem hamd edenî yorar hem de hamd edilene hiçbir faydası yoktur. Çünkü hamd edilen, zâten zâtından dolayı kâmil bir varlıktır. Kâmil olanın ise başkasından kemâl kazanması imkânsızdır. Bundan dolayı bu hamd boşunadır.

3- Bir şeyin zorunlu olması, “yapılmazsa ceza gerekir.” demektir. Buna göre Allâh'a hamd etmenin zorunlu olmasının mânâsı, “eğer hamd ile meşgul olmazsan seni cezalandırırım.” şeklinde olur. Hamdin Allâh'a hiçbir faydasının bulunmadığını söylemek, “bu hamdin hiç kimseye bir faydası yok fakat hamdi terk edersen seni cezalandırırım.” mânâsına gelir ki, bu da Allâh'a yakışmaz.⁴²⁰

Görüldüğü üzere konu hakkında ileri sürülen deliller zayıftır. İlk delile bakıldığında Allâh'ın, kullarından nimetlerine karşılık kendisine hamd etmelerini istemesi bâtil bir durum olarak nitelenmektedir. Söz konusu durum insanlar esas

⁴¹⁹ el-Kurtubî, a.g.e., c. I, s. 135.

⁴²⁰ er-Râzî, a.g.e., c. I, s. 185-186.

alındığında doğrudur. İnsanların verdiklerine karşılık olarak bir şeyler istemesi onların tam mânâsıyla cömert olamadıklarının bir göstergesidir. Fakat aynı durumun Allâh için düşünülmesi doğru değildir. Çünkü Allâh yegâne yaratıcıdır. Her şeyin sahibidir. Dilediğini dilediğinden isteme hak ve yetkisine sahiptir. Bu nedenle insanların fiilleriyle Allâh'ın fiillerinin karşılaştırılması uygun değildir. Ayrıca nimet yokken Allâh'a hamd etmenin insanı yormak anlamına geldiği, bunun da bir zulüm olduğu söylenmektedir. Oysa biz biliyoruz ki, insan her an Allâh'ın nimetleriyle iç içededir. İnsanın nefes alıp vermesi bile Allâh'ın lütfunun bir eseridir. Hal böyle olunca ileri sürülen delilin yanlışlığı ortaya çıkmaktadır.

İkinci delil daha da zayıf bir delildir. Çünkü bu delilde Allâh'a hamd etmek insana hiçbir faydası olmayan boş bir uğraş olarak nitelenmektedir. Oysa mâlum olduğu üzere Allâh'a hamd etmek bir zikir, ibâdet, zikirle ve ibâdetle uğraşmanın boş bir iş olduğunu söylemek dinin özüne aykırıdır.

Son delilde ise emrin esas anlamının dikkate alınıp diğer mânâlarının göz ardı edildiği görülmektedir. Emrin vucûb ifade ettiği doğrudur. Bu, emrin akla gelen ilk mânâsıdır. Ama emrin söz konusu anlamının dışında, irşâd, ibâha, dua ve temennî gibi anlamları da vardır. Burada emir irşâd mânâsında kabul edildiğinde herhangi bir sorun kalmamaktadır. Zaten Allâh kullarından “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” demelerini isteyerek, onlara nasıl hamd etmeleri gerektiğini göstermektedir.

Sonuç olarak Allâh'ın kendi zâtına hamd etmesinde ve kullarından kendisine hamd etmelerini istemesinde herhangi bir problem bulunmadığını söylemek gerekir. Allâh'ın kendi zâtına hamd etmesi, kullarının da O'nu her türlü üstün sıfatlarını anarak hamd etmeleri gerektiğinin önemli bir delilidir.

V. MAHLÛKÂTIN ALLÂH'A HAMD ETMESİ

Kur'ân-ı Kerîm'de Peygamberler, cennetlikler ve melekler gibi canlı varlıkların Allâh'a hamdlerinin yanı sıra, gök gürültüsü gibi cansız kabul edilen varlıkların da Allâh'a hamdlerinden bahsedilmektedir. Konunun önemine binâen biz de çalışmamızın bu kısmında detaylı bilgiler vereceğiz.

Öncelikle Peygamberlerin hamdi konusu üzerinde duralım.

1. Peygamberlerin Hamdi

Kur’ân’da İbrâhim (a.s.), Nuh (a.s.), Dâvud (a.s.), Süleymân (a.s.), ve Hz. Muhammed (s.a.v.) gibi peygamberlerin Allâh’a hamdlerinden söz edilmektedir. Bu bölümde söz konusu âyetler hakkında açıklamalar yapacağız.

1.1. Hz. İbrâhim (a.s.)’in Hamdi

Kur’ân’da Allâh’a hamdinden bahsedilen peygamberlerden biri Hz. İbrâhim (a.s.)’dir. Konuya ilişkin âyette Hz. İbrâhim (a.s.)’ın hamdine şu şekilde yer verilmektedir:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَهَبَ لِي عَلَى الْكِبَرِ إِسْمَاعِيلَ وَإِسْحَاقَ إِنَّ رَبِّي لَسَمِيعُ الدُّعَاءِ

“**Bütün hamdler, iyice yaşlanmış iken bana İsmâil’i ve İshâk’ı veren Allâh’a mahsustur! Şüphesiz Rabbim duayı işitendir.**”⁴²¹

Hız. İbrâhim bu âyette yaşlanıp da çocuk sahibi olma ümidinin kaybolduğu bir dönemde, duasını kabul ederek⁴²² kendisine Hız. İsmâil ve Hız. İshâk gibi iki büyük nimeti bahşetmesinden dolayı Allâh’a hamd etmektedir. Âyetin sonunda ise Allâh’ın duaları işiten ve kabul eden olduğunu haber vermektedir.

Kur’ân’da Hız. İbrâhim (a.s.)’ın kaç yaşında çocuk sahibi olduğu haber verilmezken kaynaklarda İbn Abbas (r.a.)’tan gelen bir rivâyete göre, Hız. İsmail (a.s.) doğduğu zaman Hız. İbrâhim (a.s.) 99 yaşındaydı. Hız. İshak (a.s.) dünyaya geldiği zaman ise 112 yaşındaydı.⁴²³ Diğer bir rivâyete göre Hız. İbrâhim (a.s.) Hız. İsmâil (a.s.)’e ancak 117 yaşında iken kavuşabilmiştir.⁴²⁴ Zemahşerî ise bu rivâyetlerin yanı sıra Hız. İsmâil (a.s.)’ın, Hız. İbrâhim (a.s.) 64 yaşında iken, Hız. İshâk (a.s.)’ın ise 90 yaşında iken dünyaya geldiğini haber vermektedir.⁴²⁵ Konuya ilişkin rivâyetlerden Hız. İbrâhim (a.s.)’ın tam olarak kaç yaşında çocuk sahibi olduğu anlaşılamazken, Kur’ân’ın ifadelerinden, çocuk sahibi olamayacak kadar yaşlı olduğu anlaşılmaktadır ki, bu da zaten İbrâhim (a.s.)’ın Allâh’a hamd etmesine sebep olmuştur.

⁴²¹ İbrâhim, 14/39.

⁴²² Hız. İbrâhim’in Saffât sûresinde yer alan duası şu şekildedir: “رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ / Rabbim! Bana sâlihlerden olacak bir evlat ver” Saffât, 37/100.

⁴²³ el-Begavî, a.g.e., c. IV, s. 357; el-Kurtubî, a.g.e., c. IX, s. 375; el-Hâzin, a.g.e., c. III, s. 42; en-Nesefî, a.g.e., c. II, s. 176. Ebussûd, a.g.e., c. III, s. 272.

⁴²⁴ et-Taberî, a.g.e., c. XIII, s. 309; İbn Atiyye, a.g.e., c. III, s. 343; el-Âlûsî, a.g.e., c. XIII, s. 350.

⁴²⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 381; Rivâyetler için ayrıca bkz. er-Râzî, a.g.e., c. XIX, s. 109.

Hız. İbrâhim (a.s.)'in âyette hamdini sadece yaşlılığında Allâh'ın kendisine Hız. İsmâil ve Hız. İshâk'ı vermesiyle sınırlandırması, çocuk sahibi olma ümidinin kesildiği bu dönemde verilen nimetin ne kadar büyük bir nimet olduğuna işaret etmek içindir. Bu şekilde O, kendisine verilen nimetin şükrünü izhâr etmektedir.⁴²⁶ İnsanın umudunun bitip tükendiği bir anda umduğuna nâil olması insan için büyük bir nimettir.

Ayrıca yaşlandığı sırada insana evlât bahşedilmesi o insanda büyük etki yapar. Çünkü evlât sürekliliği ifade eder. İnsanın ölümünün yaklaştığını hissettiği ve fitrî bir ihtiyaç olarak soyunun devam etmesini istediği bir esnada kendisine evlât verilmesi büyük bir nimettir. Hız. İbrâhim (a.s.) de bu büyük nimete karşılık âyette Allâh'a hamd etmektedir.⁴²⁷

Hız. İbrâhim (a.s.)'in âyette beyân edilen davranışı, “hamd”ın hangi durumlarda yapılması gerektiği konusuna bir açıklık getirmektedir. Şöyle ki; elde edilen bir nimet için şükredebilir; ama ümidin kesildiği bir anda Allâh'ın lütfu hamdi gerektirmektedir. Çocuk sahibi olma konusunda ümitlerin kesildiği ihtiyarlık döneminde çocuk sahibi olmak olağan dışı bir olaydır. İşte böyle bir anda Allâh Teâlâ'nın lütfuna mazhar olmak hem hamdi hem de çokça şükrü gerektirir.

Âyetin günümüze yansıyan boyutu ise şöyledir; günümüzde bir çok çift kısırlık sebebiyle çocuk sahibi olamaz iken sonradan yapılan bir takım tıbbî müdâhaleler sonucu bu büyük nimete ulaşmaktadır. İşte çocuk nimetine erme konusunda biyolojik mânâda bütün ümitlerin kesildiği bir anda yapılan duanın kabul edilmesiyle çocuk sahibi olmanın karşılığı “hamd” olmalıdır. Bu durumda olan kişilerin Allâh'a hamd etmeleri gerekmektedir.⁴²⁸

Hız. İbrâhim'in sâlih bir evlat dilemesi ve sonrasında bu büyük nimete mazhar olması, çocuk sahibi olamayanlar diğer çiftlerin Allâh'tan hayırlı evlat istemelerinin ve evlat sahibi olduktan sonra da bu büyük nimete karşılık Allâh'a hamd etmelerinin son derece güzel bir davranış olduğunu göstermektedir.

⁴²⁶ el-Beydâvî, a.g.e., c. III, s. 201; Ebussuûd, a.g.e., c. III, s. 272; el-Âlûsî, a.g.e., c. XIII, s. 349.

⁴²⁷ Seyyid Kutub, a.g.e., c. XIII, s. 173.

⁴²⁸ Bayraklı, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsîri* (I-XXI), Bayraklı Yayınları, İstanbul 2007, c. X, s. 244-245.

1.2. Hz. Dâvud (a.s.) ve Hz. Süleymân (a.s.)’ın Hamdleri

Hz. Dâvud (a.s.) ve Hz. Süleymân (a.s.) İsrâil oğullarına gönderilmiş iki Peygamberdir. Hz. Dâvud (a.s.), Hz. Süleymân (a.s.)’ın babasıdır. Hz. Dâvud (a.s.)’ın vefatından sonra Hz. Süleymân (a.s.) babasının yerine geçmiştir.

Hz. Dâvud (a.s.) ve Hz. Süleymân (a.s.)’ın hamdlerinden bahseden ilgili âyetin meâli şu şekildedir:

وَلَقَدْ آتَيْنَا دَاوُودَ وَسُلَيْمَانَ عِلْمًا وَقَالَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي فَضَّلَنَا عَلَى كَثِيرٍ مِّنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِنِينَ

“Andolsun ki biz, Davud’a ve Süleyman’a ilim verdik. Onlar: **Bütün hamdler**, bizi mü’min kullarının bir çoğundan üstün kılan Allâh’a mahsustur, dediler.”⁴²⁹

Âyette Hz. Dâvud ve Hz. Süleymân’a ilim verildiği, Onların da kendilerini mü’min kullarının pek çoğundan üstün kılan Allâh’ı hamd ettikleri belirtilmektedir.

Âyette sadece Hz. Dâvud (a.s.) ve Hz. Süleymân (a.s.)’a ilim verildiğinden bahsedilmekte, ilmin cinsi ve konusu hakkında bir açıklama yer almamaktadır. Çünkü burada önemli olan ve ortaya konmak istenen ilmin içeriği değil, kendisidir. Bu şekilde bütün ilimlerin Allâh’ın bir lütfu olduğu vurgulanmakta, ayrıca bütün ilim erbabının, sahip oldukları ilmin kaynağını bilmesinin ve kendilerine verilen ilme karşılık Allâh’a hamd etmesinin gerekli olduğu ifade edilmektedir.⁴³⁰

Âyette her ne kadar bu iki Peygambere bahşedilen ilimlerden bahsedilmese de, Kur’ân’ın değişik yerlerinde söz konusu iki Peygamberin, Allâh’ın lütfu sayesinde elde ettikleri ilimler ve üstünlükler konu edilmektedir. Meselâ Allâh’ın Hz. Dâvud (a.s.)’a hükümdarlık ve hikmet verdiği, dilediği ilimleri O’na öğrettiği,⁴³¹ Zebur’u verdiği,⁴³² hüküm vermeyi öğrettiği, kuşları ve tesbîh eden dağları Hz. Dâvud (a.s.)’a boyun eğdirdiği,⁴³³ zırh yapmayı öğrettiği,⁴³⁴ güzel konuşma özelliği verdiği⁴³⁵ ifade edilmektedir. Aynı şekilde Allâh, Hz. Süleymân (a.s.)’a da hüküm ve ilim verdiğini,

⁴²⁹ Neml, 27/15.

⁴³⁰ Seyyid Kutub, a.g.e., c. XIX, s. 136.

⁴³¹ Bakara, 2/251

⁴³² Nisâ, 4/163.

⁴³³ Enbiyâ, 21/79.

⁴³⁴ Enbiyâ, 21/80.

⁴³⁵ Sâd, 38/20.

Kuş dilini öğrettiğini,⁴³⁶ O'nun emri altına kasırga gibi esen ve istediği yere emriyle kolayca giden rüzgarları,⁴³⁷ bir kısım cinleri,⁴³⁸ bina kuran ve dalgıçlık yapan şeytanları, demir halkalarla bağlı diğer yaratıkları⁴³⁹ verdiğini haber vermektedir. İşte Hz Dâvud (a.s.) ve Süleyman (a.s.) bu gibi nimetleri kendilerine bahşetmesinden dolayı Allâh'a hamd etmektedirler.

Söz konusu âyet ilmin ne kadar fazîletli olduğunun bir delilidir. Âlimlerin şerefini gösteren bir âyettir. Çünkü âyette Hz. Dâvud (a.s.) ve Süleymân (a.s.), kendilerinden başkasına verilmeyen hükümlerlik nimetini söz konusu bile etmeksizin sadece ilim nimeti için Allâh'a hamd etmektedirler. Aynı zamanda âyette âlimlere, lütfundan kendilerine ilim nasip etmesinden dolayı Allâh'a hamd etmeleri konusunda teşvik vardır.⁴⁴⁰

1.3. Hz. Nuh (a.s.)'ın Hamdi

Kur'ân-ı Kerîm'de zikri geçen Peygamberler arasında Hz. Nuh (a.s.)'ın da Allâh'a hamdinden bahsedilmektedir. Konuyla ilgili âyette Hz. Nuh (a.s.)'ın hamdi şöyledir:

فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلِكِ فَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَّانَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ

*“Sen ve beraberindekiler gemiye bindiğiniz zaman, ‘bütün hamdler, bizi zâlim kavmin elinden kurtaran Allâh’a mahsustur’ de.”*⁴⁴¹

Konumuzu da ilgilendiren âyeti içine alan Mü'minûn sûresinin 23-30. âyetleri arasında Hz. Nuh (a.s.)'ın kıssasından bahsedilmektedir. İlgili bölümde Hz. Nuh (a.s.)'un kavmiyle olan mücâdelesini ve kavminin Peygamberliğini kabûl etmemesi haber verilmekte, bunun üzerine Hz. Nuh (a.s.)'ın Allâh'tan yardım istemesi ve Allâh'ın da O'na gemi yapmasını söyleyerek, sular yükseldiğinde aleyhlerinde hüküm verilmemiş olan aile fertleri ve her cinsten bir çift hayvanla beraber gemiye binmesi emredilmektedir. Konumuz olan âyette ise Hz. Nuh (a.s.) ve yanındakiler gemiye

⁴³⁶ Neml, 27/16.

⁴³⁷ Enbiyâ, 38/81; Sâd, 38/36.

⁴³⁸ Sebe', 34/12.

⁴³⁹ Sâd, 38/37-38.

⁴⁴⁰ el-Beydâvî, a.g.e., c. IV, s. 154.

⁴⁴¹ Mu'minûn, 23/28.

yerleştğinde Nuh (a.s.)’dan, kendilerini zâlimler topluluğundan kurtarmasından dolayı Allâh’a hamd etmesi istenmektedir.⁴⁴²

Yüce Allâh, Hz. Nuh (a.s.)’a gemiyi nasıl yapacağını vahyettikten sonra, tufan başlayıp kurtuluş için gemiye bindiğinde ne yapacağını da öğretmektedir. Şöyleki; Hz. Nuh (a.s.)’dan, beraberindekilerle gemiye yerleşince şu şekilde dua etmesini istemektedir: *“Bizi zâlim kavmin elinden kurtaran Allâh’a hamd olsun.”* Burada Hz. Nuh (a.s.)’a nerede ve neden dolayı hamd edileceği bildirilmektedir. Nuh (a.s.)’a şahsına ve başkalarına bir nimetin ulaşmasından dolayı hamd etmesi gerektiği öğretilirken ayrıca bu gibi yardımların ardından Allâh’a hamd etmenin zorunlu olduğu hem Hz. Nuh (a.s.)’a hem de Müslümanlara bildirilmektedir.

Hamd kelimesinin içinde başarıyı kendine mal etmemek gibi bir ahlâkî erdem yönü de vardır. Nuh (a.s.), “düşmandan ben kendi gücümle kurtuldum” demiyor da, “Allâh bizi kurtardı” diyor. İşte bu ifade ve anlayış, peygamberî ahlâkın temellerinden birini oluşturmaktadır. Genelde biz, başarıyı kendimize mal ederiz. Başarıyı kendisine mal eden de kendisini över; Allâh’ı övmekten, O’na hamd etmekten uzak kalır.⁴⁴³ Peygamberler ise her şeyin Allâh’tan geldiğini bilerek, her hal ve şartta Allâh’a hamd ederler.

Âyette hamd emrinin gemide yer alan, zâlimlerden kurtulan herkese değil de sadece Nuh (a.s.)’a yönelik olarak müfred sîgasıyla gelmesi dikkatleri çekmektedir. Bu durum hakkında şu yorumlar yapılabilir: Hz. Nuh (a.s.), gemideki herkesin önderi ve peygamberi olması sebebiyle O’nun yaptığı hamd, diğerleri tarafından da yapılmış gibi olur.⁴⁴⁴ Çünkü gemide bulunanlar, Hz. Nuh (a.s.)’a inanan mü’minlerdir. Onlar, yapılan duaya iştirâk edecekler ve bu şekilde hamd etmiş olacaklardır. Ayrıca bu ifade tarzıyla Peygamberlerin üstünlüğüne dikkat çekilmektedir. Son olarak âyette bu şekilde bir hamdin ancak bir Peygamberden sâdır olacağına dâir işâret vardır.⁴⁴⁵

⁴⁴² Mu’minûn, 23/23-30.

⁴⁴³ Bayraklı, B., a.g.e., c. XIII, s. 215.

⁴⁴⁴ er-Râzî, a.g.e., c. XXIII, s. 83., en-Neseffî, a.g.e., c. II, s. 466.

⁴⁴⁵ er-Râzî, a.g.e., a.y. Kur’ân’da, “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” lafzının kullanımlarına bakıldığında çoğu yerde bu lafızla Allâh Teâlâ kendi zâtına hamd ederken, geri kalan yerlerde ise bu âyette olduğu gibi ya Peygamberler ya da cennet ehli “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” diyerek Allâh’a hamd etmektedirler. Melekler, cansız varlıklar gibi diğer mahlûkatın hamdi ise hep tesbîh lafzı ile birlikte zikredilmektedir.

1.4. Hz. Muhammed (s.a.v.)’in Hamdi

Kur’ân’da en çok Hz. Muhammed (s.a.v.)’in hamdine yer verilmektedir. İlgili âyetlerde genelde Allâh Teâlâ, Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.)’den kendisine hamd etmesini istemektedir. Bu açıdan Hz. Muhammed (s.a.v.)’in hamdi, diğer peygamberlerin hamdlerinden farklı bir yapı arz ettiği görülmektedir. Kur’ân’da beş yerde Allâh Teâlâ Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.)’den “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” diyerek kendisine hamd etmesini istemektedir.

Konuyla ilgili ilk âyette Hz. Peygamber’den çocuk edinmeyen, mülkte ortağı olmayan, acizlikten ötürü de bir yardımcıya muhtaç olmayan Allâh’a hamd etmesi istenmektedir:

وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ وَكَبْرُهُ تَكْبِيرًا

“**Bütün hamdler**, çocuk edinmeyen, mülkte ortağı olmayan, zillet ve âcizliğin getirdiği bir yardımcıya ihtiyacı bulunmayan Allâh’a mahsustur’ de ve O’nu tekbir ile yücelt.”⁴⁴⁶

Âyette hamde sebep olarak Allâh’ın üç selbî sıfatı ön plana çıkmaktadır.

İlk önce Allâh’ın çocuk edinmemesine hamd edildiği görülmektedir. Çocuk, başka bir şeyin cüzlerinden meydana gelen bir parçadır. Bundan dolayı, çocuğu olan herkes cüzlerden mürekkeptir. Mürekkep olan ise “muhdes”tir. Muhdes olan da, muhtaçtır, tam mânâsıyla nimet vermeye kâdir değildir. Dolayısıyla böyle bir varlık tam mânâsıyla, kâmil bir hamde müstehak olamaz.⁴⁴⁷ İşte bu gerçeği ortaya koymak için Allâh, Peygamberinden kendisine hamd etmesini istemektedir.

Âyette hamde konu olan diğer bir selbî sıfat, Allâh’ın mülkte ortağının olmamasıdır. Bu sıfatın burada zikredilmesinin sebebi şu şekilde açıklanabilir: Eğer Allâh’ın mülkünde ortağı olsaydı, O’nun hamde liyâkati bilinemezdi.

Son olarak ise âyette, Allâh’ın âcizlikten ötürü hiçbir yardımcıya muhtaç olmaması hamde konu edilmektedir. Eğer Allâh’ın âcizlikten ötürü bir yardımcıya ihtiyaç duyması câizdir denilse, Allâh’ın başka birinin isteğiyle nimet vermesi veya vermemesi de câiz görülebilirdi. Bu durumda Allâh’a nimetlerinden dolayı hamd

⁴⁴⁶ İsrâ, 17/111.

⁴⁴⁷ er-Râzî, a.g.e., c. XXI, s. 60.

edilmesi ve şükredilmesi de gerekli olmazdı.⁴⁴⁸ İşte âyette böyle bir durumun söz konusu edilemeyeceği ve Allâh'ın hamde lââyık yegâne varlık olduğu vurgulanmaktadır.

Bu âyette Allâh, hamd edilmeye sadece kendisinin lââyık olduğunu sebeplerini de zikrederek Peygamberinin dilinden herkese duyurmaktadır.

Neml sûresinde Hz. Peygamber' (s.a.v.)'e yönelik Allâh'a hamd etme ve seçtiği kullarına selam verme emri yer almaktadır:

قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ وَسَلَامٌ عَلَىٰ عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَىٰ اللَّهُ خَيْرٌ أَمَّا يُشْرِكُونَ

“(Ey Muhammed!) De ki: **Bütün hamdler, Allâh'a mahsustur. Selam onun seçtiği kullarına.**’ Allâh mı daha hayırlıdır, yoksa onların ortak koştukları mı?”⁴⁴⁹

Buradaki hamdin sebebi olarak bazı müfessirler, sûrenin ilk kısmını da dikkate alarak⁴⁵⁰ Peygamberlerini yalanlayan önceki milletlerin helak edilmelerini gösterirler.⁴⁵¹ Diğer bir grup ise söz konusu âyeti yeni bir konu başlangıcı sayarak⁴⁵² Hz. Peygamber'in hamdine sebep olarak, Allâh Teâlâ'nın kullarına lütfettiği nimetleri zikrederler.⁴⁵³

Âyette güzel bir uygulamaya dikkat çekilmektedir. Bu giriş cümlesi Müslümanlara bir konuşmaya nasıl başlamaları gerektiğini öğretmektedir.⁴⁵⁴ İslâm dininde, söze başlarken Allâh'a hamd etme ve peygamberine salâtu selam getirme geleneği bir mîras olarak âlimler, hatipler ve vâizler vasıtasıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Onlar, vaazlarının öncesinde ve hutbelerine başlarken bu güzel uygulamayı günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Mektup yazan kişiler de onların bu uygulamalarını örnek alarak fetih, tebrik, kutlama ve buna benzer önemli olaylar sebebiyle yazdıkları mektuplarının baş kısmında Allâh'a hamd ve Rasûlüne yönelik

⁴⁴⁸ er-Râzî, a.g.e., a.y.

⁴⁴⁹ Neml, 27/59.

⁴⁵⁰ Sûrenin ilk kısmında Peygamberlerin kavimleriyle olan mücâdeleleri ve inkarcıların helâk edilmeleri anlatılmaktadır.

⁴⁵¹ Ebu'l-Leys es-Semerkandî, Nasr b. Muhammed b. Ahmed (ö. 375/985), *Tefsîru's-Semerkandî (Bahru'l-Ulûm)*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, c. II, s. 614; es-Sa'lebî, a.g.e., c. IV, s. 505; el-Beğavî, a.g.e., c. VI, s. 171; el-Hâzin, a.g.e., c. III, s. 350; Celâluddîn el-Mahallî-Celâluddîn es-Suyûtî, a.g.e., s. 382.

⁴⁵² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. III, s. 154; er-Râzî, a.g.e., c. XXIV, s. 176; İbn Atiyye, c. IV, s. 265-266; es-Seâlebî, a.g.e., c. IV, s. 255; el-Mevdûdî, a.g.e., c. IV, s. 127.

⁴⁵³ İbn Kesîr, a.g.e., c. VI, s. 201.

⁴⁵⁴ el-Mevdûdî, a.g.e., c. IV, s. 128.

salâtu selam cümlelerine yer vermişlerdir.⁴⁵⁵

Neml sûresinin son âyetinde, Allâh Teâlâ'nın, Hz. Muhammed (s.a.v.)'den kendisine hamd etmesini istediği görülmektedir:

وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ سِيرِيكُمْ آيَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ

“De ki: **‘Bütün hamdler, Allâh’a mahsustur. O, âyetlerini size gösterecek ve siz de onları tanıyacaksınız. Rabbin, yaptıklarınızdan habersiz değildir.’**”⁴⁵⁶

Söz konusu âyette hamde sebep olarak, Allâh’ın Peygamberine lütfetmiş olduğu ilim, hikmet ve peygamberlik nimeti,⁴⁵⁷ Peygamberini ve ümmetini hidâyete erdirmesi, O’nu risâlet görevini yerini getirme ve ümmetini uyarma konusunda muvaffak kılması,⁴⁵⁸ hiçbir kimseye delil getirmedikçe ve uyarıda bulunmadıkça azap etmemesi,⁴⁵⁹ en yüksek makam⁴⁶⁰ ve hiçbir nimetin kendisine denk olmadığı⁴⁶¹ en büyük nimet olan peygamberliği O’na lütfetmesi⁴⁶² gibi nedenler zikredilmektedir.

Allâh’ (c.c.), Kur’ân’da varlığına ve kudretine delâlet eden delilleri zikrettikten sonra Hz. Peygamber’den kendisine hamd etmesini istemektedir:

وَلَيْنُ سَأَلْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ

“Andolsun, eğer onlara, ‘Gökten yağmuru kim indirip de onunla yeryüzünü ölümünden sonra diriltti?’ diye soracak olsan, mutlaka, ‘Allâh’ diyeceklerdir. De ki: **‘Bütün hamdler, Allâh’a mahsustur.’** Fakat onların çoğu akıllarını kullanmazlar.”⁴⁶³

Râzî âyette geçen hamd cümlesiyle ilgili olarak üç farklı yorum zikretmektedir. Bunlardan ilkinde göre söz konusu hamd cümlesi, söz arasında söylenmiş bir cümleyi i’tirâziyyedir.⁴⁶⁴ Nimeti hatırlatmak için gelmiştir. Çünkü âyette Allâh’ın su nimetiyle

⁴⁵⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, a.y.; el-Kurtubî, a.g.e., c. XIII, s. 220; Ebû Hayyân, a.g.e., c. VIII, s. 255-256.

⁴⁵⁶ Neml, 27/93.

⁴⁵⁷ er-Râzî, a.g.e., c. XXIV, s. 191.

⁴⁵⁸ er-Râzî, a.g.e., a.y.

⁴⁵⁹ İbn Kesîr, a.g.e., c. V I, s. 218-219.

⁴⁶⁰ Ebû Hayyân, a.g.e., c. VIII, s. 277.

⁴⁶¹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. III, s. 163; en-Nesefî, a.g.e., c. II, s. 625.

⁴⁶² el-Beydâvî, a.g.e., c. IV, s. 168; Ebussuûd, a.g.e., c. IV, s. 290; el-Âlûsî, a.g.e., c. XX, s. 60.

⁴⁶³ Ankebût, 29/63.

⁴⁶⁴ Benzer yorum için bkz. el-Âlûsî, a.g.e., c. XXI, s. 18.

toprağa can vermesinden bahsedilmektedir.

İkinci yoruma göre cümle bir i'tirâz cümlesi olmayıp âyetin devamı niteliğindedir. Bu açıklamaya göre âyetin mânâsı şu şekilde olur: Onlar yağmuru Allâh'ın yağdırdığını ve bu yağmurla ölü toprağa can verdiğini biliyorlar ama bildikleriyle amel etmiyorlar. Sen ise ey Muhammed biliyor ve bildiğinle amel ediyorsun. Sana inananlar da aynı şekilde davranmaktadırlar. O halde “Allâh’a hamd olsun” de. Oysaki müşriklerin pek çoğu bütün hamdlerin Allâh’a âit olduğunu akledemezler.⁴⁶⁵ Bundan dolayı Allâh’tan gelen nimete karşılık Allâh’a değil de başka şeylere hamd ederler.

Son yoruma göre ise âyetteki hamd cümlesiyle şu kastedilmiştir: Müşrikler zikredilen olayların Allâh’tan geldiğini söylüyor, ama bununla birlikte Allâh’tan başka varlıkların da ilâhlıklarını iddia ediyorlar.⁴⁶⁶ Böylece sözlerinin ve takip ettikleri yolun tutarsızlığı anlaşılmış oluyor. O halde sen onların çelişkili hallerinin ortaya çıkmasından dolayı “Allâh’a hamd olsun” de.⁴⁶⁷

Lokmân sûresinde Hz. Peygamber (s.a.v.)’e yönelik olarak müşriklere gökleri ve yeri yaratan kim diye sorsa Allâh diyecekleri beyan edilmekte, buna binâen Hz. Peygamber’den Allâh’a hamd etmesi istenmektedir. Daha sonra da müşriklerin pek çoğunun bilgisiz oldukları haber verilmektedir:

وَلَيْنُ سَأَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللَّهُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ

“Andolsun, eğer onlara, ‘Gökleri ve yeri kim yarattı?’ diye sorsan, mutlaka ‘Allâh’ derler. De ki: ‘**Bütün hamdler**, Allâh’a mahsustur.’ Fakat onların çoğu bilmezler.”⁴⁶⁸

Putperest Araplar, aslında Allâh’ın varlığına inanıyor, sorulduğunda O’nun yaratıcı kudretini tanıdıklarını ifade ediyorlardı, fakat putlarını aracı tanrılar saydıkları için Allâh’ı bırakıp putlara tapıyor, onlara sığınıyor, böylelikle şirk inancına sapıyorlardı. Âyette yer alan “الْحَمْدُ لِلَّهِ/bütün hamdler Allâh’a mahsustur.”⁴⁶⁹ ibâresi,

⁴⁶⁵ Benzer yorum için bkz. en-Nesefî, a.g.e., c. II, s. 685.

⁴⁶⁶ Benzer yorumlar için bkz. el-Beydâvî, a.g.e., c. IV, s. 199; Ebû Hayyân, a.g.e., c. VIII, s. 365-366; İbn Kesîr, a.g.e., c. VI, s. 294; Ebussuûd, a.g.e., c. IV, s. 346; el-Bursevî, a.g.e., c. VI, s. 489.

⁴⁶⁷ er-Râzî, a.g.e., c. XXV, s. 80.

⁴⁶⁸ Lokman, 31/25.

⁴⁶⁹ Lokman, 31/25.

Allâh'tan başka hiçbir varlığa tanrılık sıfatı, işlevi ve kutsallığı yüklenemeyeceği ilân etmektedir. Devam eden âyetler, neden bütün hamdlerin Allâh'a mahsus olduğu sorusunun âdeta cevabı mahiyetindedir:

لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ

“Göklerde ve yerde ne varsa Allâh’ındır. Şüphesiz Allâh, her bakımdan sınırsız zengindir ve övülmeye lâyıktır.”⁴⁷⁰

Bu âyete göre müşriklerin taptıkları putlar da dâhil olmak üzere evrendeki her şey Allâh’a âittir, O’nun mülküdür; her şey O’na muhtaçtır ve O’nun hiç kimseye, hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, dolayısıyla yaratma ve yönetmesinde kayıtsız bir hürriyete sahiptir. Bu nedenle sadece Allâh’a hamd etmek gerekir.

Sonraki âyette bilgisinin zenginliği ve sınırsızlığı sebebiyle Allâh’a hamd edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır:

وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ

“Eğer yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz de mürekkep olsa, arkasından yedi deniz daha ona katılsa, Allâh’ın sözleri (yazmakla) yine de tükenmez. Şüphesiz Allâh mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”⁴⁷¹

Devam eden âyetlerde ise kudretinin mükemmelliği, kusursuz ve hikmetli yaratıcılığı özetlenerek niçin Allâh’a hamd edilmesi gerektiğine dair deliller gözler önüne serilmektedir:

مَا خَلَقَكُمْ وَلَا يَعْزُبُ عَنْكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ إِنَّ اللَّهَ سَمِيعٌ بَصِيرٌ

“(Ey insanlar!) Sizin yaratılmanız ve öldükten sonra tekrar diriltilmeniz, ancak bir tek insanı yaratmak ve diriltmek gibidir. Şüphesiz Allâh hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.”⁴⁷²

أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى وَأَنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ

⁴⁷⁰ Lokman, 31/26.

⁴⁷¹ Lokman, 31/27.

⁴⁷² Lokman, 31/28.

“Görmedin mi ki, Allâh, geceyi gündüzün içine ve gündüzü de gecenin içine sokuyor. Güneşi ve ayı da koyduğu kanunlara boyun eğdirmiştir. Her biri (kendi yörüngesinde) belli bir zamana kadar akar gider. Şüphesiz Allâh, işlediklerinizden hakkıyla haberdardır.”

Anlaşılan o ki, zikri geçen âyetlerde “bütün hamdler Allâh’a mahsustur” hükmü, şu üç öncüle dayandırılmaktadır:

1) Allâh evrenin mutlak yöneticisidir.

2) O’nun, insan zihninin kuşatamayacağı derecede sınırsız ilmi vardır.

3) Her şeyi kolaylıkla var eden, varlığını sürdüren veya varlığına son veren üstün kudretin sahibidir.⁴⁷³

Âyetlerde Hz. Peygamber’e yönelik bahsi geçen “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” diyerek Allâh’a hamd etmesini isteyen emir cümlelerinin yanı sıra ayrıca Kur’ân’ın farklı yerlerinde zaman zaman Hz. Peygamber (s.a.v.)’e yöneltilen ve sonrasında belli zaman kayıtlarının yer aldığı “وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ /Rabbini hamd ile tesbîh et” emirleri⁴⁷⁴ de mevcuttur. Söz konusu emirler rivâyet tefsîrlerinde genel olarak “namaz kıl” şeklinde anlaşılmış ve bu emirlerden sonra zikredilen zaman kayıtlarından ise beş vakit namazın vakitleri belirlenmiştir.⁴⁷⁵ Dirâyet tefsîrlerinde ise zikri geçen âyetlerin namaz kılmayı emrettiği yönündeki görüş çoğunlukla zayıf olarak nitelendirilirken,⁴⁷⁶ âyetlerde tesbîh ve hamd kelimelerinin hakîki mânâlarında kullanıldığı,⁴⁷⁷ Allâh Teâlâ’nın Peygamberinden kendisini hamd ederek tenzîh etmesini istediği görüşü⁴⁷⁸ daha çok ağırlık kazanmıştır. Güneşin doğuşundan ve batışından önce, sabah-akşam gibi zaman kayıtlarının yer almadığı, Hz. Peygamber’e yöneltilen “Rabbini Hamd ile tesbîh et” emirleri⁴⁷⁹ ise yine birçok rivâyet tefsîrinde namaz kılma emri olarak açıklanmaktadır.⁴⁸⁰ Fakat dirâyet tefsîrlere bakıldığında ise neredeyse tamamına

⁴⁷³ Karaman, H., a.g.e., c. IV, s. 343-344.

⁴⁷⁴ Bu emir Kur’ân’da 2 yerde geçmektedir. Bkz. Kâf, 50 /39; Ğâfir, 40/55.

⁴⁷⁵ et-Taberî, a.g.e., c. XXV, s. 231; el-Beğavî, a.g.e., c. VII, s. 364; İbn Atiyye, a.g.e., c. V, s. 168; el-Mâverdî, a.g.e., c. V, s. 161; es-Suyûtî, *ed-Durru’l-Mensûr*, c. XIII, s. 49.

⁴⁷⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. IV, s. 12; en-Nesefî, a.g.e., c. III, s. 369; Ebussuûd, a.g.e., c. V, s. 195; eş-Şevkânî, a.g.e., c. V, s. 99.

⁴⁷⁷ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, a.y.; en-Nesefî, a.g.e., c. II, s. 369.

⁴⁷⁸ el-Beydâvî, a.g.e., c. V, s. 144; Ebussuûd, a.g.e., a.y.; eş-Şevkânî, a.g.e., a.y.

⁴⁷⁹ Bkz. Hicr, 15/98; Furkân, 25/58; Tûr, 52/48; Nasr, 110/3.

⁴⁸⁰ es-Sa’lebî, a.g.e., c. IV, s. 425; el-Beğavî, a.g.e., c. VI, s. 91.

yakınında⁴⁸¹ bu âyetler Allâh'ı hamd ile tesbîh etme,⁴⁸² سبحان الله والحمد لله/subhânallâhi ve'l-hamdu lillâhi⁴⁸³ ve بحمده سبحان الله/subhânallâhi ve bi hamdihî⁴⁸⁴ deme ve O'nu kendisine yakışmayan her türlü noksanlıklardan tenzîh etme⁴⁸⁵ gibi farklı şekillerde tefsîr edilirken, çok nadir de olsa âyetlerde Allâh'a hamd ederek namaz kılma emrinin kastedildiği görüşüne de yer verildiği görülmektedir.⁴⁸⁶ Burada şunu unutmamak gerekir ki, söz konusu âyetlerdeki emirler Hz. Peygamber'e yönelik olarak mütekellim sığısıyla yer almış olsa da hem O'nu hem de bütün ümmetini kapsamaktadır.⁴⁸⁷

Sonuç olarak söylemek gerekirse, Kur'ân-ı Kerîm'de Peygamberlerin Allâh'a hamdlerinden bahseden âyetler, onların her hâlükarda Allâh'a hamde devam ettiklerini gösteren deliller konumundadır. Peygamberlerin bu davranışları kendilerine tâbi olan kişileri hamde yönlendirme konusunda önemli bir saiktir. Peygamberlerinin hamdlerine şahit olan ümmetler, onların Allâh'a yönelişlerini kendilerine örnek alarak her durumda Yüce Yaratıcıya hamd edilmesi gerektiğinin bilincine varırlar ve bu ruh haliyle nimetlerine karşılık sadece Allâh (c.c.)'a kulluk ve hamd ederler.

2. Cennetliklerin Hamdi

Kur'ân-ı Kerîm'de farklı âyetlerde dünyada iken Rablerinin rızasını kazanarak cennete girmeyi hak eden mü'minlerin Allâh'a hamdlerinden bahsedilmektedir. Âyetlerde farklı sebeplere bağlı olarak cennetliklerin Allâh'a hamdlerini sundukları görülmektedir.

Söz konusu âyetlerden ilkinde göre cennet ehli, Allâh'a şu şekilde hamd etmektedir:

⁴⁸¹ Farklı bir yorum olarak Hâzin, Furkân sûresindeki ilgili âyeti tefsîr ederken “nimetlerinden dolayı Allâh'a şükretmek için namaz kıl” görüşünü ön plana çıkarmaktadır. Bkz. el-Hâzin, a.g.e., c. III, s. 317.

⁴⁸² el-Beydâvî, a.g.e., c. III, s. 218; eş-Şevkânî, a.g.e., c. V, s. 632.

⁴⁸³ el-Âlûsî, a.g.e., c. XIV, 129.

⁴⁸⁴ en-Nesefî, a.g.e., c. II, s. 545; Celâluddîn el-Mahallî-Celâluddîn es-Suyûtî, a.g.e., s. 267.

⁴⁸⁵ el-Beydâvî, a.g.e., c. IV, s. 129; el-Kurtubî, a.g.e., c. XIII, s. 62; eş-Şevkânî, a.g.e., c. IV, s. 106; Ebussuûd, a.g.e., c. IV, s. 191; el-Bursevî, a.g.e., c. VI, s. 234.

⁴⁸⁶ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 294; el-Beydâvî, a.g.e., c. V, s. 344; en-Nesefî, a.g.e., c. III, s. 689; Ebussuûd, a.g.e., c. V, s. 586; eş-Şevkânî, a.g.e., a.y.

⁴⁸⁷ el-Mâverdî, a.g.e., c. V, s. 356.

وَنَزَعْنَا مَا فِي صُُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنَّ هَدَانَا اللَّهُ لَقَدْ جَاءَتْ رُسُلٌ رَبَّنَا بِالْحَقِّ وَنُودُوا أَنْ تَتَكَّبُوا الْجَنَّةَ أَوْ رَتَّبْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ

“Ve biz onların kalplerinde (dünyadan kalma) kin namına ne varsa söküüp attık (köşklerinin ve saraylarının) altlarından ırmaklar akar. ‘Bütün hamdler, bizi buna erıştiren Allâh’a mahsustur, Eğer Allâh’ın bizi erıştirmesi olmasaydı biz hidâyete ermiş olmazdık. Muhakkak ki, Rabbimizin Peygamberleri bize hakkı getirmişlerdir’ derler. Ve onlara: ‘İşte (dünyada) yaptığınız (iyi işler) sayesinde kendisine varis kıldığınız cennet!’ diye seslenilir.”⁴⁸⁸

Âyette, sâlihlerin cennete girişleri sırasında gerçekleşecek olan güzel bir olaya işaret edilmektedir. Bir yandan mü’minler işledikleri güzel ameller sebebiyle cenneti kazanmışlardır, fakat onlar bununla övünmeyip sadece sevinç ve şükür içerisinde “Bütün bunlar Allâh’ın lütfundandır, Zira biz bunu hak etmedik” diyerek Allâh’a hamd etmektedirler. Diğer taraftan ise Allâh, cennet nimetinin kendi lütfu olduğunu ima bile etmeyerek şöyle buyurmaktadır: “Siz bunu amellerinizle hak etmiş bulunuyorsunuz. O sizin amellerinizin karşılığıdır. Bu sadece bir bağış değil, emeğinizin bir meyvesi, gayretlerinizin mükâfatıdır, kazandığınız değerli bir hayattır.”⁴⁸⁹

Âyette cennetliklerin hamd etme sebebi işâret ismi olan هذا/hâzâ zamiriyle belirtildiğinden, yapılan hamdin sebebi açık bir şekilde anlaşılamamaktadır. Bu nedenle âyetin tam mânâsıyla anlaşılabilmesi ve cennet ehlinin hamd sebebinin açıklığa kavuşabilmesi için, ifadede yer alan “هذا/hâzâ” zamiriyle neyin kastedildiği bilinmesi gerekir.

Klasik tefsîrlerde konu hakkında farklı açıklamalar yer almaktadır. Taberî, âyetin ilgili bölümünü, “bizlere içinde bulunduğumuz bu yeri kazandıracak ameller işlemeye muvaffak kılan ve bizi cehennemden uzaklaştıran Allâh’a hamd olsun” şeklinde tefsîr ederek, “هذا/hâzâ” zamirinden kastın, cenneti kazandıracak ve cehennemden uzak tutacak ameller olduğunu ifade eder.

Zemahşerî ifadeyi “bizleri bu büyük kurtuluşu gerektiren şeylere muvaffak kılan, yani îmanı ve sâlih ameli nasîp eden Allâh’a hamd olsun” şeklinde açıklar.⁴⁹⁰

⁴⁸⁸ Âraf, 7/43.

⁴⁸⁹ el-Mevdûdî, a.g.e., c. II, s. 37.

⁴⁹⁰ ez-Zemahşerî, el-Keşşâf, c. II, s. 79.

Kurtûbî ise “bizi buna eriştiren Allâh’a hamd olsun...” ifadesini, “bize doğru yolu göstererek ve bizi hidâyete sevk ederek bu mükâfata ulaştıran Allâh’a hamd olsun.” şeklinde tefsîr eder.⁴⁹¹

Beyzâvi ve Ebussuûd هذا/hâzâ ismi işâretini “bu mükâfat” diye tefsîr etmişlerdir.⁴⁹² Şevkânî de ifadeyi benzer şekilde “bu büyük mükâfat” diye açıkladıktan sonra büyük mükâfattan kastının “cennette ebedî olarak kalma ve cennetliklerin kalplerinden kinin sökölüp atılması” olduğunu belirtir.⁴⁹³

Âlûsî ise söz konusu ismi işâreti “büyük kurtuluş ve kalıcı nimetler” olarak açıklar. İsmi işâretten kastın “kinin kalplerden sökölmesi” olduğunu söyleyenlerin de bulunduğunu ifade eden Âlûsî bu görüşü değersiz bulur.⁴⁹⁴

Yapılan açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla, âyetteki “هذا/hâzâ” ismi işâreti müfessirler tarafından genellikle büyük kurtuluş, büyük mükafat ve cennete girmeye vesîle olan ameller şeklinde tefsîr edilmiştir. Açıklamaların ortak noktası “هذا/hâzâ” ism-i işâretinin, cennet ve cenneti kazandıran amelleri işâret ettiği yönündedir. Zâten âyetin muhtevâsı da bu tefsîri destekler niteliktedir. Çünkü âyet tamamıyla cennetliklerden söz etmektedir. O halde âyetin ilgili kısmının mânâsı, ism-i işâretin de neye delâlet ettiği ortaya çıktıktan sonra şu şekilde olur: **“Bütün hamdler (Bize imânî ve sâlih amel işlemeyi nasip ederek) bu cennete eriştiren Allâh’a mahsustur.”**

Bir diğer âyette cennetlikler, kendilerinden hüznü gidermesinden dolayı Allâh’a hamd etmektedirler:

وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ

“(Cennetlikler) şöyle derler: **Bütün hamdler, bizden hüznü gideren Allâh’a mahsustur. Şüphesiz Rabbimiz çok bağışlayandır, şükrün karşılığını verendir.**”⁴⁹⁵

Âyetle ilgili olarak klasik tefsîrlerde çoğunlukla hüznün ne olduğu konusu üzerinde durulmakta ve konuya ilişkin bir rivâyete yer verilmektedir.⁴⁹⁶

⁴⁹¹ el-Kurtubî, a.g.e., c. VII, s. 208.

⁴⁹² el-Beydâvî, a.g.e., c. III, s. 13; Ebussuûd, a.g.e., c. III, s. 344.

⁴⁹³ eş-Şevkânî, a.g.e., c. II, s. 258.

⁴⁹⁴ el-Âlûsî, a.g.e., c. 8, s. 179.

⁴⁹⁵ Fâtır, 35/34.

⁴⁹⁶ Rivâyet şu şekildedir: Rasûlullah (s.a.v) şöyle buyurmuştur: “ليس على أهل لا إله إلا الله وحشة في قبورهم ولا في نشورهم وكأني بأهل لا إله إلا الله ينفضون عن رؤوسهم يقولون الحمد لله الذي أذهب عنا الحزن /Lâ ilâhe illAllâh

Taberî, “hüzün” kelimesiyle neyin kastedildiği ile ilgili tartışmanın olduğunu söyleyerek, konu hakkında cennete girmeden önce, cehenneme girme korkusundan kaynaklanan üzüntü, ölüm, geçim, dünyadaki yorgunluklardan kaynaklanan üzüntü ve mahşerdeki üzüntü olmak üzere toplam beş görüşe ve bunlarla ilgili rivâyetlere yer verir. Taberî âyetle herhangi bir hüznün çeşidinin belirtilmesinden dolayı, cennetliklerin hamd etme sebebinin, hüznün sebep olabilecek bütün unsurların ortadan kaldırılması olduğunu belirtir. Çünkü bir kişi cennete girdiğinde artık onu üzecek hiçbir şey kalmamış demektir.⁴⁹⁷

Zemahşerî, “hüzün” kelimesiyle ilgili olarak İbn Abbâs (r.a.)’ın “felaket ve ölüm üzüntüsü”, Dahhâk’ın, “şeytan ve vesveselerinin üzüntüsü” şeklindeki rivâyetlerine yer verir. Bunun yanı sıra “geçim sıkıntısı ve nimetlerin yok olma üzüntüsü” şeklindeki rivâyetlerin zayıf olduğunu zikreder. O’na göre kelimenin hangi hüznü ifade ettiğine ilişkin o kadar fazla görüş ileri sürülmüştür ki, sonunda âyetteki hüznün, dînî ve dünyevî hüznlerin hepsini kapsadığını söylenmiştir.⁴⁹⁸

Râzî konu hakkında şu yorumu yapar: “*Hüzün kelimesi hakkında pek çok görüş vardır. Evlâ olan görüş, bu kelimedenden murâdın, ‘her türlü hüznün giderileceği’nin söylenmesidir. Kelimenin başındaki “J/el” takısı cins ve istiğrâk içindir.*”⁴⁹⁹ Râzî’nin, kelimenin başındaki “J/el” takısının cins ve istiğrâk için olmasından hareket ederek bütün hüznün çeşitlerini içine alan bir mânâyı tercîh ettiği anlaşılmaktadır.

Şevkânî, tefsîrinde konuya ilişkin birçok görüşü sıraladıktan sonra son olarak Zeccâc’ın “Allâh, cennetliklerin aralarında geçim ve âhiretle ilgili sıkıntıları da olmak üzere bütün üzüntülerini gidermiştir.”⁵⁰⁰ şeklindeki açıklamalarına yer vererek, tercîhe şâyan olanın bu görüş olduğunu vurgular.⁵⁰¹

diyenlere; ne ölümlerinde, ne kabirlerinde, ne de kabirlerinden kalktıklarında yalnızlık vardır. Diriliş çığlığını duydukları zaman başlarından toprağı silkip ‘bizden bütün üzüntüleri gideren Allâh’a hamd olsun.’ diyerek kalkışlarını görür gibiyim.” es-Sa’lebî, a.g.e., c. V, s. 181; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. III, s. 310; İbn Acîbe, Ebû Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdi el-Hasenî, (ö.1224/1809), *el-Bahru’l-Medîd fî Tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd* (I-VIII), (Tahk. ‘Umer Ahmed er-Râvî), Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2005, c. VI, s. 124; el-Bursevî, a.g.e., c. VII, s. 352-353.

⁴⁹⁷ et-Taberî, a.g.e., c. XXII, s. 165-167.

⁴⁹⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. III, s. 310.

⁴⁹⁹ er-Râzî, a.g.e., c. XXVI, s. 25.

⁵⁰⁰ ez-Zeccâc, a.g.e., c. IV, s. 270.

⁵⁰¹ eş-Şevkânî, a.g.e., c. IV, s. 439.

Sonuç olarak denilebilir ki, tartışmaya sebep olan hüznün ifadesinin “ال/el” takısı almış mârifet bir kelime olması ve bu takının cins ve istiğrâk mânâlarını ifade etmesi, kelimenin bütün hüznün çeşitlerini kapsadığı sonucunu desteklemektedir. Ayrıca konu hakkında üzerinde ittifâk edilmiş belli bir görüşün olmaması ve rivâyetlerin çok farklılık göstermesi de âyetteki hüzn kelimesinin mutlak mânâda anlaşılması gerektiğinin ve bütün hüznleri ifade ettiğinin bir göstergesidir. O halde âyetin şu şekilde Türkçe’ye çevrilmesi mümkündür: **“(Cennetlikler) şöyle derler: “Bütün hamdler, bizden hüznlerini (üzüntüleri) tamamını gideren Allâh’a mahsustur...”**

Konuyla ilgili bir diğer âyette cennetlikler, verdiği sözü tutması ve diledikleri yerlerde oturacakları cennet yurdunu kendilerine mîras bırakmasından dolayı Allâh’a şu cümlelerle hamd etmektedirler:

وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَّبِعُوهُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ

“Onlar şöyle derler: ‘Bütün hamdler, bize olan vaadini gerçekleştiren ve bizi cennetten dilediğimiz yere konmak üzere bu yurda varis kılan Allâh’a mahsustur. Salih amel işleyenlerin mükâfatı ne güzelmiş!’”⁵⁰²

Taberî âyetle ilgili şunları söylemektedir: Cennete sevk edilen takva sahipleri oraya girince, Allâh’a vermiş olduğu nimetlerine karşılık şükrederek şöyle diyeceklerdir: “Dünyada iken, kendisine itaat ettiğimiz takdirde bizi cennete koyacağını vaad eden ve vaadini yerine getiren Allâh’a hamd olsun. O bizi cennete mirasçı kıldı. Zira imân etselerdi bu yerler cehennemliklerin olacaktı. Cennette dilediğimiz yerde konaklıyor ve arzuladığımız yerde kalıyoruz. Allâh’a itaat edenlerin ve dünyada iken onun emirlerine uyanların âhiretteki mükâfatları olan bu cennet ne güzelmiş.”⁵⁰³

Bir sonraki âyette ise meleklerin Allâh’ı hamd ile tesbîh etmelerine yer verildikten sonra, adaletle hükmetmesinden dolayı bir grup tarafından Allâh’a hamd edildiği anlaşılmaktadır:

وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

⁵⁰² Zümer, 39/74.

⁵⁰³ et-Taberî, a.g.e., c. XXIII, s. 47-48.

“Melekleri de, Rablerini **hamd ile** tesbih edip yücelterek Arş’ın etrafını kuşatmış halde görürsün. Artık aralarında adaletle hüküm verilmiş ve ‘**bütün hamdler**, âlemlerin Rabbi Allâh’a mahsustur’ denilmiştir.”⁵⁰⁴

Bu âyette meçhûl sîgası kullanıldığından, hamd edenlerin kim veya kimler olduğu ilk bakışta anlaşılamamaktadır. Bu nedenle konunun tam olarak açıklığa kavuşabilmesi için âyet hakkında açıklamalar yapmak gerekir.

Taberî, âyetteki hamdin, insanlar, cinler, melekler ve diğer tüm mahlûkat tarafından Allâh’a yöneltildiğini söylemektedir.⁵⁰⁵

Kurtubî’ye göre âyette geçen hamd ifadeleri, Allâh’ın nimet ve ihsanlarından dolayı ve zâlimlere karşı yardım edip onları muzaffer kıldığı için mü’minler tarafından dillendirilmektedir. Ayrıca “Âlemlerin Rabbi Allâh’a hamdolsun” cümlesinin, meleklerle âit olduğu da rivâyet edilmiştir. Buna göre meleklerin Allâh’a hamd etmeleri adaleti ve hüküm vermesi dolayısıyla olacaktır.⁵⁰⁶

Râzî, âyetteki “Âlemlerin Rabbi Allâh’a hamdolsun” ifadesinin kime âit olduğuyla ilgili iki görüşe yer verir. Bunlardan birincisine göre söz konusu âyette aralarında adaletle hükmetmesinden dolayı Allâh’a hamd edenler, meleklerdir. İkinci bir görüş olarak ise âyetteki ifadenin, önceki âyette yer alan mü’minlerin mükâfâtını açıklayan ifadenin devamı olduğunu söylersek, işte o zaman âyetteki hamd ifadeleri yine cennet ehli mü’minler tarafından söylenmiş olur. Nitekim cennetliklerin bir önceki âyette, “*bütün hamdler, bize olan vaadini gerçekleştiren ve bizi cennetten dilediğimiz yere konmak üzere bu yurda varis kılan Allâh’a mahsustur*”⁵⁰⁷ demelerinin ardından, yine bir kez daha bu şekilde Allâh’a hamd etmelerinden, onların cennette de Allâh’a hamd ve zikirle meşgul oldukları anlaşılır.⁵⁰⁸

Nesefî bu hamd lafızlarının, cennete girdikten sonra şükrün bir ifadesi olarak cennetliklerden tarafından söyleneceğini belirtir.⁵⁰⁹

⁵⁰⁴ Zumer, 39/75.

⁵⁰⁵ et-Taberî, a.g.e., c. XXIII, s. 49.

⁵⁰⁶ el-Kurtubî, a.g.e., c. XV, s. 87.

⁵⁰⁷ Zumer, 39/74.

⁵⁰⁸ er-Râzî, a.g.e., c. XXVII, s. 22.

⁵⁰⁹ en-Nesefî, a.g.e., c. III, s. 196.

İbn Kesîr, âyetteki ilgili bölümü “konuşanı ve konuşmayanı ile bütün mahlûkât, âlemlerin Rabbi Allâh’ı, hükmü ve adaleti sebebiyle hamd ederler.” şeklinde açıklamaktadır. O’na göre buradaki söz, meçhûl sîgasıyla getirilerek herhangi bir kimseye isnâd olunmamış, bütün mahlûkâtın Allâh’a hamd ettiğine delâlet etmesi için mutlak olarak bırakılmıştır.⁵¹⁰

Şevkânî’ye göre bu ifadenin sahipleri kuvvetle muhtemel Allâh’ın, cehennemliklerle aralarında adaletle hükmetmesinden dolayı cennetlik mü’minlerdir. Diğer bir görüş olarak ise Şevkânî, âyette yer alan hamdin, Allâh’ın kulları arasında adaletle hükmetmesinden dolayı melekler tarafından yapılmış olabileceği belirtir.⁵¹¹

İbn Kesîr’in de belirttiği gibi âyette hamd edenlerin kimler olduğunun belirtilmemesi, mutlak mânâda hamdin bütün mâhlukât tarafından Allâh’a yöneltildiği yönündeki görüşü desteklemektedir. Bununla beraber söz konusu hamdin, cennetlikler tarafından yapıldığı görüşü ise genel olarak müfessirler tarafından kabul görmektedir. Bize göre de buradaki söz konusu hamdin sâhibi cennet ehlidir. Meleklerin olma ihtimâli ise Kur’ân’da “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” lafzının kullanımı dikkate alındığı mümkün gözükmemektedir. Çünkü Kur’ân’da bu lafzı kullanarak hamd edenlerin; kendi zâtına hamd eden Allâh Teâlâ, Peygamberler ve cennetlikler olduğu görülmektedir. Meleklerin hamdleri ise hep tesbîh ile birlikte zikredilmektedir. Ayrıca Yunus sûresinde, cennetliklerin bu âyetteki ifadeye benzer şekilde “âlemlerin Rabbi Allâh’a hamd olsun” demeleri de görüşümüzü desteklemektedir.⁵¹²

Cennetliklerin hamdlerine yer verilen son âyette ise şöyle denilmektedir:

دَعَوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ وَأَخْرُ دَعَوَاهُمْ أَنَّ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“Orada onların duaları, ‘Seni eksikliklerden uzak tutarız Allâhım!’, aralarındaki esenlik dilekleri ‘selam’; duaların sonu ise, **‘bütün hamdler, âlemlerin Rabbi Allâh’a mahsustur’** sözleridir.”⁵¹³

Tefsîrlerde, âyetle ilgili olarak İbn Cureyc (ö.150/767)’den şöyle bir rivâyet aktarılmaktadır: Cennet ehlinin yanından bir kuş geçtiğinde, canları onu çekerse, “Ey

⁵¹⁰ İbn Kesîr, a.g.e., c VII, s. 125.

⁵¹¹ eş-Şevkânî, c. IV, s. 600.

⁵¹² Bkz. Yunus, 10/10.

⁵¹³ Yunus, 10/10.

Allâhum! Seni tenzîh ederiz” derler. Onların cennetteki duaları bundan ibarettir. Daha sonra bir melek de hemen onların iştahlarının çektiği şeyi kendilerine getirip, onlara selam verir, onlar da meleğe karşılık verirler. Bu, Allâh Teâlâ’nın “وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ” /aralarındaki esenlik dilekleri selamdır” buyruğunun işaret ettiği mânâdır. Cennet ehli ihtiyaçları kadar ondan yedikten sonra, “hamd, âlemlerin Rabbi Allâh’a mahsustur” derler. İşte bu da, “Dualarının sonu; bütün hamdler âlemlerin Rabbi Allâh’a mahsustur” demeleridir” ifadesinin işaret ettiği mânâdır.⁵¹⁴

Kaynaklarda bu şekilde bir rivâyete yer verilirken, Râzî ifade edilen görüşü savunanları sert bir dille eleştirerek şu açıklamaları yapmaktadır: “*Bu yüce kelimeleri cennet ehlinin yeme ve içmesiyle irtibatlandıranlar, dünyada da, âhirette de aklı fikri yeme içmeden öteye geçemeyenlerdir. Bu gibi insanların havyanlar zümresinden sayılmaları çok yerinde olur.*”

Râzî’ye göre işin aslına vâkıf olan muhakkik âlimler bu görüşü kabul etmemişlerdir. Onların bu konudaki görüşleri şudur: Hasan-ı Basrî (ö.110/728), Hz. Peygamber sallâhu aleyhi ve sellem’in; “يلهمون التسبيح والتحميد كما تلهمون النفس” /*Nasıl (dünyada) size nefes alıp vermeniz ilham ediliyorsa, cennetliklere de hamd ve tesbîh etmeleri ilham edilir*”⁵¹⁵ buyurduğunu rivâyet etmiştir. Zeccâc ise bu âyette Allâh’ın, cennetliklerin söze Allâh’ı ta’zîm ve tenzîh ile başlayıp, sözü O’na şükrederek ve O’nu överek bitirdiklerini haber verdiğini söylemektedir.⁵¹⁶ Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla, âyette cennetliklerin yeme içmeleriyle ilgili olarak yaptıkları tesbîh ve hamdden değil de, Allâh’ın ilhâmına binâen cennetlikler tarafından yapılan hamd ve tesbîhten bahsedilmektedir.

İnsan bir işe başlarken olduğu kadar bitirirken de Cenâb-ı Hakk’ı en güzel isim ve vasıflarıyla anıp yâd etmeli, lütuflarından dolayı O’na hamd etmelidir. İşte bu âyet cennette nice nimetlere kavuşmuş bahtiyâr kimselerin, bu nimetlerden faydalandıktan sonra Allâh’a olan şükranlarını “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” /*bütün hamdler âlemlerin Rabbi Allâh’a mahsustur*” diyerek sunacaklarını belirtmektedir. Demek ki insanoğlunun her yerde ve her zaman Allâh’a hamdini sunması kendisinden beklenen bir görevdir. Çünkü

⁵¹⁴ et-Taberî, a.g.e., c. XI, s. 118-119; es-Seâlebî, a.g.e., c. III, s. 238; benzer rivâyetler için bkz. İbn Kesîr, a.g.e., c. IV, s. 250.

⁵¹⁵ Muslim, Cennet 18-19, (c. III, s. 2181); Dârimî, Rikâk 104, (c. II, s. 639).

⁵¹⁶ er-Râzî, a.g.e., c. XVII, s. 38.

O, ebediyyen hamd edilecek yegâne Rabb'dır. Kur'ân'ın “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” /*el-Hamdu lillâhi Rabbi 'l-âlemîn*” diye başlaması da, her fırsatta “الحمد لله” /*el-Hamdu lillâh*” diyerek Allâh'a olan bağlılığımızı ve en üstün saygımızı sunmamız gerektiğinin bir göstergesidir.⁵¹⁷

Cennetliklerin cennetteki bütün dua ve nidaları “Allâh'ım seni bütün noksan sıfatlardan tenzîh ederim” şeklinde olacaktır. Çünkü onlar yok olma tehlikesinden ve gelecek endişesinden kurtulmuş, Hakk'ın vaadine ermiş, hoşnutluğa kavuşmuş, “ayne'l-yakîn” imânı geçip, “hakka'l-yakîn” imâna ulaşmışlardır. Artık bundan sonra başka istek ve arzuları olmayacağından duaları hep böyle, Allâh'ı tesbîh ve tenzîh etmekten ibaret olacaktır. Dua ve niyazlarının sonu ise, “hamd, âlemlerin Rabb'inedir” demekten ibârettir. Her tesbîhin, her duanın, her dileğin ve her türlü sevincin sonunda onlar “bütün hamd, âlemlerin Rabbi Allâh'a mahsustur.” diyerek sözlerini bitireceklerdir.⁵¹⁸

Cennet ehli naîm cennetlerinde daha önce hiç görmediği ebedî nimetlerle içli dışlı iken, dünya hayatında birçoklarının yaptığı gibi nimete sahip olma hırsıyla onu vereni unutmayacak veya nimeti hor görmeyecek; kendisine lütfedilenlerin kadrini hakkıyla bilecek, nimetleri vereni görecek ve gerçek tatminin nimete ulaşmakta değil, onu verene kavuşmakta olduğunun farkına varacaktır. Onun için cennette hiçbir eksik, ihtiyaç ve ibadet için mükellefiyet dahi bulunmadığı halde cennet ehli yine de en büyük lezzetin ve heyecanın Allâh'ı övmek ve tenzîh etmekle duyulacağını görecek, Allâh'a dua ve senâdan ayrılmayacaktır. Bütün duaları sadece Allâh'ı tesbîh ve tahmîd olacaktır. Yaptıkları her duada, Allâh'tan ve meleklerden selam alarak bambaşka bir saadete ulaşacaklar ve dualarının hepsi mutlaka hamd ile sona erecektir.⁵¹⁹

Cennet hayatı ile ilgili bu olayların anlatılması, imân edenlerin nasıl yüksek düşünceli olduklarını ve asil niteliklere sahip bulunduklarını açıkça göstermek içindir. Mü'minler dünyaki imtihanlarını başarıyla verdikten sonra cennete girdiklerinde dünyada sahip oldukları yüksek karakterin benzerini aynen orada da göstereceklerdir. Lüks eşyalar, müzik aletleri, şarap ve kadın gibi nefsin hoşuna giden şeyler yerine onlar Rablerine hamd edecekler ve övgü ifade eden sözler söyleyeceklerdir. Bu haliyle âyet, bir takım çarpık fikirli insanların çizdikleri cennet tasvirine yönelik bir yalanlamadır.

⁵¹⁷ en-Nevevî, a.g.e, c. VI, s. 190.

⁵¹⁸ Elmalılı, a.g.e., c. IV, s. 2680.

⁵¹⁹ Elmalılı, a.g.e., c. IV, s. 2681.

Mü'minlerin dünyada iken sahip oldukları üstün nitelikleri cennette iken daha da bariz hale gelecektir. Tıpkı dünya hayatında olduğu gibi, hatta daha da fazlasıyla cennetliklerin orada Allâh'a hamd etmekten, O'nun ismini yüceltici sözler söylemekten hoşlanmalarının nedeni budur.⁵²⁰

Cennet ehli hakkında Kur'ân'da yer alan âyetler hakkında yapılan bütün bu açıklamalardan sonra şunları söyleyebiliriz: Cennetliklerin, Allâh'ın vaadini yerine getirerek kendilerini âhirette her türlü sıkıntıdan, ezâdan ve cefâdan kurtarması, hidâyeti nasip ederek onları cennetiyle mükâfatlandırmasından dolayı Allâh'a hamd ettikleri görülmektedir. Âyetlerden anlaşıldığı kadarıyla Allâh'ın emirlerini yerine getirip yasaklarından kaçınarak cenneti hak eden mü'minler, dünyada olduğu gibi âhirette de bütün iyilikler ve güzellikler sebebiyle Allâh'a hamd etmeye devam edeceklerdir.

3. Meleklerin Hamdi

Kur'ân'da beş yerde meleklerin Allâh'ı hamd ile tesbîh etmelerinden bahsedilmektedir. Konuyla ilgili tefsîr kaynaklarında fazla bir bilgi gözükmemektedir. Daha çok cümle yapısına yönelik açıklamalar dikkat çekmektedir.

Kur'ân'da meleklerin hamdlerinin geçtiği ilk yer Bakara sûresindedir. İlgili âyetin meâli şu şekildedir:

وَإِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ قَالَ إِنِّي أَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ

*“Hani Rabbin meleklerle, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım’ demişti. Onlar, ‘orada bozgunculuk yapacak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamd ederek daima seni tesbîh ve takdîs ediyoruz.’ demişler, Allâh da, ‘ben sizin bilmediklerinizi bilirim’ demişti.”*⁵²¹

Zemahşerî, Bakara sûresi 30. âyette yer alan, meleklerin Allâh'ı hamd ile tesbîh ettiklerini belirten “وَإِنَّا نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ” lafzını tahlîl ederek bu cümledeki “بِحَمْدِكَ” lafzının hal olduğu söylemektedir. Böyle kabul edildiğinde cümle “biz seni hamd ederek ve hamdine bürünmüş bir şekilde tesbîh ederiz.” mânâsına gelir.⁵²² Cümlede yer alan

⁵²⁰ el-Mevdûdî, a.g.e., c. II, s. 313-314.

⁵²¹ Bakara, 2/30.

⁵²² ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. I, s. 271.

“b/bâ” harf-i cerrinin musâhabe ve maiyyet ifade ettiğini söyleyenler de vardır.⁵²³ Bu durumda cümlemin mânâsı “*seni hamd ile birlikte tesbîh ederiz.*” şeklinde olur.

Râzî ise “وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ” cümlesinin iki şekilde anlaşılabilceğini söylemektedir. Bunlardan ilkinde göre mânâ şu şekildedir: Biz seni tesbîh ettiğimiz zaman sana hamd ederiz. Yani bizim tesbîhlerimiz haksız bir tesbîh değildir. Aksine bu, senin hamdine ve celâline yakışan bir tesbîhtir. Diğer mânâ ise şöyledir: Biz seni hamd ederek tesbîh ediyoruz. Çünkü sen bizi muvaffak kılmıydın biz bunu yapamazdık. Nitekim Dâvud (a.s.): Ey Rabbim! Sana şükretmeye nasıl güç yetirebilirim. Çünkü ben senin verdiğin nimetlere karşılık şükürü yine senin nimetinle yapabilirim.” Diye niyaz etmişti. Allâh da bunun üzerine Dâvud (a.s.)’a, “herşeyin benden olduğunu bilmenden dolayı işte şu an bana şükretmiş oldun.” diye vahyetmişti.⁵²⁴ Bu da gösteriyor ki, Allâh’ın yardımı ve lütfu olmadan biz O’nun nimetlerine bile şükredemeyiz. Asıl şükür, her şeyin Allâh’tan olduğunu bilmektir.

Bazı âlimler ise “وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ” ifadesiyle meleklerle özel “سبحان ذي الملك” “والمكوت سبحانه ذي العظمة والجبروت سبحان الحي الذي لا يموت” şeklindeki tesbîh lafızlarının kastedildiğini söylerler. Konu hakkındaki diğer bir görüş ise buradaki kastın hadîste de ifade edilen “سبحان الله وبحمده” şeklindeki zikir cümlesi olduğudur.⁵²⁵

Tefsîrlerde “وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ” ifadesinden kastın namaz kılmak olduğu yönünde bir görüş de vardır. Görüşün temeli İbn Abbas (r.a.)’tan rivâyet edilen “Kur’ân’da tesbîh lafızlarının geçtiği yerlerin hepsinde namaz kastedilmektedir” sözüne dayanmaktadır. Bu haliyle cümlemin mânâsı “*seni hamd ederek namaz kılarız*” olur. Bununla birlikte tesbîh kelimesinin aslının tenzîh olduğu düşünüldüğünde ise cümlemin mânâsı “*seni hamd ederek her türlü kötülüklerden ve noksanlıklardan tenzîh ederiz*” olur.⁵²⁶

Ra’d sûresinde gök gürültüsünün Allâh’ı hamd ile tesbîh ettiği haber verildikten sonra atıf yoluyla meleklerin de korkularından Allâh’ı hamd ile tesbîh ettikleri ifade edilmektedir:

⁵²³ el-Âlûsî, a.g.e., c. I, s. 354.

⁵²⁴ er-Râzî, a.g.e., c. II, s. 159.

⁵²⁵ el-Âlûsî, a.g.e., a.y.; Zikri geçen hadîs şu şekildedir: “أن رسول الله صلى الله عليه وسلم سئل أي الكلام أفضل قال ما ‘‘اصطفى الله لملائكته أو لعباده سبحان الله وبحمده soruldu. Hz. Peygamber (s.a.v.)’e hangi sözün daha fazîletli olduğu soruldu. Hz. Peygamber, ‘Allâh Teâlâ’nın melekleri veya kulları için seçtiği ‘hamd ile birlikte Allâh’ı tesbîh ederim’ sözüdür. dedi.” Muslim, Zikir 84, (c. III, s. 2093)

⁵²⁶ el-Hâzin, a.g.e., c. I, s. 35.

وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصِيبُ بِهَا مَنْ يَشَاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِي اللَّهِ وَهُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِ

“Gök gürlemesi O’na **hamd ederek** tesbîh eder. Melekler de O’nun korkusundan tesbîh ederler. O, yıldırımlar gönderir de onlarla dilediğini çarpar. Onlar ise Allâh hakkında mücadele ediyorlar. Halbuki O, azabı çok şiddetli olandır.”⁵²⁷

Âyette geçen meleklerin hamd etmelerine sebep olan korkunun nereden kaynaklandığı konusunda kaynaklarda iki görüş yer almaktadır. Çoğunluğun kabul ettiği ilk görüşe göre melekler Allâh’tan korkmaları ve O’na saygı duymalarından dolayı hamd ile tesbîh etmektedir.⁵²⁸ Zayıf görülen diğer görüşe göre ise meleklerin korkularının kaynağı gök gürültüsüdür.⁵²⁹ Bu nedenle Allâh’ı tesbîh etmektedirler. Bu görüşün temelinde “خِيفَتِهِ” kelimesindeki zamîrin Allâh’a değil de “ra’d” kelimesine râcî kılınması ve “ra’d/gök gürültüsü”nün bir melek olarak kabul edilmesi yatmaktadır. Görüş sahiplerine göre âyette zikri geçen melekler, ra’d adı verilen meleğin yardımcılarıdır. Allâh Teâlâ bu melekleri, kendisinden korktukları ve kendisine boyun eğdikleri ra’d adlı meleğin emri altına vermiştir. Bu görüş zayıf bir görüştür.⁵³⁰

Konuyla ilgili bir başka âyette meleklerin hamdi şu şekilde geçmektedir:

وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

“Melekleri de, Rablerine **hamd ile** tesbîh edip yücelterek Arş’in etrafını kuşatmış halde görürsün. Artık aralarında adaletle hükmolunmuş ve ‘Hamd, âlemlerin Rabbi Allâh’a mahsustur’ denilmiştir.”⁵³¹

Söz konusu âyette hamd lafzı iki kere geçmektedir. İlk önce arşı çevreleyen melekler tarafından Allâh’ın hamd ile tesbîh edildiği belirtilmektedir. Âyette yer alan diğer hamdin ise kim veya kimler tarafından yapıldığı meçhul sîgasının kullanımından

⁵²⁷ Ra’d, 13/13.

⁵²⁸ et-Taberî, a.g.e., c. XIII, s. 164; ez-Zamahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 353; er-Râzî, a.g.e., c. XIX, s. 22; Ebussuûd, a.g.e., c. III, s. 206; es-Sa’dî, Abdurrahmân b. Nâsır (ö.1376/1957) *Teyşîru’l-Kerîmi’r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi’l-Mennân* (I-VIII), er-Riâsetu’l-Amme li-İdâreti’l-Buhûsi’l-‘İlmiyye ve’l-İftâ ve’d-Da’ ve ve’l-İrşâd, Rıyad 1404/1984, c. IV, s. 95.

⁵²⁹ el-Mâverdî, a.g.e., c. III, s. 101; el-Beydâvî, a.g.e., c. III, s. 183; Ebussuûd, a.g.e., a.y.

⁵³⁰ el-Âlûsî, a.g.e., c. XIII, s. 172.

⁵³¹ Zümer, 39/75.

dolayı anlaşılamamaktadır.⁵³² İlk kısımda yer alan meleklerin hamdi ile ilgili kaynaklara bakıldığında kayda değer bir açıklamanın yapılmadığı görülmektedir. Yapılan açıklamalar ise çoğu zaman birbirinin tekrarı niteliğindedir. Yine bu âyet hakkında da tefsîrlerde cümle tahliline yönelik açıklamalar geniş yer tutmaktadır.⁵³³

Taberî âyetin ilgili bölümünü “Allâh’a şükretmek maksadıyla arşın etrafında namaz kılarlar” şeklinde tefsîr etmektedir.⁵³⁴ Zemahşerî, meleklerin yaptığı hamd ile tesbîhin, ibâdet amaçlı değil lezzet alma amacına yönelik olduğunu söylemektedir.⁵³⁵ Bu âyetten hareketle meleklerin tesbîhlerinin Allâh’a hamd etmek ve bunu tekrarlamak olduğu da söylenmiştir.⁵³⁶

Konuya ilişkin diğer bir âyette şöyle denilmektedir:

الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ

“Arş’ı taşıyan ve onun çevresinde bulunan melekler Rablerini hamd ederek tesbîh ederler, O’na inanırlar ve inananlar için (şöyle diyerek) bağışlanma dilerler: ‘Ey Rabbimiz! Senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O halde tövbe edenleri ve yolundan gidenleri bağışla ve onları cehennem azabından koru.’”⁵³⁷

Âyette arşı taşıyan meleklerin Allâh’ı hamd ile tesbîh ettikleri zikredilmektedir. Allâh Teâlâ bütün meleklerle sabah akşam gidip gelip arşı taşıyan meleklerle selam vermelerini emretmiştir. Bu, onların en fazîletli melekler olduklarını göstermektedir.⁵³⁸ Sayıların sekiz olduğu bir başka âyetten⁵³⁹ anlaşılmaktadır. Arşı taşıyan meleklerden dördü Allâh’ı “سبحانك اللهم وبحمدك فلك الحمد على حلمك بعد علمك”/Allâhım! Seni hamd ile birlikte tesbîh ederiz. Bütün hamdler, İlminden sonra hilminden dolayı da sana mahsustur.” şeklinde hamd ile tesbîh ederken, diğer dördü ise “سبحانك اللهم وبحمدك فلك الحمد

⁵³² Âyetin bu kısmı cennetliklerin hamdi bölümünde ele alındığı için burada herhangi bir açıklama yapılmayacaktır.

⁵³³ Geniş bilgi için bkz. sayfa 113-114.

⁵³⁴ et-Taberî, a.g.e., c. XIV, s. 49.

⁵³⁵ Zümer, 39/75.

⁵³⁶ İbn Atiyye, c. IV, s. 544.

⁵³⁷ Mü’min, 40/7.

⁵³⁸ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. III, s. 315.

⁵³⁹ Hâkka, 69/17.

على عفوك بعد قدرتك / *Allâhım! Seni hamd ile birlikte tesbîh ederiz. Bütün hamdler, Kudretinden sonra affından dolayı da sana mahsustur*” diyerek zikretmektedir.⁵⁴⁰

Meleklerin hamdlerini içeren son âyet ise Şûrâ sûresinde yer almaktadır:

تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقَيْنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ هُوَ الْعَفُورُ الرَّحِيمُ

“Neredeyse gökler (O’nun azametinden) üstlerinden çatlayacak. Melekler ise Rablerini **hamd ile** tesbîh ederler ve yeryüzündekiler için bağışlanma dilerler. İyi biliniz ki Allâh, çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”⁵⁴¹

Âyette ifade edilen göklerin yarıma hâdisesi, Meryem sûresinde daha detaylı bir şekilde anlatılmaktadır:

وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَدًا لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِذَا تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًا

“‘Rahmân bir çocuk edindi’ dediler. Hakîkaten siz çok çirkin bir iddia ortaya attınız. Rahmân’a çocuk isnat etmelerinden dolayı neredeyse gökler parçalanacak, yer yarılacak, dağlar yıkılıp çökecektir.”⁵⁴²

Âyette sözü geçen bu büyük iftirânın Yahûdîler, Hristiyanlar ve Melekleri Allâh’ın kızları sayan müşrikler tarafından atıldığı belirtilmektedir.⁵⁴³ İşte bu tablo karşısında melekler, insanların Allâh’a karşı yaptıkları küstahlığı iştirmek için kulaklarını tıkarlar ve Allâh’ı hamd ile tesbîh ederek şöyle derler: “İnsanların Allâh’a ortak koşmaları ne büyük küstahlıktır. Halbuki onlara pek çok imkân vererek ihsanda bulunan Allâh’tır. Bundan dolayı hamd edilmeye lâyık olan sadece O’dur. Allâh insanların yaptıkları bu küstahlık sebebiyle her an azâbını gönderebilir. Melekler o kadar hassastırlar ki, belki insanlar tevbe edip şirk koşmaktan vazgeçerler umuduyla azap etmemesi için hamd ve tesbîh lafızlarıyla Allâh’a yalvarmaktadırlar.”⁵⁴⁴

Melekler “يسبحون بحمد ربهم/Rablerini hamd ile tesbîh ederler” ifadesiyle Allâh’ı nitelendirilmesi caiz olmayan ve celâline yakışmayan şeylerden tenzîh ederler. Müşriklerin Allâh’a çocuk nispet etme konusundaki cesaretlerinden ötürü hayrete

⁵⁴⁰ Hatîb eş-Şirbînî, a.g.e., c. VI, s. 291.

⁵⁴¹ Şûrâ, 42/5.

⁵⁴² Meryem, 18/88-90.

⁵⁴³ Ebussuûd, a.g.e., c. III, s. 606; el-Âlûsî, a.g.e., c. XVI, s. 202; en-Nesefî, a.g.e., c. II, s. 353.

⁵⁴⁴ el-Mevdûdî, a.g.e., c. V, s. 215.

düşerler ve Allâh'ı hamd ile tesbîh ederler. Çünkü hayret edilen şeyler görüldüğünde tesbîh ile Allâh zikredilir.⁵⁴⁵

Hz. Ali (r.a.)'den gelen bir rivâyete göre burada meleklerin Allâh'ı hamd ile tesbîh etmeleri, müşrikleri Allâh'ın gazâbına uğratacak şekilde neler yaptıklarını görüp hayret etmelerindendir.⁵⁴⁶ İbn Abbas (r.a.)'tan gelen bir rivâyette, meleklerin hamd ile tesbîhlerinin sebebi olarak, şâhit oldukları Allâh'ın azâmeti karşısında tevazu içerisinde boyun eğmeleri gösterilmektedir. Ayrıca İbn Abbas (r.a.)'a nispet edilen *Tenvîru'l-Mikbas* adlı eserde, “melekler Rablerini hamd ile tesbîh ederler” cümlesindeki hamdin emir mânâsında olduğu rivâyet edilmiştir.⁵⁴⁷ Süddî de âyetteki hamd kelimesini emir mânâsında kabul ederek ifadeyi “rablerinin emriyle tesbîh ederler.” diye açıklamaktadır.⁵⁴⁸

Görüldüğü üzere meleklerin Allâh'a hamdlerini ifade eden âyetlerde söz konusu kelime hep tesbîh lafzı ile birlikte kullanılmaktadır. Bu âyetlerden de anlaşılıyor ki, Allâh'ı hamd ile tesbîh etmek meleklerin en önemli görevlerinden biridir.

4. Diğer Varlıkların Hamdi

Kur'an'da Peygamberler, cennetlikler ve melekler dışında diğer varlıklar tarafından da Allâh'a hamd edildiği görülmektedir. Âyetlerde söz konusu varlıkların hamdleri, meleklerde olduğu gibi tesbîh lafzı ile birlikte söz konusu edilmektedir. Konu hakkında bir takım tartışmalar bulunmaktadır. Bu bölümde konuyu ana hatlarıyla ele alıp inceleyeceğiz.

4.1. Bütün Mahlûkâtın Hamdi

Âyette bütün mahlûkâtın Allâh'ı hamd ile tesbîh ettikleri belirtilmektedir:

تُسَبِّحُ لَهُ السَّمَاوَاتُ السَّبْعُ وَالْأَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّ وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ وَلَكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ إِنَّهُ
كَانَ حَلِيمًا غَفُورًا

*Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allâh'ı tesbîh ederler. Herşey O'nu hamd ile tesbîh eder. Fakat siz onların tesbîhlerini anlamazsınız...*⁵⁴⁹

⁵⁴⁵ el-Kurtubî, a.g.e., c. XVI, s. 4.

⁵⁴⁶ el-Kurtubî, a.g.e., a.y.

⁵⁴⁷ el-Fîruzâbâdî, *Tenvîru'l-Mikbâs*, s. 406.

⁵⁴⁸ eş-Şevkânî, a.g.e., c. IV, s. 658.

⁵⁴⁹ İsrâ, 17/44.

Burada söz konusu hamd ile neyin kastedildiğinin bilinebilmesi için tesbîh lafzı üzerinde de durmak gerekir. Akıllı varlıkların Allâh'ı tesbîh etmesi, O'na hamd etmesi herkes tarafından anlaşılabilen bir durumdur. Fakat mükellef olmayan canlılar ile taş, toprak gibi cansız oldukları kabul edilen varlıkların tesbîhi ve hamdinin ne mânâyâ geldiği konusunda tartışmalar mevcuttur. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, önceki asırlarda hiçbir canlılık belirtisine sahip olmadıkları düşünülen dağ, taş, ağaç vb. maddelerin artık günümüzde canlı bir yapı arz ettikleri bilinmektedir.⁵⁵⁰ Nitekim gördüğümüz bütün cisimler atomlardan meydana gelmiştir. Her atom çekirdeğindeki pozitif elektirik yüklü proton ve yüksüz nötronlar ile, çekirdek etrafında büyük süratle dönen negatif elektirik yüklü elektronlardan ibarettir. Elektronların çekirdek etrafındaki sayısı atomdan atoma değişir. Çekirdekteki proton sayısının da atomdan atoma farklılık göstermesi değişik elementleri ortaya çıkarır.⁵⁵¹ Bu bilgilerden de anlaşılıyor ki, bütün varlıklar hareket halindedir. Cansız sanılan eşyada kısıtlı duyularımızla algılayamadığımız bir hareket vardır. Hareket canlılık belirtisidir. Atomun çekirdeği etrafındaki elektronlar akla durgunluk verecek bir hızda döner. Hayvanlar hayatta olmaları sebebiyle çeşitli hareketlere sahip iseler, cansız sayılan eşyanın atomlarında, canlı varlıklarınkinden milyonlarca kez fazla hareket vardır.⁵⁵² Bu durum dikkate alındığında cansız zannedilen taş, toprak gibi maddelerin aslında canlı oldukları anlaşılmaktadır.

Mükellef olan canlılar dışındaki varlıkların tesbîhleri ile ilgili olarak tefsîrlerde iki görüşün ağırlık kazandığı görülmektedir. İlk görüşe göre âkil olmayan hayvanlar gibi canlılar ile cansız oldukları zannedilen taş, toprak gibi varlıklar da canlılar gibi, hakîkî mânâda Allâh'ı tesbîh etmektedir.⁵⁵³ Bu görüşü savunanlar, Hz. Peygamber (s.a.v.), sahâbe ve tâbiundan cansız varlıkların tesbîhine dair rivâyetler

⁵⁵⁰ Tantâvî Cevherî, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (I-XXIV), Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1935/1354, c. IX, s. 68.

⁵⁵¹ Ateş, S., *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*, c. V, s. 219.

⁵⁵² Tantâvî Cevherî, a.g.e., a.y; Ayrıca bkz. Ateş, S., *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri*, c. V, s. 220.

⁵⁵³ et-Taberî, a.g.e., c. XV, s. 116; İbnu'l Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, c. V, s. 39; el-Kurtubî, a.g.e., c. X, s. 266; en-Nesefî, a.g.e., c. II, s. 259; İbn Kesîr, a.g.e., c. V, s. 79; es-Seâlebî, a.g.e., c. III, s. 477; el-Bursevî, a.g.e., c. V, s. 163; İbn Acîbe, a.g.e., c. IV, s. 95-96; Konyalı, Mehmet Vehbi Efendi (ö.1368/1949), *Büyük Kur'an Tefsîri (Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân)* (I-XVI), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966, c. VIII, s. 2995; es-Sa'dî, a.g.e., c. IV, s. 283.

aktarmaktadırlar.⁵⁵⁴ Diğer görüşe göre ise mükellef olan canlılar dışındaki diğer varlıkların tesbîhi, hakîkî mânâda olmayıp, bu varlıkların Allâh'ın varlığına lisân-ı halleriyle delâlet etmesi şeklinde olur.⁵⁵⁵

Konunun daha iyi anlaşılabilmesi adına burada farklı görüşlere sahip birer müfessirin konuya ilişkin açıklamalarına yer verelim.

Râzî, âyette ifade edilen tesbîh konusunda bazı açıklamalar yapmaktadır. O'na göre mükellef olan canlı varlıklar iki şekilde Allâh'ı tesbîh ederler: Birincisi, sözlü olarak yapılan tesbîhtir. Bu, mükellefin diliyle “سبحان الله/Subhânallâh” demesi gibidir. İkincisi ise mükellefin her türlü halinin Allâh'ın birliğine ve izzetine delâlet etmesiyle olur. Bununla birlikte hayvanlar gibi mükellef olmayan canlı varlıklar ve taş, toprak gibi cansız varlıklar Allâh'ı sadece ikinci şekilde tesbîh edebilirler. Çünkü dil ile tesbîh edebilmek için anlamak, bilmek ve konuşmak gerekir. Bunlar ise cansız varlıklar için düşünülemez. Bu nedenle cansız varlıklar Allâh'ı sadece hâl ile tesbîh edebilirler.⁵⁵⁶

Râzî burada konuya îtikâdî açıdan yaklaşmaktadır. Bilgi sahibi olmayan ve konuşamayan bir varlığın tesbîhinden söz edilirse bu durumda, Allâh'ın âlim ve kâdir sıfatlarından hareketle hayy (diri) olduğu sonucuna varılamaz. Böyle olunca Allâh'ın hayy (diri) olduğunu anlama kapımız kapanmış olur. Çünkü o zaman şöyle denilir: Cansız varlıkların, canlı olmadıkları halde, Allâh'ın zât ve sıfatlarını bilmeleri ve O'nu tesbîh etmeleri mümkün olsa, bu durumda bir şeyin âlim, kâdir ve mütekellim olmasından, onun diri olması gerektiği söylenemez. Böyle olunca da Allâh'ın âlim ve kâdir olmasından hareketle hayy (diri) olduğu söylenemez. Halbuki Allâh'ın hayy (diri) olmadığını söylemek, cahillik ve küfürdür. Çünkü hayy (diri) olmayanın, âlim, kâdir ve mütekellim olmayacağı kesin ve açık bir şekilde bilinen bir husustur. İşte muhakkik âlimlerin, bu hususta kabul ettiği görüş budur. Ayrıca Râzî tefsîrinde, hayvanların ve cansız varlıkların hâkikî anlamda tesbîh etmelerini mümkün görenlere birtakım deliller

⁵⁵⁴ Rivâyetler için bkz. et-Taberî, a.g.e., c. XV, s. 116-117; İbn Kesîr, a.g.e., c. V, s. 79-81; es-Suyûtî, ed-Durru'l-Mensûr, c. IX, s. 350-369; el-Kurtubî, a.g.e., c. X, s. 266-268; el-Bursevî, a.g.e., c. V, s. 163-164.

⁵⁵⁵ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 451; er-Râzî, a.g.e., c. XX, s. 174-175; el-Beydâvî, a.g.e., c. III, s. 256; el-Kâsimî, Muhammed Cemâleddîn (ö.1332/1914), *Tefsîru'l-Kâsimî (Mehâsinü't-Te'vîl)* (I-XVII), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1978, c. X, s. 234-235. Detaylı Bilgi İçin bkz. Kiraz, Celil, “Bir Tefsîr Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allâh'ı Tesbîh Etmesi”, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2006, c. XV, sayı: 2, s. 309-342; Aydın, Hayati, “Kur'an'da Tesbîh Bağlamında Kâinattaki Şuur”, DÜİFD, Diyarbakır 2009, c. XI, sayı:1, s. 1-20.

⁵⁵⁶ er-Râzî, a.g.e., c. XX, s. 174-175.

zikrederek cevap vermiştir.⁵⁵⁷ Yapılan açıklamalardan anlaşılan Râzî, hayvanların ve cansız varlıkların hakîkî mânâda Allâh'ı tesbîh etmelerinin mümkün olmadığı sonucuna varmıştır.

Kurtubî ise tefsîrinde farklı görüşler hakkında açıklamalar yaptıktan sonra sözü, konuya ilişkin rivâyetlere de yer vererek cansız oldukları kabul edilen varlıkların hakîkî mânâda Allâh'ı tesbîh etmelerine getirir ve şöyle der: Doğru olan, her şeyin Allâh'ı tesbîh ettiği yönündeki görüştür. Çünkü bu görüşün doğruluğunu gösteren rivâyetler mevcuttur. Eğer bu tesbîh delâlet tesbîhi olsaydı sadece Hz. Dâvud'a tahsis edilmesinin⁵⁵⁸ bir anlamı olmazdı.⁵⁵⁹ Burada ifade edilen, hakîkî mânâda yapılan sözlü tesbîhtir. Konu hakkındaki hadîsler de Kur'ân'ın zâhirinden anlaşılan, her şeyin Allâh'ı tesbîh ettiğini gösteren âyetleri desteklemektedir. Bundan dolayı bu görüş daha tercihe şâyandır.⁵⁶⁰

Kurtubî'nin belirttiği üzere canlı ve âkil varlıklar gibi diğer varlıkların da Allâh'ı tesbîh ettiklerine delil teşkîl eden âyet ve hadîsler mevcuttur.

Kur'ân-ı Kerîm'de dağların ve kuşların Hz. Dâvud (a.s.) ile Allâh'ı tesbîh ettikleri ifade edilmektedir:

فَقَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ وَكُلًّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعَلَّمْنَا مَا سَخَرْنَا مَعَ دَاوُودَ الْجَبَالَ يُسَبِّحُونَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ

“Biz hüküm vermeyi Süleyman’a kavratmıştık. Zaten her birine hükümler ve ilim vermiştik. Dâvud ile birlikte, Allâh'ı tesbîh etmeleri için dağları ve kuşları onun emrine verdik. Bunları yapan biz idik.”⁵⁶¹ Bu âyetten, âkil olmayan canlılar grubuna

⁵⁵⁷ er-Râzî, a.g.e., a.y.

⁵⁵⁸ Şu âyete vurgu yapılmaktadır: “وَسَخَرْنَا مَعَ دَاوُودَ الْجَبَالَ يُسَبِّحُونَ وَالطَّيْرَ وَكُنَّا فَاعِلِينَ” Dâvud ile birlikte Allâh'ı tesbîh etmeleri için, dağları ve kuşları onun emrine verdik...” Bkz. Enbiyâ, 21/79.

⁵⁵⁹ Bir rivâyette hem Hz. Dâvud'un hayvanların dilinden anlayabildiğini gösteren, hem de hayvanların Allâh'a hamd ettiklerine delil teşkîl eden şöyle bir olay yer almaktadır: Enes b. Malik'ten rivâyet edildiğine göre Hz. Dâvud, kendi kendine hiç kimsenin onun Allâh'ı övdüğü gibi övmediği zannına kapılmıştı. O sırada bir melek indi. Hz. Dâvud (a.s.) mihrapta oturuyordu ve yanında da göl vardı. Melek “Ey Dâvud! Kurbağanın bağırmasına onu anlayacak şekilde dikkat et” dedi. Hz. Dâvud (a.s.) susup kurbağayı dinledi. Baktı ki kurbağa öyle bir övgü ile Allâh'ı medhu senâ etmektedir ki, kendisi bile öyle senâda bulunmamıştır. Melek Hz. Dâvud'a; “onun ne dediğini anladın mı?” diye sorunca Hz. Dâvud anladığını söyler. Melek onun ne dediğini sorunca, Hz. Dâvud onun ne dediğini şöyle nakleder: “Ya Rabbi! Sen her ortaktan münezzehsin. Bunu hamdinle ikrâr ederiz. Seni ilminin kapsadığı her yere kadar hamdederiz”. Daha sonra Hz. Dâvud (a.s.) şöyle der: “Beni peygamber olarak gönderen Allâh'a yemin ederim ki, ben Allâh'ı bu tarzda övmüş değilim”. es-Suyûtî, ed-Durru'l-Mensûr, c, IX, s. 359.

⁵⁶⁰ el-Kurtubî, a.g.e., c. X, s. 268.

⁵⁶¹ Enbiyâ, 21/79.

dâhil olan kuşlar ile cansız olarak görülen dağların canlılar gibi Allâh'ı tesbîh ettikleri anlaşılmaktadır.

Sahîh hadîs kaynaklarında karıncaların Allâh'ı tesbîh ettiğini belirten şu rivâyet yer almaktadır:

قرصت نملة نبيا من الأنبياء فأمر بقرية النمل فأحرقت فأوحى الله إليه أن قرصتك نملة أحرقت أمة من الأمم تسبح

“Bir karınca bir Peygamberi ısırıldı. Bundan dolayı Peygamber karıncaların yuvasının yakılmasını emretti ve yuva yakıldı. Daha sonra Allâh (c.c.) o Peygambere, ‘seni bir karınca ısırıldı diye tesbîh eden bir topluluğu yakıtın’ diye vahyetti”⁵⁶²

Buhârî yemeğin tesbîh etmesiyle ilgili olarak İbn Mesûd’un şu ifadelerine yer vermektedir:

كنا نسمع تسبيح الطعام وهو يؤكل

“Biz yemek yerken yemeğin tesbîhini işitirdik”⁵⁶³

Enes b. Mâlik’ten çakıl taşlarının tesbîh ettiğine delâlet eden şöyle bir rivâyet nakledilmektedir:

أخذ حصيات في يده فسبحن حتى سمعنا التسبيح، ثم صيرهن في يد أبي بكر فسبحن حتى سمعنا التسبيح ثم صيرهن في يد عمر فسبحن حتى سمعنا التسبيح ثم صيرهن في يد عثمان فسبحن حتى سمعنا التسبيح ثم صيرهن في أيدينا رجلا رجلا فما سبحت حصاة منهن

“Hz. Peygamber (s.a.v.) eline çakıl taşları aldı. Çakıl taşları Allâh'ı tesbîh ettiler. Biz onların tesbîhini işittik. Sonra o çakıl taşlarını Hz. Ebu Bekr’in eline koydu. O taşlar yine tesbîh ettiler. Biz bu tesbîhi de işittik. Daha sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) o çakıl taşlarını Hz. Ömer’in eline koydu. Çakıl taşları aynı şekilde Allâh'ı tesbîh ettiler. Sonra Hz. Osman’ın eline koydu. Çakıl taşları yine Allâh'ı tesbîh ettiler. Ardından o çakıl taşlarını bizim elimize koydu fakat çakıl taşları tesbîh etmediler.”⁵⁶⁴

Tâbiûn müfessirlerinden Mücâhid (ö.103/721) ise canlı, cansız bütün herşeyin Allâh'ı “سبحان الله وبحمده”/Allâh'ı hamd ile birlikte tesbîh ederim” diyerek tesbîh ettiklerini söylemektedir.⁵⁶⁵

⁵⁶² Buhârî, Cihad 153, (c. IV, s. 22); Muslim, Selam 148, (c. II, s. 159).

⁵⁶³ Buhârî, Menâkıb 25, (c. IV, s. 171); Tirmizî, Menâkıb 6, (c. V, s. 597).

⁵⁶⁴ Ali el-Muttakî, a.g.e., c. II, s. 1622, (hadîs no: 35442).

⁵⁶⁵ el-Begavî, a.g.e., c. V, s. 96.

Görüldüğü üzere her iki görüşün tarafları da kendi bakış açılarına uygun açıklamalarla görüşlerinin doğruluğunu ispâta çalışmaktadırlar. Fakat konu hakkında âyetlerin olması ve hadîslerin de söz konusu âyetleri desteklemesi, âkil varlıklar gibi diğer varlıkların da hakîkî mânâda Allâh'ı hamd ve tesbîh ettiklerine dâir açık delillerdir. Bu nedenle tesbîhlerini algılayamadığımız varlıklar hakkında “Allâh'ı hakîkî mânâda hamd ve tesbîh edemezler” demek uygun değildir.

“وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ” *O’nu hamd ile tesbîh etmeyen hiçbir şey yoktur.* Âyetin bu kısmı tesbîhin nasıl olduğuna açıklık getirmektedir. Övgü ile tesbîhi ibadet haline çeviren içindeki hamd olmaktadır. Tıpkı namazda Fâtiha sûresinin ilk âyetine hamd ile başlanması gibi. Tesbîh hamd ile yapılan bir ibadettir. Kâinat ve içerisindeki bütün varlıkların kendilerine has dilleri vardır ve o dilleri ile Allâh'ı hamd ederek tesbîh etmektedirler.⁵⁶⁶

Her şey sadece yaratıcıyı hamd ile tesbîh etmekle kalmaz, aynı zamanda O’nun her yönden eşsiz ve hamde lâyık tek varlık olduğuna da delil teşkil eder. Allâh’ın yarattığı her şey, O’nun her açıdan mükemmel tek varlık olduğunun apaçık delilidir. Bu nedenle sadece O hamde ve övgüye lâyıktır.⁵⁶⁷

O halde bütün varlıklar Allâh'ı hamd ile tesbîh etmektedir. Fakat insanlar, dillerinin farklı⁵⁶⁸ ve anlaşılmasının zor olmasından dolayı⁵⁶⁹ onların bu hamdlerini ve tesbîhlerini anlayamamaktadırlar.

4.2. Gök Gürültüsünün Hamdi

Âyette gök gürültüsünün Allâh'ı hamd ile tesbîh ettiği belirtilmektedir:

وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَائِكَةُ مِنْ خِيفَتِهِ...

*Gök gürlemesi O’na hamd ederek tesbîh eder. Melekler de O’nun korkusundan tesbîh ederler...*⁵⁷⁰

⁵⁶⁶ Bayraktar, B., a.g.e., c. XI, s. 277.

⁵⁶⁷ el-Mevdûdî, a.g.e., c. III, s. 113.

⁵⁶⁸ et-Taberî, a.g.e., c. XV, s. 117; es-Sa’lebî, a.g.e., c. IV, s. 52; el-Beğavî, a.g.e., c. V, s. 96; İbn Kesîr, a.g.e., c. V, s. 79.

⁵⁶⁹ en-Nesefî, a.g.e., c. II, s. 259.

⁵⁷⁰ Ra’d, 13/13.

Allâh’a hamd ettiğinden bahsedilen, gök gürlemesi anlamına gelen “الرعد/ra’d”ın ne olduğu hakkında farklı görüşler vardır.

Taberî “ra’d” kelimesiyle ilgili olarak, bulutları sevk eden melek ve bulutlar arasında eserek gürültüye sebep olan rüzgar olduğuna dair rivâyetler aktarmaktadır.⁵⁷¹

Zemahşerî, önceki âyeti⁵⁷² de göz önünde bulundurarak bu âyette hamd ile tesbîh edenlerin umut içerisinde yağmurun yağmasını beklerken gök gürültüsünün sesini duyanlar olduğunu söylemektedir. Onlar gök gürültüsünün sesini duyduklarında “سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ” diyerek Allâh’ı hamd ve tesbîh ederler.⁵⁷³

Konu hakkındaki bir diğer görüşe göre “ra’d/gök gürültüsü” bir meleğin adıdır. İşitilen ses de o meleğin hamd ile tesbîhidir.⁵⁷⁴ Celâleyn tefsîrinde “ra’d”ın bulutlardan sorumlu melek olduğu ve bu meleğin bulutları sevk ederken “سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ” diyerek Allâh’ı tesbîh ettiği belirtilmiştir.⁵⁷⁵ Kaynaklarda bu görüşü destekleyen rivâyetler bulunmaktadır.⁵⁷⁶ Fakat bir kısım âlimler âyette “melâike” kelimesinin “ra’d” kelimesine atfedilmiş olmasından dolayı ikisinin birbirinden farklı olması gerektiğini ifade ederler. Buna göre “ra’d” bir melek değildir. “Ra’d”ın melek olduğunu savunanlar ise bu görüşe cevap olarak “ra’d”ın daha fazla özelliklere sahip, önemli bir melek olduğu için “melâike” kelimesinden ayrı olarak zikredildiğini belirtirler.⁵⁷⁷ Bu cevap dikkate alındığında “ra’d”ın bir melek olması noktasında herhangi bir problem yoktur.

Bir başka görüşe göre ise âyette ifade edilen gök gürültüsünün Allâh’ı hamd ile tesbîhi hakikat mânâsındadır. “Ra’d”, işitilen sesin adıdır.⁵⁷⁸ Bizzat gök gürültüsü tesbîh

⁵⁷¹ et-Taberî, a.g.e., c. I, s. 217-219.

⁵⁷² “O, size korku ve ümit içinde şimşegi gösteren ve (yağmur dolu) ağır bulutları meydana getirendir.” Bkz. Ra’d, 13/13.

⁵⁷³ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. II, s. 353; Ayrıca Beydâvî, Neseî, Ebussuûd ve Âlûsî gibi müfessirler bu görüşe tefsîrlerinde ilk görüş olarak yer vermişlerdir. el-Beydâvî, a.g.e., c. III, s. 183; en-Neseî, a.g.e., c. II, s. 146; Ebussuûd, a.g.e., c. III, s. 205-206; el-Âlûsî, a.g.e., c. XIII, s. 170.

⁵⁷⁴ el-Mâverdî, a.g.e., c. III, s. 101; el-Begavî, a.g.e., c. IV, s. 303; er-Râzî, a.g.e., c. XIX, s. 21; el-Hâzin, a.g.e., c. III, s. 9.

⁵⁷⁵ Celâluddîn el-Mahallî-Celâluddîn es-Suyûtî, a.g.e., s. 250.

⁵⁷⁶ Bkz. et-Taberî, a.g.e., c. I, s. 218; el-Âlûsî, a.g.e., c. XIII, s. 180. İbn Abbas (r.a.)’ın şöyle dediği rivâyet edilmektedir: “Ra’d/Gök gürültüsü bulutları sevk eden bir melektir. Su buharı onun başparmağının bir çukuru içerisinde. Bu melek bulutlarla görevli olup onları emrolunduğu yerlere sevk eder ve Allâh’ı da hamd ile tesbîh eder. İşte bu gök gürültüsü tesbîh etti mi, gökte tesbîh edip sesini yükseltmedik hiçbir melek kalmaz. İşte o zaman yağmur yağar. el-Kurtubî, a.g.e., c. IX, s. 296.

⁵⁷⁷ eş-Şevkânî, a.g.e., c. III, s. 91.

⁵⁷⁸ el-Mâverdî, a.g.e., c. III, s. 100; er-Râzî, a.g.e., c. XIX, s. 21; İbn Abdi’s-Selâm, a.g.e., c. II, s. 148.

etmektedir. Bu uzak bir ihtimâl değildir.⁵⁷⁹ Çünkü her şey Allâh'ı hamd ile tesbîh ettiğine göre gök gürültüsü de O'nu hamd ile tesbîh eder. Fakat insanlar onun bu tesbîhini anlayamazlar.⁵⁸⁰ Gök gürültüsünün hamd ile tesbîh etmesi, Allâh'ın birliğinin, kudretinin, kemâlinin ve hamdi gerekli kılan lütfunun bir göstergesidir.⁵⁸¹ Bu görüş, “ra’d” kelimesi hakkında ileri sürülen açıklamalar içerisinde en dikkat çekici olanıdır. Âyet açık bir şekilde gök gürültüsünün Allâh'ı hamd ile tesbîh ettiğine işâret etmektedir.⁵⁸²

Ebû Hureyre'den gelen bir rivâyette, Hz. Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in gök gürültüsü duyduğunda “سبحان من سبى الرعد بحمده/gök gürültüsünün hamd ile tesbîh ettiği Allâh'ı tesbîh ederim.” dediği nakledilmektedir.⁵⁸³ Buna benzer şekilde İbn Abbas (r.a.)'ın da gök gürültüsü duyduğunda “سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ سُبْحَانَ اللَّهِ الْعَظِيمِ/hamd ile Allâh'ı tesbîh ederim. Yüce Allâh'ı tesbîh ederim” dediği rivâyet edilmiştir.⁵⁸⁴

Gök gürültüsü, Allâh'ın evrendeki mevcut yasasının bir parçasıdır. O da bu düzeni kuran kudreti hamd ile tesbîh etmektedir. Nitekim güzel ve özenli bir şekilde ortaya konan her sanat eseri, sanatçısını tesbîh etmekte, onun için bir tür övgü ve hamd işlevi görmektedir. “Tesbîh ederler” lafzıyla doğrudan hakîkî mânâda yapılan tesbîhin kastedilmiş olması mümkündür. Bu durumda gök gürültüsü gerçek mânâda Allâh'ı hamd ile tesbîh etmektedir. Bu konu gayb kapsamına girdiğinden, insanların ifade edilen gerçekleri onaylamaktan ve bu gerçeklere teslim olmaktan başka çareleri yoktur. Çünkü insanlar hem evren hakkında hem de kendileri hakkında çok az şey bilmektedirler.⁵⁸⁵

Tüm bu açıklamalardan sonra diyebiliriz ki, konu hakkında pek çok görüş olsa da “الرعد/ra’d” kelimesinin gerçek mânâda anlaşılmasının önünde herhangi bir engel yoktur. Bütün varlıklar gibi gök gürültüsü de Allâh'ı hamd ile tesbîh etmekte, bu şekliyle Allâh'ın sonsuz kudretinin bir tecellisi olarak karşımızda durmaktadır.

⁵⁷⁹ eş-Şevkânî, a.g.e., a.y.

⁵⁸⁰ İsrâ, 17/44.

⁵⁸¹ el-Beydâvî, a.g.e., c. III, s. 183; Ebussuûd, a.g.e., c. III, s. 206.

⁵⁸² Derveze, İzzet (ö.1404/1984), *et-Tefsîru'l-Hadîs*, (çev. Karataş, Şaban, Çelen, Ahmed, Çelen, Mehmet, vd.) Ekin Yayınları, İstanbul 1997, c. IV, s. 372-373.

⁵⁸³ İbn Atiyye, a.g.e., c III, s. 303.

⁵⁸⁴ İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed el-Kûfî (ö.235/850), *el-Kitâbu'l-Musannef fî Ehâdis ve'l-Âsâr* (I-XV), Dâru's-Selefiyye, Hindistan 1981, c. 10, s. 215.

⁵⁸⁵ Seyyid Kutub, a.g.e., c. XIII, s. 80.

VI. ÂHİRETTE HAMD

Kur’ân-ı Kerîm’de dünyada olduğu gibi âhirette de yine sadece Allâh (c.c.)’a hamd edileceği ifade edilmektedir. Nitekim Sebe’ sûresinde konuyla ilgili şöyle denilmektedir:

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ

“**Bütün hamdler**, göklerdeki ve yerdeki her şey kendisinin olan Allâh’a mahsustur. Âhirette de hamdler O’na mahsustur. O, hüküm ve hikmet sahibidir, (her şeyden) hakkıyla haberdardır.”⁵⁸⁶

Burada hamdin âhirette Allâh’a âit olduğu belirtilerek dünya hayatındaki imtihanın sona ermesinden sonra da O’na hamd etmenin en büyük huzur kaynağı olmaya devam edeceğine ve orada mü’minlerin şükür anlamında hamdlerini sürdüreceklerine işaret edilmiştir. Nitekim Kur’ân’da mü’minlerin cennetteki hayatları tasvir edilirken Allâh’a hamd ifadelerini dillerinden düşürmeyecekleri⁵⁸⁷ ve dualarını da hep “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ/el-Hamdu lillâhi rabbi’l-âlemîn”⁵⁸⁸ diyerek bitirecekleri ifade edilmiştir.⁵⁸⁹ Mü’minlerin yanı sıra dünyada iken Allâh’ı inkâr edenler ve O’na başkalarını ortak koşanlar bile âhirette O’na hamd edeceklerdir. Orada gerçekler gün yüzüne çıkacağı için bütün hamdler ve övgüler, sadece Allâh’a yöneltilecektir.⁵⁹⁰

Kasas sûresinde geçen “لَهُ الْحَمْدُ فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ”⁵⁹¹ cümlesindeki “فِي الْأُولَى وَالْآخِرَةِ” ifadesi farklı şekillerde anlaşılmıştır. Müfessirler söz konusu ifadeyle hamdin, dünya ve âhirette Allâh’a âit olduğunun kastedildiğini söyleyerek cümleyi buna uygun şekilde yorumlamışlardır.⁵⁹² Meallere bakıldığında söz konusu ifade “önünde de sonunda da”,⁵⁹³ “ilkte de sonda da”,⁵⁹⁴ “dünyada da âhirette de”⁵⁹⁵ gibi farklı şekillerde terceme

⁵⁸⁶ Sebe’, 34/1.

⁵⁸⁷ A’raf, 7/43; Fâtır, 35/34; Zümer, 39/74.

⁵⁸⁸ Yunus, 10/10.

⁵⁸⁹ Karaman, H., a.g.e., c. IV, s. 411.

⁵⁹⁰ Seyyid Kutub, a.g.e., c. XXII, s. 58.

⁵⁹¹ Kasas, 28/70.

⁵⁹² et-Taberî, a.g.e., c. XX, s. 125; ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf*, c. III, s. 189; el-Beydâvî, a.g.e., c. IV, s. 184; en-Nesefî, a.g.e., c. II, s. 654-655; el-Hâzin, a.g.e., c. III, s. 369; el-Âlûsî, a.g.e., c. XX, s. 157.

⁵⁹³ Çantay, Hasan Basri, *Kur’ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, Risale Yay., İstanbul 1993, s. 394; Davudoğlu, Ahmed, *Kur’ân-ı Kerîm ve İzahlı Meâli*, Çelik Yayınevi, İstanbul ts., s. 394.

edilmektedir. Bununla birlikte hamdin dünyada ve âhirette Allâh’a âit olduğu yönündeki tercemeler daha çok ön plana çıkmaktadır. Bu nedenle âyette, hamdin âhirette de Allâh’a mahsus olduğu gerçeğine vurgu yapıldığını söyleyebiliriz.

Kulların dünyada iken Allâh’a hamd etmeleri zorunludur. Çünkü burada kulların Allâh’a hamd etmesi, lütuf olarak verdiği nimetleri sebebiyledir. Bu hamd, âhret nimetlerine ulaşmanın da yoludur. Âhiretteki hamd ise zorunlu değildir. Çünkü âhret, hak edene verilmesi gerekli olan bir nimetin karşılığıdır. Burada yapılan hamdlerin mü’minlerin mutluluklarını tamamlayıcı fonksiyonu vardır. Nasıl ki susayan bir kimse soğuk sudan lezzet alıyorsa, mü’minler de âhirette Allâh’a hamd etmekten lezzet alırlar.⁵⁹⁶

Âhirette mü’minler altı yerde Allâh Teâlâ’ya hamd edeceklerdir:

1- Âhirette, “وَأَمَّا زُورًا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ”/Ey suçlular! Ayrılın bugün!⁵⁹⁷ denilip, kâfirlerden ayrıldığı zaman, “الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي نَجَّانَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ”/bütün hamler bizi zâlim kavmin elinden kurtaran Allâh’a mahsustur⁵⁹⁸ diyerek hamd ederler.

2- Sırttan geçtikleri zaman, “وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ”/(Cennetlikler) şöyle derler: Bütün hamdler bizden hüznlerin tamamını gideren Allâh’a mahsustur...⁵⁹⁹ derler.

3- Cennetlikler, cennetin kapısına gelip orada gusledderken cennete bakıp: وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غَلٍّ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأُنْهَارُ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي هَدَانَا لِهَذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَا أَنْ هَدَانَا اللَّهُ لَقَدْ جَاءَتْ رَسُولٌ رَبِّنَا بِالْحَقِّ وَتُودُوا أَنْ تُلْكُمُ الْجَنَّةَ أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ /“bütün hamdler (bize imânı ve

⁵⁹⁴ Bulaç, Ali, *Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı*, Girişim Yay., İstanbul ts., s. 393; Öztürk, Y.N., *Kur’ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli*, Yeni Boyut Yay., İstanbul 1998, s. 394; Atay, Hüseyin, *Kur’ân (Türkçe Çeviri)*, Atay ve Atay Yay., Ankara 2007, s. 392; Ateş, Süleyman, *Kur’ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul ts., s. 392.

⁵⁹⁵ Sadak, Bekir, *Kur’ân-ı Kerîm’in Türkçe Anlatımı*, Ötüken Yay., İstanbul 1993, s. 238; Ustaosmanoğlu, Mahmud, *Kur’ân-ı Mecîd ve Tefsirli Meâl-i Âlîsi*, Yasin Yayınevi, İstanbul 2007, s. 392; Altuntaş, Halil, Şahin, Muzaffer, *Kur’ân-ı Kerîm Meâli*, D.İ.B. Yay., Ankara 2009, s. 392; Hayrat Neşriyat, *Kur’ân-ı Kerîm ve Muhtasar Meâli*, Hayrat Neşriyat, İstanbul 2001, s. 392; Yıldırım, Suat, *Kur’ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meâli*, Işık Yay., İstanbul Yay., s. 392.

⁵⁹⁶ el-Bursevî, a.g.e., c. VII, s. 258; Ebu’l-Bekâ, a.g.e., s. 368.

⁵⁹⁷ Yasîn, 36/59.

⁵⁹⁸ Mu’minûn, 23/28.

⁵⁹⁹ Fâtır, 35/34.

sâlih amel işlemeyi nasîp ederek) bu cennete eriştiren Allâh’a mahsustur. Eğer Allâh’ın bizi eriştirmesi olmasaydı, biz hidâyete ermiş olamazdık.”⁶⁰⁰ diyerek hamd ederler.

4- Cennete girip melekler kendilerini selamla karşıladıkları zaman: وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقْنَا وَعَدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَّبِعُكَ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ *“bütün hamdler, bize olan vaadini gerçekleştiren ve bizi cennettten dilediğimiz yere konmak üzere bu yurda vâris kılan Allâh’a mahsustur.”*⁶⁰¹ derler.

5- Cennettekiler, mekânlarına yerleştiklerinde: الَّذِي أَحَلَّنَا دَارَ الْمَقَامَةِ مِنْهُ *“bütün hamdler, âlemlerin Rabbi Allâh’a mahsustur.”*⁶⁰² derler.

6- Yemeklerini bitirdikleri zaman: *“bütün hamdler, âlemlerin Rabbi Allâh’a mahsustur.”*⁶⁰³ derler.⁶⁰⁴

Netice itibariyle dünyada iken sorumluluklarını yerine getirerek her türlü nimetlerinden dolayı Allâh’a hamdlerini sunan mü’minlerin âhirette de aynı şekilde hamdlerine devam edecekleri anlaşılmaktadır.

VII. DEĞERLENDİRME

Muhteva açısından Kur’ân-ı Kerîm’de “hamd”in anlam ve mahiyetini belirlemeye çalıştığımız bu bölümle ilgili olarak şunları söyleyebiliriz:

Kur’ân-ı Kerîm’de Fâtiha, En’âm, Kehf, Sebe’ ve Fâtır sûreleri Allâh’a hamd ile başlamaktadır. Sûre başlarında yer alan “hamd” lafızlarının çeşitli nimetler karşılığında Allâh’ı ta’zîm için kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu sûrelerde başta yaratma konusundaki eşsiz kudreti olmak üzere üstün vasıflarından dolayı Allâh’a hamd edilmektedir. Buradan da anlaşıyor ki, her türlü nimetlerinden dolayı sadece Allâh’a hamd etmek gerekir.

Kur’ân-ı Kerîm’de on dört yerde “hamd” ve “tesbîh” lafızları beraber kullanılmaktadır. İki kelimenin beraber kullanıldığı âyetler incelediğinde “tesbîh”in “hamd”den her zaman önce geldiği görülmektedir. Bu kullanım dikkate alındığında öncelikle Allâh (c.c.)’ın kendisine yakışmayan her türlü eksikliklerden tenzîh edildiği ve

⁶⁰⁰ A’râf, 7/43.

⁶⁰¹ Zümer, 39/74.

⁶⁰² Fâtır, 35/35.

⁶⁰³ Fâtiha, 1/1.

⁶⁰⁴ es-Semerkandî, a.g.e., c. III, s. 78; el-Bursevî, a.g.e., c. VII, s. 258.

sonrasında ise bütün övgülerin ve güzelliklerin Allâh'a has kılındığı anlaşılmaktadır. Öyleyse bu Kur'ânî üslûptan hareketle Allâh'a inanan ve O'na hamdlerini sunmak isteyenlerin, ilk önce Allâh'ı tesbîh edip daha sonra O'na hamd etmelerinin daha uygun bir davranış olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Allâh'ı “سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ” diyerek çokça zikretmesi ve bunu ashâbına da tavsiye etmesi bu duruma bir delildir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Allâh Teâlâ hakkında “غَنِيٌّ حَمِيدٌ”/her bakımdan zengindir, övülmeye lâyıktır” denilmektedir. Bu ifadeler Allâh'ın mutlak mânâda zengin olduğunu, hiçbir şeye ve kimseye ihtiyacının bulunmadığını ve zâtı gereği bütün övgülerin ezelden ebede kadar kendi hakkı olduğunu göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Peygamberlerden cennet ehli mü'minlere; meleklerden cansız kabul edilen varlıklara kadar bütün mevcûdat tarafından Allâh'a hamd edildiği ifade edilmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. İbrâhim (a.s.), Hz. Nuh (a.s.), Hz. Dâvud (a.s.), Hz. Süleymân (a.s.), ve Hz. Muhammed (s.a.v.) gibi peygamberlerin Allâh'a hamdlerinden söz edilmektedir. Peygamberlerin Allâh'a hamdleri, kendilerine inanan insanlarda “hamd” şuurunun yerleşmesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü Peygamberler Allâh'ın emirlerini insanlara ulaştıran, söz, fiil ve davranışlarıyla kendilerine inanan kitleler üzerinde büyük etkiye sahip kişilerdir. Bu şekilde düşünüldüğünde Kur'ân-ı Kerîm'de Peygamberlerin hamdlerine yer verilmesi, inanan insanlara sadece Allâh'a hamd etmeleri gerektiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Kur'ân'da en çok Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hamdine yer verilmektedir. İlgili âyetlerde genelde Allâh Teâlâ, Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.)'den kendisine hamd etmesini istemektedir. Kur'ân'da beş yerde Allâh Teâlâ Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.)'den “الْحَمْدُ لِلَّهِ/el-Hamdu lillâh” diyerek kendisine hamd etmesini istemektedir. Bunun dışında zaman zaman Hz. Peygamber (s.a.v.)'e yöneltilen ve sonrasında belli zaman kayıtlarının yer aldığı “وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ”/Rabbini hamd ile tesbîh et” emirleri de mevcuttur. Bu açıdan Hz. Muhammed (s.a.v.)'in hamdinin, diğer peygamberlerin hamdlerinden farklı bir yapı arz ettiği görülmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Allâh'a hamdlerinden bahsedilen bir diğer grup dünyada iken Allâh'ın rızasını kazanarak cennete girmeyi hak eden mü'minlerdir. İlgili âyetlerde

imânı ve salih amel işlemeyi nasip ederek kendilerini cennetine dâhil eylemesi, kendilerinden dünyevî ve uhrevî her türlü hüznü gidermesi, vaadini yerine getirerek cennette istedikleri yerde yaşama imkânı vermesi gibi nimetlerinden dolayı cennetlikler tarafından Yüce Allâh'a hamd edilmektedir. Âyetlerde cennette girdikten sonra da aynı şekilde cennet ehlinin Allâh'a yönelik hamdlerinin devam edeceği belirtilmektedir. Bu durum cennete girmeyi hak eden mü'minlerin Allâh'a sadakatlerini ve bağlılıklarını göstermektedir. Zira dünyada iken imtihanlarını başarıyla vererek cennete giren mü'minlerin artık orada Allâh'a hamd etme gibi bir zorunlulukları yoktur. Buna rağmen yine de büyük bir hevesle ve mutlulukla Allâh'a hamde devam eden cennetliklerin bu davranışı, her hal ve şartta sadece O'na hamd edilmesi gerektiğine dair somut bir delildir.

Kur'ân'da beş yerde meleklerin Allâh'ı hamd ile tesbîh etmelerinden bahsedilmektedir. Konuyla ilgili tefsîr kaynaklarında fazla bir bilgi gözükmemektedir. Daha çok cümle yapısına yönelik açıklamalar dikkat çekmektedir. Söz konusu âyetlerden meleklerin bıkmadan usanmadan Allâh'ı hamd ile tesbîh ederek ta'zîm ettikleri anlaşılmaktadır.

Son olarak ise Kur'ân'da cansız oldukları kabul edilen varlıklar da dâhil bütün mahlûkâtın Allâh'ı hamd ile tesbîh ettiklerinden söz edilmektedir. Tefsîr tarihi boyunca taş, toprak gibi cemâdâtın ve hayvanların insanlar gibi hakîkî mânâda Allâh'ı hamd ile tesbîh edip edemeyecekleri geniş bir şekilde tartışılmıştır. Konu hakkında verilen bilgiler ışığında son tahlilde şuurlu varlıklar dışında kalan diğer varlıkların da hakîkî mânâda Allâh'a hamd ettikleri anlaşılmaktadır. Bizim onların hamdlerini algılayamıyor olmamız bu gerçeği değiştirmemektedir.

SONUÇ

Tefsîr ilminin başlıca gayesi, Kur'ân-ı Kerîm'i doğru bir şekilde açıklamaktır. Bu hedefe ulaşmada Kur'ân'da yer alan kavramlar üzerine semantik analiz yöntemiyle yapılan çalışmaların önemli bir yeri olduğu âşikardır. Biz de bu çalışmamızda söz konusu metotla Kur'ân'ın önemli kavramlarından biri olan “hamd”i ele alıp inceledik. Araştırmamızın sonucunda şunları söylememiz mümkündür:

Arapça bir kelime olan “hamd”, "ح-م-د/HA-MÎ-DE" kökünden mastar olup Kur'ân'ın temel kavramlarından biridir. “Hamd” kavramı, Kur'ân'da 44 farklı sûrede, 66 farklı âyette çeşitli türevleriyle birlikte 68 defa geçmektedir.

Kadîm sözlüklerde “hamd” kelimesiyle ilgili olarak farklı mânâlar zikredilse de verilen misallerin pek çoğunda kelimenin “ثناء/övgü” anlamı ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte söz konusu eserlerde kelimenin “rıza ve hoşnutluk” mânâsında kullanıldığına dâir misallere de rastlanmaktadır. Kur'ân'da ve hadîslerde kelimenin kullanımı genellikle bu iki kök mânâsına uygun şekildedir. O halde sözlükte yer alan kök anlamları dikkate alındığında “hamd”, “*övmeye lâyık olanı gönül hoşnutluğu içerisinde övmek*” şeklinde târif edilebilir.

“Şükür”, “hamd” kavramıyla anlam ilişkisi içerisinde bulunan ve Kur'ân'da yer alan bir kelimedir. “Hamd-Şükür” ilişkisi hakkında farklı görüşler olsa da, konuyla ilgili yapılan bütün açıklamalar dikkate alındığında geneli itibariyle “hamd”in “şükür”den daha farklı ve kapsamlı bir kavram olduğunu söylemek gerekir.

“Hamd” ile yakın anlamlara sahip diğer kelimeler ise “medh” ve “senâ”dır. Yapılan açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla her ne kadar söz konusu iki kavram anlamları itibariyle “övgü” ifade etse bile “hamd” ile aralarında ciddî kullanım farklılıkları vardır. Bunun yanı sıra “hamd” lafzının “mükemmel mânâda yapılan övgü” anlamını içermesi, “medh” ve “senâ”da ise böyle bir anlam inceliğinin bulunmaması “hamd”i benzer övgü lafızları arasında daha farklı ve üstün bir konuma yükseltmektedir.

“Hamd”in zıddı olarak kaynaklarda çoğunlukla “zemm” kelimesi zikredilmekle birlikte bazen kadîm sözlüklerde “hicv”in “hamd”in zıddı olduğuna dair açıklamalara da rastlanmaktadır. Konu hakkında yapılan bütün açıklamalardan sonra “hamd”in zıttının “zemm”; “medh”in zıttının ise “hicv” olduğu anlaşılmaktadır.

“Hamd”ın ne mânâ ifade ettiğine ilişkin yapılan açıklamalar araştırmamızın önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Kaynaklarda farklı izahlar mevcuttur. Bununla birlikte konu hakkındaki açıklamalar dikkate alındığında âlimler tarafından “ح-م-د/Ha-Mi-De” kökünün sözlüklerde yer alan en temel mânâsı olan “övgü” anlamının ön plana çıkartıldığı ve daha sonra bu temel mânânın üzerine bir takım ilaveler yapılarak anlamın zenginleştirildiği görülmektedir. Böyle bir yol izlenmesindeki en büyük etken, “hamd” kavramıyla, “şükür”, “medh” ve “senâ” gibi benzer övgü lafızları arasındaki farkları ortaya koymaktır. Söz konusu özellikler “hamd”ın normal bir övgü lafzı olmadığına bir göstergesidir. İşte bundan dolayı “hamd”i Türkçe’ye terceme ederken tek kelimeyle “övgü” diye çevirmek, “hamd”ın anlamını aktarmada yetersiz kalmaktadır. Fakat şunu da belirtmek gerekir ki, Türkçe’de söz konusu kelimeye karşılık olarak “övgü” lafzından daha uygun bir kelime de bulunmamaktadır.

Kadîm sözlüklerde “hamd” kelimesinin kökeniyle ilgili yapılan araştırmalar ve âlimlerin kelime hakkındaki açıklamaları ışığında “hamd” ile ilgili genel olarak şunlar söylenebilir:

-“Hamd” bir övgüdür.

-İrâdeye dayalı (ihtiyârî) güzellikler için kullanılır.

-“Hamd”, nimetlere karşılık olabildiği gibi, nimet olmasa bile hamd edilen varlıkta bulunan güzel vasıfları övme amacıyla da kullanılır.

-“Hamd”ın güzel bir şekilde yapılması gerekir.

-“Hamd”, ta’zîm kastıyla olmalı ve gönül hoşnutluğu içerisinde yapılmalıdır. Alay etme amacına yönelik övgüler “hamd” olmaz, ancak “medh” olur.

O halde “hamd”ın söz konusu unsurlarını da kapsayacak şekilde bir semantik tanımını şöyle yapmak mümkündür:

Nimet olsun olmasın, iradeye dayalı (ihtiyârî) güzelliği, ta’zîm kastıyla, gönül hoşnutluğu içerisinde ve güzel bir şekilde övmektir.

Tefsîrlerde “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinin detaylı bir şekilde incelendiği görülmektedir. Çoğu tefsîrde özellikle de Fâtiha sûresi tefsîr edilirken bu cümle üzerinde durulmaktadır. Konu hakkında yapılan açıklamalarda çoğunlukla “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinde yer alan “ال/el” takısının istiğrâk; “ل/lam” harf-i cerrinin ise

tahsîs mânâsı ön plana çıkmaktadır. Buradan hareketle “الحمد لله/el-Hamdu lillâh” cümlesinin “bütün hamdler Allâh’a mahsustur” şeklinde çevrilmesinin daha doğru olduğunu söylemek mümkündür.

Kur’ân’da “hamd-tesbîh” ilişkisi dikkatleri çekmektedir. On dört âyette “hamd” ve “tesbîh” lafızları beraber kullanılmaktadır. Konu hakkında en dikkat çekici nokta, iki kavramın birlikte kullanıldığı her yerde öncelikle “tesbîh” lafzının zikredilmesi, ardından “hamd”in gelmesidir. Bu şekilde ilk önce Allâh tesbîh edilerek her türlü noksanlıklardan tenzîh edilmekte, sonrasında ise hamd edilerek bütün güzelliklerin ve üstün vasıfların yegâne sahibinin kendisi olduğu ortaya konmaktadır. Buradan da anlaşılıyor ki, bir varlığın gerçek mânâda hamde lâayık olabilmesi için öncelikle bütün eksikliklerinden ârî olması gerekir. Bununla birlikte ayrıca bütün güzelliklerin kaynağı ve güzel sıfatların sahibi olması da şarttır. O halde söz konusu özelliklere sahip yegâne varlık Allâh’ın, gerçek mânâda hamd edilmeye lâayık tek varlık olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kur’ân’da “hamd-ğınâ” ilişkisi bağlamında Allâh’ın hiçbir şeye muhtaç olmadığı ve hiç kimse O’na hamd etmese bile zâtı gereğı hamde lâayık olduğu gerçeğine vurgu yapılmaktadır.

“Hamd” kavramının Kur’ân-ı Kerîm’deki kullanım alanlarına bakıldığında farklı varlık grupları tarafından Allâh’a hamd edildiğı görölmektedir. Öncelikle Kur’ân’da Allâh kendi zâtına hamd etmektedir. Allâh’ın kendi zâtına hamd etmesi, kullarına hamd edilmeye lâayık yegâne varlık olduğunu haber vererek, kendisine nasıl hamd etmeleri gerektiğini öğretme amacına yöneliktir.

Kur’ân’da Peygamberlerin Allâh’a hamdlerine yer verilmektedir. Hz. İbrâhim (a.s.), Hz. Dâvud (a.s.), Hz. Süleymân (a.s.), Hz. Nuh (a.s.) ve Hz. Muhammed (s.a.v.) bu grup içerisinde yer alan ve kendilerine lütfettiğı çeşitli nimetleri sebebiyle Allâh’a hamdlerinden bahsedilen Peygamberlerdir.

Cennetlikler, Kur’ân’da Allâh’a hamdlerinden bahsedilen bir diğ er gruptur. Cennet ehli, Allâh’ın vaadini yerine getirerek kendilerini âhirette her türlü sıkıntıdan, ezâdan ve cefâdan kurtarması, hidâyeti nasip ederek onları cennetiyle mükâfatlandırmasından dolayı Allâh’a hamd etmektedir. Âyetlerden anlaşıldığı kadarıyla Allâh’ın emirlerini yerine getirip yasaklarından kaçınarak cenneti hak eden

mü'minler, dünyada olduğu gibi âhirette de bütün iyilikler ve güzellikler sebebiyle Allâh'a hamd etmeye devam edeceklerdir.

Kur'ân'da hamdlerine yer verilen gruplar içerisinde melekler de yer almaktadır. Meleklerin Allâh'a hamdlerini ifade eden âyetlerde söz konusu kelime hep tesbîh lafzı ile birlikte kullanılmaktadır. Bu âyetlerden de anlaşılıyor ki, Allâh'ı hamd ile tesbîh etmek meleklerin en önemli görevlerinden biridir.

Kur'ân'da, canlı veya cansız ayrımı gözetilmeksizin bütün varlıkların Allâh'a hamd ettikleri belirtilmektedir. Konu hakkında bir takım tartışmalar olsa da nihayetinde canlı ve âkil olan varlıklar dışındaki diğer varlıkların da mahiyetini bilemediğimiz bir tarzda hakîkî mânâda Allâh'a hamd ettikleri anlaşılmaktadır. Konu ile ilgili âyetler, hadîslerde yer alan bilgiler, sahâbe ve tâbiûnun ifadeleri bu duruma ilişkin delillerdir.

KAYNAKÇA

- Abdulgâkî**, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 1996/1417.
- Abdurrazzâk b. Hemmâm** (ö.211/827), *el-Musannef*, el-Mektebetu'l-İslâmî, 2. Baskı, Beyrut 1983.
- Ahmed b. Hanbel** (ö.241/855), *Musned (I-VI)*, Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 2. Baskı, İstanbul 1413/1992.
- Ali el-Muttakî**, Abdulmelik b. Kadı Han el-Hindî (ö.975/1567), *Kenzu'l-Ummâl fî Suneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl (I-II)*, (Tahk. Hasan Abdu'l-Mennân) Beytu'l-Efkârî'd-Devliyye, Beyrut 2005.
- el-Âlûsî**, Şihâbuddîn Muhammed (ö.1270/1853), *Rûhu'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Seb'i'l-Mesânî (I-XXX)*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1418/1997.
- Asad**, Muhammed, *The Message of the Qur'ân*, Dâr Andalus, Gibraltar 1993.
- el-Askerî**, Ebû Hilâl (ö.400/1009), *el-Furûk fî'l-Luga*, Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, 3. Baskı, Beyrut 1979.
- el-A'sâ**, Meymun b. Kays (ö.7/629), *Dîvânu'l-A'sâ el-Kebîr*, Şerh. Hannâ Nasr el-Hittî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1992.
- Ateş**, Süleyman, *İslâm Tasavvufu*, Yeni Ufuk Neşriyat, İstanbul 1992.
- _____, *Yüce Kur'ân'ın Çağdaş Tefsîri (I-XII)*, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul 1997.
- _____, *Kur'ân Ansiklopedisi (I-XXX)*, Kuba (Kur'ân Bilimleri Araştırma Vakfı), İstanbul 1997.
- Aydın**, Hayati, “*Kur'ân'da Tesbîh Bağlamında Kâinattaki Şuur*”, DÜİFD, Diyarbakır 2009, c.XI, sayı:1, ss.1-20.
- Bayraklı**, Bayraktar, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsîri (I-XXI)*, Bayraklı Yayınları, İstanbul 2007.
- el-Beğavî**, Ebû Muhammed Husyn b. Mes'ûd (ö.516/1122), *Tefsîru'l-Beğavî (Meâlimu't-Tenzîl) (I-VIII)*, 4. Baskı, Dâru't-Tayyibe, Riyad 1418/1997.

- el-Beydâvî**, Nâsiruddîn Ebi'l-Hayr Abdullah b. 'Umer b. Muhammed (ö. 685/1286), *Tefsîru 'l-Beydâvî (Envaru 't-Tenzil ve Esrâru 't-Te'vîl)* (I-V), Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut ts.
- el-Bikâ'î**, Ebu'l-Hasan Burhanuddin İbrâhim b. 'Umer b. Hasan (ö.885/1480), *Nazmu 'd-Durer fî Tenâsubi 'l-Âyât ve 's-Suver* (I-XXII), Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire, ts.
- Bilmen**, Ömer Nasuhi (ö.1391/1971), *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Meâli Alisi ve Tefsiri*, (I-VIII), Bilmen Yayınevi, İstanbul 1964.
- Buhârî**, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil (ö.256/870), *el-Câmiu 's-Sahîh* (I-VIII), Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 2. Baskı, İstanbul 1413/1992.
- el-Bursevî**, İsmâil Hakkı (ö.1137/1724), *Tefsîru Rûhi 'l-Beyân* (I-X), Mektebetu Eser, İstanbul 1389/1969.
- Celâluddîn el-Mahallî** (ö.864/1459)-Celâluddîn es-Suyûtî (ö.911/1505), *Tefsîru 'l-Celâleyn*, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk-Beyrut 1426/2005.
- el-Cevherî**, İsmail b. Hammâd (ö.393/1002), *es-Sıhah Tâcu 'l-Luga ve Sıhahu 'l-Arabiyye* (I-VI), (Tahk. Ahmet Abdulğafûr Attar), Dâru'l-İlim, 3. Baskı, Beyrut 1404/1984.
- Curcânî**, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed (ö.816/1413), *Kitâbu 't-Ta'rîfât*, (Tahk. Abdulmun'im el-Hufnâ), Dâru'r-Reşâd, Kahire 1991.
- Çağrı**, Mustafa, "Şükür" mad., *DİA*, c. XXXIX, ss. 259-261.
- _____, "Medh" mad., *DİA*, c. XXVIII, ss. 304-305.
- Dârimî**, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman (ö.255/868), *Sunenu 'd-Dârimî* (I-II), Kahire 1386/1966.
- Derveze**, İzzet (ö.1404/1984), *et-Tefsîru 'l-Hadîs*, (çev. Karataş, Şaban, Çelen, Ahmed, Çelen, Mehmet, vd.) Ekin Yayınları, İstanbul 1997.
- Devellioğlu**, Ferit (ö.1405/1985), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, (Yayına Haz. Aydın Sami Güneyçal), 11. Baskı, Aydın Kitapevi Yay., Ankara 1993.
- Duman**, Zeki, *Beş Sürenin Tefsîri (Fâtiha, Ahzab, Nur, Hucurat, Mümtahine)*, Fecr Yayınları, Ankara 1999.

- Ebû Dâvud**, Suleyman b. El-Eş'as es-Sicistânî (ö.275/889), *Sunen* (I-V), Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 2. Baskı, İstanbul 1413/1992.
- Ebû Hayyân**, Muhammed b. Yusuf el-Ğirnâtî el-Endelusî (ö.745/1344), *el-Bahru'l-Muhît fi't-Tefsîr* (I-X+Fihrist), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1413/1992.
- Ebu'l-Bekâ**, el-Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî (ö.1262/1845), *el-Küllîyyât Mu'cemu fi'l-Mustalahâtî ve'l-Furuki'l-lugaviyye*, (Tahk. Adnan Dervîş, Muhammed el-Mısrî, 2. Baskı, Beyrut 1413/1993.
- es-Semerkandî**, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed (ö. 375/985), *Tefsîru's-Semerkandî (Bahru'l-Ulûm)*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996.
- Ebussuûd**, Muhammed el-İmâdî el-Hanefî (ö.982/1574), *İrşâdu'l-Akli's-Selîm İlâ Mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm* (I-V), (Tahk. Abdulkâdir Ahmed Atâ), Mektebetu'r-Riyad, Riyad ts.
- Elmalılı**, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dînî Kur'ân Dili* (I-IX), Eser Neşriyat, Haznedar Ofset, İstanbul 1979.
- el-Ezherî**, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed (ö.370/980), *Mu'cemu Tehzîbi'l-Luga* (I-IV), (Tahk. Riyad Zeki Kâsım), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2001.
- Fayda**, Mustafa, "Ahmed" mad., *DİA*, c. II, s. 29-30.
- el-Ferâhidî**, Halil b. Ahmed (ö.175/791), *Kitabu'l-Ayn* (I-VIII), (Tahk. Mehdî el-Mahzûmî- İbrâhim es-Samrâî), Muessesetu'l-Âlemî li'l-Âlemî li'l-Matbûât, Beyrut 1408/1988.
- el-Ferrâ**, Ebû Zekerîyya Yahya b. Ziyad b. Ya'kûb (ö.207/822), *Meânî'l-Kur'ân* (I-III), (Tahk. Muhammed Ali Neccâr, Ahmed Yûsuf Necâtî), Dâru's-Surûr, y.y., t.s.
- el-Fîrûzâbâdî**, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb (ö.817/1414), *Besâir Zevî't Temyîz fî Letâîfî'l-Kitâbi'l-Azîz* (I-VI), (Tahk. Muhammed Ali en-Neccâr), el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, ts.
- _____, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Muessesetu'r-Risâle, 2. Baskı, Beyrut 1987/1407.
- _____, *el-Okyanûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît* (I-III), (çev. Mütercim Âsım Efendi, Matbaatu'l-Osmâniyye, İstanbul 1305.
- _____, *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbas*, Dâru'l-Fikr, Beyrut ts.

- Gezgin**, Ali Galip, *Tefsirde Semantik Metod ve Kur'ân'da "Kavm" Kelimesinin Semantik Analizi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.
- el-Gazzâlî**, Ebû Hâmid (ö.505/1111), *el-Maksadu'l-Esnâ Şerhu Esmâillahi'l-Husnâ*, *Matbaatu't-Tekaddum*, Mısır 1322.
- Hassân b. Sâbit**, *Dîvânu Hassân b. Sâbit*, (Şerh. Abdullah Muhennâ), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2. Baskı, Beyrut 1414/1994.
- Hatîb eş-Şirbînî** (ö. 977/1570), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (es-Sirâcu'l-Munîr)* (I-VIII), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2004/1425.
- el-Hattâbî**, Ebu Suleyman Hamd b. Muhammed b. İbrâhim (ö.388/998), *Garîbu'l-Hadîs* (I-III), (Tahk. Abdülkerim İbrâhim El-Azbâvî), Câmîatu Ummu'l-Kurâ, 2. Baskı, Mekke 1422/2001.
- el-Hâzin**, Alâeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdâdî (ö.741/1341), *Tefsîru'l-Hâzin (Lubâbu't-Te'vîl fî Maâni't-Tenzîl)* (I-IV), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1995/1415.
- İbn Acîbe**, Ebû Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdî el-Hasenî, (ö.1224/1809), *el-Bahru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* (I-VIII), (Tahk. 'Umer Ahmed er-Râvî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- İbn Âşûr**, Muhammed Tâhir (ö.1973), *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr* (I-XXX), Dâru't-Tunûsiyye, Tunus 1984.
- İbn Atiyye**, Kâdî Ebû Muhammed Abdu'l-Hak b. Gâlip el-Endelûsî (ö.546/1152), *el-Muharrarul-Veciz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-Aziz* (I-VI), (Tahk. Abdusselâm Abdüşşâfî Muhammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye), Beyrut 1422/2001.
- İbn Dureyd**, Ebû Bekr Muhammed Hasen (ö.321/1001), *Kitabu Cemhereti'l-Luga*, (I-III), (Tahk. Remzî Munîr Ba'lebekkî), Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1. Baskı, Beyrut 1408/1987.
- İbn Ebî Hâtîm er-Râzî**, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs (ö.327/938), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm Musneden an Rasûli'llâh ve's-Sahâbe ve't-Tâbi'in* (I-X), (Tahk. Es'ad Muhammed Tayyib), Mektebetu Nezar, Riyad 1417/1997.

- İbn Ebî Şeybe**, Abdullah b. Muhammed el-Kûfî (ö.235/850), *el-Kitâbu'l-Musannef fî Ehâdîs ve'l-Âsâr* (I-XV), Dâru's-Selefiyye, Hindistan 1981.
- İbn Fâris**, Ebu'l Huseyn Ahmed b. Zekeriyya (ö.395/1004), *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luga* (I-VI), (Tahk. Abdüsselam Muhammed Hârûn) , 2. Baskı, Mısır 1972.
- _____, *Mucmelu'l-Luga* (I-IV), (Tahk. Zuheyr Abdu'l-Muhsin Sultan), Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1406/1986.
- İbn Kayyım el-Cevziyye**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb (ö.751/1350), *Medâricu's-Sâlikîn* (I-III), Dâru'l-Hadîs, Kahire 1983/1403.
- İbn Kesîr**, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Kesîr el-Kuraşî ed-Dımeşkî (ö.774/1372), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (I-VIII), Tahk. Sami b. Muhammed es-Sellâme, Dâru Tayyibe, 2. Baskı, Riyad 1420/1999.
- İbn Mâce**, Muhammed b. Yezîd (ö.273/886), *Sunen* (I-II), Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 2. Baskı, İstanbul 1413/1992.
- İbn Manzûr**, Cemâluddîn Muhammed b. Mukerrim (ö.711/1311), *Lisânu'l Arab* (I-XV), Dâru Sâdır, Beyrut 1979.
- İbnu'l Cevzî**, Ebu'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî (ö.597/1200), *Zâdu'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr* (I-IX), Mektebu'l-İslâmî, Beyrut 1404/1984.
- _____, *Garîbu'l-Hadîs* (I-II), (Tahk. Abdulmu'dî Emîn Gal'acî), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- _____, *Nuzhetu'l-A'yuni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vucûh ve'n-Nezâir*, (Tahk. Muhammed AbdulKerim Kazım er-Râzî), Mueessetu'r-Risale, Beyrut 1985.
- İbnu'l Esîr**, Muhibbuddîn Muhammed Cezerî (ö.606/1209), *en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser* (I-VI), (Tahk. Tahir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tenâhî), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabiyye, 1. Baskı, Kahire 1383/1963.
- İbrâhim** Mustafa; Ahmed Hasan ez-Zeyyat; Hamîd Abdulkâdir; Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-Vasîd*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İstanbul ts.
- Karaman**, Fikret; Karagöz, İsmail; Paçacı, İbrâhim; Canbulut, Mehmet; Gelişgen, Ahmet; Ural, İbrâhim, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, D.İ.B. Yayınları, Ankara 2006.

- Karaman**, Hayreddin; Çağrı, Mustafa; Dönmez, İbrâhim Kafi; Gümüş, Sadrettin, *Kur'ân yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (I-V), D.İ.B. Yayınları, Ankara 2007.
- el-Kâsımî**, Muhammed Cemâluddîn (ö.1332/1914), *Tefsîru'l-Kâsimî (Mehâsinü't-Te'vîl)* (I-XVII), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1978.
- Kiraz**, Celil, “Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allâh'ı Tesbîh Etmesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2006, c. XV, sayı: 2, s. 309-342.
- Konyalı**, Mehmet Vehbi Efendi (ö.1368/1949), *Büyük Kur'ân Tefsîri (Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân)* (I-XVI), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
- el-Kurtubî**, Ebû Abdillâh Muhammed Ensârî (ö.671/1272), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* (I-XX), Mısır 1372/1952.
- el-Kuşeyrî**, Ebu'l-Kâsım Abdulkerîm b. Hevâzin b. Abdülmelik (ö.465/1072), *Tefsîru'l-Kuşeyrî (Latâifu'l-İşârât)* (I-III), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- _____, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, Dâru Sâdır, 1. Baskı, Beyrut 2001.
- Kutsal Kitap**, Eski ve Yeni Antlaşma, Kitab-ı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları, Acar Basım, İstanbul 2009.
- Malik b. Enes** (ö. 179/795), *el-Muvatta* (I-II), Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 2. Baskı, İstanbul 1413/1992.
- el-Mâturîdî**, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî (ö.333/944), *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* (I-XVII+fihrist), (Tahk. Ahmet Vanlıoğlu) Mizan Yayınevi, İstanbul 2005.
- el-Mâverdî**, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî (ö.450/1058), *en-Nuket ve'l-'Uyûn (Tefsîru'l-Mâverdî)* (I-VI), Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye-Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- el-Mevdûdî**, Ebu'l A'lâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân* (I-VII), (çev. Muhammed Han Kayanî, vd.), İnsan Yayınları, İstanbul 1991.
- Muallim Naci** (ö. 1310/1893), *Lugat-ı Naci*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987.

- Muhammed Muhammed Halife**, *el-Hamdu fi'l Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Vefâ, el-Mansûra 1405/1984.
- Muslim**, Ebu'l-Huseyn Muslim b. Haccâc (ö.261/875), *el-Câmiu's-Sahîh* (I-III), Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 2. Baskı, İstanbul 1413/1992.
- en-Nahhâs**, Ebû Ca'fer (ö.338/950) (I-VI), *Meâni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Tahk. Muhammed Ali es-Sâbûnî), Merkezu İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, Mekketu'l-Mukerrame 1409/1988.
- Nesâî**, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb (ö. 303/915), *Sunen* (I-VIII), Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 2. Baskı, İstanbul 1413/1992.
- en-Nesefî**, Ebu'l-Berekât, Abdullah b. Ahmed Mahmûd (ö.710/1310) *Tefsîru'n-Nesefî* (*Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*), (I-III), 1. Baskı, Dimeşk-Beyrut 1426/2005.
- en-Nevevî**, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref (ö.676/1277), *Riyâzu's-Sâlihîn* (*Peygamberimizden Hayat Ölçüleri*) (I-VIII), (Terceme ve Şerh. Kandemir, Yaşar; Çakan, İsmail Lütfi; Küçük, Râşit), Erkam Yay., İstanbul 2004, c. VI, s. 196.
- en-Nisâbü'rî**, Nizâmuddîn Hasan b. Muhammed b. Huseyn (ö.728/1327), *Garâibu'l-Kur'ân ve Regâibu'l-Furkân* (I-XXX), Şirketu Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1962/1381.
- Okay**, M. Orhan, "Hiciv" mad., *DİA*, c. XVII, ss. 447.
- Öztürk**, Yaşar Nuri, *Kur'ân'ın Temel Kavramları*, Yeni Boyut, İstanbul 1991.
- Parlatır**, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006.
- Picthall**, Marmaduke, *The Glorious Qur'ân*, Bi-Lingual Edition, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996.
- Râğıb el-İsfahânî**, Hüseyin b. Muhammed (ö.502/1108), *el-Mufredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, (Tahk.Muhammed Seyyid Keylânî), Şerike Mektebe ve Matbaa Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1381/1961.
- er-Râzî**, Fahriddîn (ö.606/1209), *Mefâtîhu'l-Ğayb*, (*et-Tefsîru'l-Kebîr*) (I-XXXII+Fihrist), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1411/1990.

- Reşid Rızâ** Muhammed, *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-Hakîm (Tefsîru 'l-Menâr)* (I-XII), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1393/1973.
- es-Sa'dî**, Abdurrahmân b. Nâsır (ö.1376/1957) *Teysîru 'l-Kerîmi'r-Rahmân fî Tefsîri Kelâmi 'l-Mennân* (I-VIII), er-Riâsetu'l-Amme li-İdâreti'l-Buhûsi'l-İlmiyye ve'l-İftâ ve'd-Da've ve'l-İrşâd, Rıyad 1404/1984.
- es-Sa'lebî**, Ebû İshak Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim (ö.427/1035), *Tefsîru's-Sa'lebî (el-Keşf ve'l-Beyân fî Tefsîri 'l-Kur'ân)* (I-VI), (Tahk. Seyyid Kesrevî Hasan), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- es-Sâhib**, İsmâil b. Abbâd (ö.385/995), *el-Muhit fî 'l-Luga* (I-IX), (Tahk. Muhammed Âli Yâsin), I. Baskı, Beyrut 1414/1994.
- es-Seâlebî**, Abdurrahman b. Mahlûf Ebî Zeyd (ö.875/1471), *Cevahiru 'l-Hisân fî Tefsîri 'l-Kur'ân*, (I-V) Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut 1418/1997.
- Semîn el-Halebî** (ö.756/1355), *ed-Durru'l-Masûn fî Ulûmi 'l-Kitâbi 'l-Meknûn* (I-XI), Tahk. Dr. Ahmed Muhammed el-Harrat, Dâru'l-Kalem, Dimaşk, ts.
- Seyyid Kutub** (ö.1386/1966), *Fî Zilâli 'l-Kur'ân* (I-VIII), İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 5. Baskı, Beyrut 1386/1967.
- Seyyid Tantâvî**, Muhammed, *et-Tefsîru 'l-Vasît li 'l-Kur'âni 'l-Kerîm* (I-XV), Dâru Nahda, 1. Baskı, Kâhire ts.
- es-Sulemî**, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Huseyn b. Musa (ö.412/1021), *Tefsîru's-Sulemî (Hakâiku't-Tefsîr)* (I-II), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2001.
- es-Suyûtî**, Celâluddîn (ö.911/1505), *ed-Durru'l-Mensûr fî't-Tefsîr bi'l-Me'sûr* (I-XVI) (Tahk. Abdullah Abdilmuhsin et-Turkî), Merkezu Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Kahire 2003/1424.
- Sülün**, Murat, “*Makâm-ı Mahmûd Âyetine Farklı Bir Yaklaşım*”, AÜİFD, 50:2 (2009), ss. 13-38.
- Şemseddin Sâmi** (ö.1322/1904), *Kâmûs-ı Türkî, Alfa Yayınları*, İstanbul 1998.
- eş-Şenkîfî**, Muhammed Emin (ö.1393/1973), *Edvâu 'l-Beyân fî İzâhi 'l-Kur'ân bi 'l-Kur'ân* (I-IX), Dâru Âlemi'l-Fevâid, Mekketu'l-Mukerrame 1426/2005.

- eş-Şevkânî**, Muhammed Ali b. Muhammed (ö. 1250/1834), *Fethu'l-Kadîr el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivâye ve'd-Dirâye min 'İlmi't-Tefsîr* (I-V), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1417/1997.
- et-Tabatabâî**, Muhammed Huseyn (ö.1401/1981), *el-Mîzan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, (Çev. Vahdettin İnce-Salih Uçan), Kevser Yayınları, İstanbul 2001.
- et-Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/922), *Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (I-XXX), Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- Tantâvî Cevherî**, *el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Kerîm* (I-XXIV), Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Mısır 1935/1354.
- Tirmizî**, Ebû İsa, Muhammed b. İsa (ö. 279/892), *Sunen* (I-V), Çağrı Yayınları-Dâru Sahnûn, 2. Baskı, İstanbul 1413/1992.
- Topaloğlu**, Bekir, "Hamd" mad., *DİA*, c. XV, s. 442-445.
_____, "Hamîd" mad., *DİA*, c. XV, ss. 458-459.
- et-Tusterî**, Ebû Muhammed Sehl b. Abdullah (ö.283/896), *Tefsîru't-Tusterî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Ustaosmanoğlu**, Mahmud, *Rûhu'l-Furkân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Sıraç Kitabevi, İstanbul 1991.
- Ünal**, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Nil Yayınları, İzmir 1999.
- Üzüm**, İlyas, "Makâm-ı Mahmûd", *DİA*, c. XXVII, ss. 413-414.
- el-Vâhidî**, Ebi'l-Hasen Ali b. Ahmed (ö.468/1075), *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd* (I-III), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1415/1994.
- Vehbe ez-Zuhaylî**, *et-Tefsîru'l-Munîr fî'l-Akîde ve's-Şerî'a ve'l-Menhec* (I-XXXII), Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut-Dımeşk 1411/1991.
- Websters**, A. Merriam, *Webster's Third New International Dictionary of the English Language*, Springfield, Massachusetts, U.S.A 1981.
- Wensinck**, A.J., *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzı'l-Hadîsi'n-Nebevî* (I-VIII), Mektebetu Berîl, Leiden 1936.
- Yıldırım**, Suad, *Kur'ân'da Ulûhiyyet*, Kayihan Yayınları, İstanbul 1997.

ez-Zebîdî, Muhibbuddîn Muhammed Murtezâ Huseyn Vâsîfî (ö.1205/1790), *Tâcu'l Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus* (I-XX), Dâru'l Fikr, Beyrut 1414/1994

ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah, Mahmud b. 'Umer (ö.538/1143), *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vucûhi't-Te'vîl* (I-IV), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1397/1977.

_____, *Esâsu'l-Belâĝa* (I-II), Dâru'l-Kutubi'l-Mısıryye, Kahire 1341/1922.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Mustafa Cihad BAKKAL

Doğum Yeri ve Yılı : Giresun/1985

Medeni Hali : Evli

Eğitim Durumu :

Lisans Öğrenimi : Marmara İlahiyat/2009

Yüksek Lisans : SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010/2013

Yabancı Diller ve Düzeyi :

Arapça : Kpds/75

İngilizce: Kpds/61,25

İş Deneyimi :

2008-2011 İmam Hatip İstanbul/Üsküdar

2011- Araştırma Görevlisi SDÜ